

У виданні представлені актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (заст. відповід. ред.) (Україна); І. Г. Адамська, канд. іст. наук (відповід. секр.) (Україна); М. В. Борисенко, д-р іст. наук, проф. (Україна); І. Бутулis, д-р іст. наук, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р філософії, проф. (Литва); В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф. (Україна); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф. (Україна); М. Кротофіль, д-р іст. наук, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії (Канада); В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф. (Україна); О. П. Машевський, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. М. Плохій, д-р іст. наук, проф. (США); А. Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф. (Україна); Т. Г. Таїрова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Росія); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф. (Україна).
Адреса редколегії	01601, Київ, вул. Володимирська, 60, к. 349а, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Тел: +38 044 234-09-71; факс: +38 044 234-69- 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 27.10.16 (протокол № 3)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

3(130)/2016

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

У виданні представлені актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Dr. Andrii Rukkas (Deputy Executive Editor)(Ukraine); Dr. Iryna Adamska (Executive Secretary) (Ukraine); Prof. Myroslav Borysenko (Ukraine); Prof. Ilgvars Butulis (Latvia); Prof. Jonas Vaičenonis (Lithuania); Prof. Valerii Kapeliushnyi (Ukraine); Prof. Viktor Kolesnyk (Ukraine); Prof. Anatolii Kotsur (Ukraine); Prof. Maciej Krotofil (Poland); Dr Taras Kuzio (Canada); Prof. Volodymyr Lytvyn (Ukraine); Prof. Oleh Mashevskyi (Ukraine); Prof. Viacheslav Mordvintsev (Ukraine); Prof. Anatolii Sliusarenko (Ukraine); Prof. Viktor Stavniuk (Ukraine); Prof. Serhii Plokhii (USA); Prof. Tetiana Tairova-Iakovleva (Russia); Prof. Rostyslav Terpylovskyi (Ukraine); Prof. Sidney H.H. Chang (USA); Prof. Mykola Shcherbak (Ukraine)
Editorial address	60, Volodymyrska str., of. 349a, Kyiv, Ukraine, 01601 Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv Phone: +38 044 234-09-71; fax: +38 044 234-69-80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 3 of 27.10.2016)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	14, T. Shevchenko blvrd., of. 43, Kyiv, Ukraine, 01601 Phone: +38 044 239-31-72, +38 044 239-32-22; fax: +38 044 239-31-28; e-mail: vpc@univ.kiev.ua ; web: http://vpc.univ.kiev.ua

ЗМІСТ

СТАТТІ

Адамська І. Організаційно-правова діяльність радянської влади щодо створення системи охорони здоров'я в Україні (1920-ті роки).....	5
Антонюк О. Політика комуністичної влади щодо католицької церкви в Польщі (1948 – 1949)	9
Божук Л. Інформаційні ресурси і сервіси Інтернет в роботі державних архівів України.....	14
Ганул А. Адміністративні повноваження Івана Хорвата у Новій Сербії (1752 – 1762).....	18
Городня Н. Політика США щодо України за президентства Дж. Г. У. Буша (1989 – 1993 рр.)	24
Дручук Г., Станішауске К. Архіви у цифрову епоху: виклики і можливості.....	30
Ємельянова Т. Аудіовізуальні колекції: оцифрування та доступ (на прикладі Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного).....	33
Ковбасюк С. Європейський контекст "українського авангарду": між мистецтвом та ідеологією.....	35
Котляров П. Про право на збройний опір: теологія та внутрішня дипломатія Філіпа Меланхтона	39
Купрієнко С. Педро Куберо Себастьян: перша навколосвітня подорож у східному напрямку	43
Малацай І. Історик-славист Олександр Олександрович Котляревський	50
Могильний Л. Автономістський рух в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX століття.....	54
Палієнко М. Архівист інформаційного суспільства: проблеми модернізації системи професійної освіти	57
Пількевич А. Принципат Тиберія в "Historiae Romanae" Веллея Патеркула	63
Руккас А. Польова жандармерія армії Української Народної Республіки у 1920 р.....	66
Тюрменко І. Історико-культурна спадщина на веб-сайтах системи державних архівів областей України: стратегія доступу	70
Штроемер А. Тенденції та перспективи історії ранньомодерної дипломатії (на прикладі дослідження діяльності габсбурзьких дипломатів у Константинополі в ранньомодерну епоху).....	75

РЕЦЕНЗІЇ

Україна в історичній ретроспективі: східні рукописні документи. Рецензія на монографію: Туранли, Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) / Фергад Гардашкан Оглу Туранли. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2016. – 606 с. (Патриляк І.)	87
---	----

CONTENTS

ARTICLES

Adamska I. Organizational and legislative activities of the Soviet authorities on establishing of the healthcare system in the Ukrainian SSR (in 1920s).....	5
Antoniuk O. The policy of the communist power relating Catholic Church in Poland (1948 – 1949).....	9
Bozhuk L. Information resources and Internet services in the activity of State Archives of Ukraine.....	14
Hanul A. The Ivan Horvat's administrative power in the New Serbia (1752 – 1762)	18
Gorodnia N. U.S. policy towards Ukraine during George H. W. Bush presidency (1989 – 1993)	24
Dručkus G., Stanišauské K. Archives in digital era: challenges and opportunities	30
Yemelianova T. Audiovisual collections: digitization and access (as exemplified in the Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after G. S. Pshenychnyi)	33
Kovbasiuk S. Ukrainian Avant-Garde in the European context: between art and ideology	35
Kotliarov P. The right of the armed resistance in Philip Melanchton's theology and home diplomacy	39
Kupriienko S. Pedro Cubero Sebastian: the first round-the-world voyage in the Eastern direction	43
Malatsai I. Alexander A. Kotliarevskyi as a Slavonic scholar	50
Mogylnyi L. Autonomists movement in Ukraine in the late XVIII th – the early XIX th century.....	54
Paliienko M. An archivist of information society: problems of the professional training's modernization.....	57
Pilkevych A. The Principate of Tiberius in Velleius Paterculus' "Historiae Romanae"	63
Rukkas A. The field gendarmerie of the Army of Ukrainian People's Republic in 1920	66
Tiurmenko I. Historical and cultural heritage on the web sites of the state archives of the regions of Ukraine: access strategy.....	70
Strohmeyer A. Trends and Perspectives in Early Modern Diplomatic History: The Case of Habsburg Diplomats in Constantinople in the Early Modern Period.....	75

REVIEWS

Ukraine in historical retrospective: Eastern hand-written documents. A Review of Monograph: Turanli Ferhad. The Cossack Ukraine in Osmanish-Turkish narratives (the second half of the 16th – the first quarter of the 18th centuries) / Ferhad Gardashkan Oglu Turanli. – K.: Kyiv-Mohyla Academy Publ., 2016. – 606 p. (Patrylak I.)	87
---	----

СТАТТІ

УДК 94(477) "192"

І. Адамська, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
ЩОДО СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНСЬКІЙ СРР (1920-ТІ РОКИ)**

У статті розглянуто політику комуністичної партії та уряду УСРР в сфері охорони здоров'я. У 1920-х роках більшовики намагалися організувати власну модель цієї галузі. Вже у 1918 р. вони почали формувати систему державного контролю над нею. За зразок брали правові акти радянської Росії. Впродовж 1920-х років було прийнято низку законодавчих актів, які регулювали процес творення та діяльності центральних та місцевих органів. Розроблену на початку десятиліття схему управління удосконалювали та прилаштовували до змін, що відбувалися в країні, як наприклад втрата контролю над територією України в результаті воєнних дій чи проведення адміністративно-територіальної реформи. Значний вплив на структуру управління галуззю мали переходи від "воєнного комунізму" до непу, а потім до планової економіки. Адже поява нових завдань, таких як контроль над приватною практикою чи торгівлею медикаментами, а пізніше – формування планів розвитку охорони здоров'я та їх узгодження з загальнодержавними господарськими планами, потребувала відповідних змін у структурі наркомату та місцевих органів. До кінця 1920-х рр. радянський уряд успішно реалізував ідею підпорядкування всієї системи охорони здоров'я "єдиному керівництву".

Ключові слова: охорона здоров'я, Українська СРР, управління, законодавчі акти, нова економічна політика, 1920-ті роки.

Під час революції та громадянської війни система охорони здоров'я, яка існувала в Російській імперії, була зруйнована. Більшість земських медичних установ, приватних лікарень, аптек, лабораторій припинила функціонувати. Одночасно країну охопили епідемії. Більшовики намагалися подолати перелічені проблеми за рахунок організації власної системи охорони здоров'я. Розробляти принципи надання медичних послуг вони почали ще до революції. У 1917 р. відповідні положення включили до партійної програми, а в 1918 р. оголосили про необхідність державного контролю над організацією охорони здоров'я та про потребу створення Народного комісаріату охорони здоров'я.

Важливу роль у розробці теоретичних основ радянської охорони здоров'я відігравали призначені на адміністративні посади лікарі, зокрема народні комісари охорони здоров'я УСРР – М. Г. Гуревич (1920 – 1925) та Д. І. Єфімов (1925 – 1929). Вони, разом із іншими працівниками медичної галузі, стали й першими дослідниками новостворюваної системи – аналізували основні етапи та принципи розвитку охорони здоров'я, її завдання, характеризували становище різних сфер медицини [29; 31]. Подальшим її вивченням займалися в межах таких напрямків науки як соціальна гігієна, одним з завдань якої було дослідження організації охорони здоров'я, та історія медицини. У 1930-50-х роках головним чином з'являлися роботи, в яких підводилися підсумки розвитку медичної галузі за певний проміжок часу, видавалися ювілейні збірки [28; 33]. Починаючи з середини 1950-х років дослідники активізували вивчення історії охорони здоров'я. Зокрема, захистив дисертацію та видав кілька ґрунтовних праць І.Д. Хорош [40; 41]. Автор розглянув ключові проблеми періоду 1918 – 1929 років, спираючись на широку джерельну базу. В радянський період дослідники започаткували вивчення низки питань, проте через значну заідеологізованість робіт розвиток медичної галузі в УСРР висвітлювався односторонньо, наголос робився на позитивних змінах. Більш критично ставляться до радянської системи охорони здоров'я сучасні українські науковці. Окрім традиційного вивчення історії медицини, вони звертають увагу на медичну проблематику в контексті тем з соціальної історії та історії повсякдення, як наприклад О.М. Мовчан, Н.І. Коцур [34; 36]. Правову основу організації медичного обслуговування робітників та службовців дослідили О.А. Мельничук, М.О. Турчина [35; 39]. Проте не здійснювано комплексного вивчення становлення та розвитку впродовж 1920-х років організаційної

структури та правової основи діяльності всієї системи охорони здоров'я УСРР. Зокрема постають питання: що послужило зразком для формування медичної галузі в УСРР; на що більшовики звертали найбільше уваги під час її розбудови; як впливала політична та соціально-економічна ситуація на діяльність керівництва країни щодо побудови медичної галузі? Акцентуючи увагу на перелічених аспектах проблеми, в даній статті планується розглянути питання як радянська влада реалізовувала політику щодо організації системи охорони здоров'я в Україні.

Як вже зазначалося, новостворювана система охорони здоров'я УСРР мала державний характер. Формуючи державний апарат в Україні, більшовики використовували "досвід" діяльності в Росії та розроблену законодавчу базу. Впродовж 1920-х рр. було затверджено 306 основних нормативних документів, які регулювали політику у сфері охорони здоров'я¹. У 1919-1920 рр. основну увагу радянська влада присвячувала формуванню структури керівних органів системи охорони здоров'я (29 з 72 документів), відновленню мережі установ охорони здоров'я та їх забезпеченню медикаментами і обладнанням (13), медичному персоналу (13), а також подолання епідемічних та соціальних захворювань (9). Починаючи з 1921 р. поряд з цими питаннями розглядалися проблеми організації курортної справи (17 актів), діяльності Червоного Хреста в УСРР (12), охорони материнства й дитинства (10).

Реалізовувати свою програму більшовики почали із січня 1919 р., коли після проголошення УСРР при Тимчасовому робітничо-селянському уряді України створили відділ народної охорони здоров'я. В основу його діяльності поклали положення про Народний комісаріат охорони здоров'я РСФРР (від 18 липня 1918 р.) [22]. 19 січня 1919 р. був опублікований декрет, згідно з яким цьому органу підпорядковувалися як громадянські, так і військові установи. На нього покладалося зобов'язання об'єднати під своїм керівництвом медико-санітарні частини різних відомств. З реорганізацією 29 січня 1919 р. Тимчасового уряду та створенням Ради Народних Комісарів (далі РНК) УСРР, усі відділи перейменували на наркомати. Відповідно з'являється Народний комісаріат охорони здоров'я (далі НКОЗ). 2 лютого 1919 р. РНК УСРР прийняла положення, згідно з яким за НКОЗ визнавалася керівна роль в організації всієї медико-

¹Підраховано за: Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1919-1929.

санітарної справи в республіці [10, арк. 178]. На нього покладалися: розробка та підготовка нормативних актів у галузі медико-санітарної справи, нагляд та контроль за їх виконанням; видання обов'язкових для всіх установ та громадян УСРР розпоряджень та постанов; сприяння всім установам радянської республіки у здійсненні медико-санітарних завдань; організація та завідування центральними медико-санітарним установами наукового та практичного характеру; об'єднання, узгодження і загальне спрямування медико-санітарної діяльності місцевих рад депутатів. Попередні форми управління медико-санітарною справою – лікарські відділення – ліквідовували.

Впродовж наступних місяців формували апарат НКОЗ, уточнювали його функції, підбирали нові штати тощо. У квітні 1919 р. діяло вже 18 структурних одиниць комісаріату. З'явилися нові відділи адміністративного призначення, а також судової медицини [4, арк. 1; 5, арк. 63, 113; 6, арк. 20, 24-26; 7, арк. 6; 10, арк. 248]. У травні 1919 р. було націоналізовано аптечну справу, у зв'язку з чим розширилися функції фармацевтичного відділу НКОЗ [8, арк. 5].

Декретом РНК УСРР від 11 червня 1919 р. радянський уряд визнав за НКОЗ найвищу компетенцію у санітарній справі та питаннях санітарної техніки [4, арк. 1]. Відповідно до цього акту проблеми водопостачання, каналізації, знищення сміття, планування населених пунктів, суспільних лазень, пралень, дезінфекційних станцій, шкіл, притулків, боєнь, ринків знаходилися у віданні наркомату. Утворили також спеціальний консультативний орган – Центральну медико-санітарну раду. До її складу входили представники робітничих організацій, чим було реалізовано ще одне гасло більшовиків – залучення населення до побудови медико-санітарної справи. З цієї ж метою на I Всеукраїнському з'їзді бактеріологів та епідеміологів, що проходив у Харкові 20-26 червня 1920 р., лікарі М.Г. Гуревич та В.Г. Соболев представили проекти організації "санітарних комісій" [37]. Після обговорення пропозиції В.Г. Соболева прийняли. Комісії планували створювати на місцевому рівні, починаючи з волостей. Основною їх складу мали бути представники профспілок. У селах санітарні комісії формували з представників найбіднішого та середнього селянства, виконавчого комітету та медичного персоналу. Передбачалося, що дана структура працюватиме при медичній дільниці та матиме у своєму складі від селянства приблизно 1 людину на 50 дворів. У містах окрім районних санітарних комісій передбачалося можливість створення квартальних та домових комісій для виконання розпорядчих функцій. З метою координації роботи всіх санітарних комісій періодично мали збиратися санітарні ради в губернських містах при санітарних підвідділах губздравів, а також у повітах при повітових відділах охорони здоров'я.

Втрата радянською владою контролю над територією України спричинила руйнацію створеної системи керівництва медичною галуззю. Проте навіть в такій ситуації більшовики намагалися зберегти свій вплив на сферу охорони здоров'я. До 1920 р. організацією медичної допомоги займалися військові органи та тимчасові цивільні (Особлива комісія народного здоров'я, Всеукраїнська комісія з охорони народного здоров'я) [10, арк. 141, 177]. Одразу після відновлення влади, більшовики почали відтворювати систему управління галуззю. З лютого 1920 р. діяла вже Колегія Народного комісаріату охорони здоров'я. Нововведенням стала організація відділу охорони материнства й дитинства [9, арк. 8-11].

Продовжуючи втілювати розпочату ще в 1919 р. ідею про централізацію управління медичною галуззю,

в УСРР зайнялися об'єднанням всіх видів відомчої медицини в наркоматі. Між іншим необхідно було перерозподілити функції, апарат, кредити та майно між п'ятьма наркоматами – праці, освіти, юстиції, охорони здоров'я та соціального забезпечення, що й зробили в 1920 р. Саме тоді у відання НКОЗ передали лікувальні установи фабрично-заводських підприємств [11, арк. 85-86]. Обслуговування місць позбавлення волі з травня 1920 р. також керувалося НКОЗ [27, с. 23]. 26 липня 1920 р. уряд УСРР затвердив Положення про Народний Комісаріат Охорони Здоров'я УСРР, яким узагальнив організаційні зміни, що відбулися [10, арк. 141, 177].

Але на території УСРР продовжували діяти розпорядження НКОЗ РСФРР щодо транспортної медицини. За українським НКОЗ залишалося лише право видавати розпорядження місцевого характеру та вирішувати питання, пов'язані з епідеміями [1, арк. 18, 37; 27, с. 23]. Санаторно-курортна справа також контролювалася російським органом. Отже, наприкінці 1920 р. на території радянської України діяли окрім НКОЗ УСРР наступні органи, що контролювали медичну галузь: санітарні частини Південного, Південно-Західного фронтів та Запасної армії, відділи охорони здоров'я залізниць, водних шляхів та шосейних доріг, лікарсько-харчові пункти, районні санаторно-курортні управління, які були підпорядковані НКОЗ РСФРР. Народний комісар охорони здоров'я М.Г. Гуревич наголошував на неможливості координування та регулювання діяльності в таких умовах [2, арк. 103]. Справа об'єднання всієї системи охорони здоров'я України під єдиним керівництвом знову активізувалася.

Розпочалася поступова передача військово-санітарним відомством місцевим органам НКОЗ медико-санітарної мережі та медичного персоналу. У грудні 1920 р. з Управління санітарної частини Південного фронту організували при НКОЗ УСРР Військово-санітарне управління України. У зв'язку з перспективою ліквідації фронтів 19 березня 1921 р. РНК УСРР постановила об'єднати в НКОЗ не тільки військово-санітарне відомство, але й транспортну медицину [27, с. 23]. 25 травня 1921 р. відповідно до постанови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі ВУЦВК) при НКОЗ УСРР, після узгодження з НКОЗ РСФРР та за його зразком, було організовано відділ шляхів сполучення [13, арк. 6-7, 8 зв., 10, 53]. Згідно з документом, відділ вважався центральним органом з управління всією лікарсько-санітарною частиною залізниць, що експлуатувалися та будувалися, водних та шосейних шляхів в межах Південного округу шляхів сполучення. Він складався з лікувального, санітарно-епідемічного, адміністративно-господарського та загального підвідділів і трьох секцій – ізоляційно-пропускних пунктів, дезінфекційної та водного транспорту. Для розгляду питань організаційного та загального характеру при відділі шляхів сполучення заснували спеціальну раду.

Проте остаточного контролю український орган над транспортною медициною так і не отримав. Очолював відділ начальник, якого призначав НКОЗ УСРР, але по узгодженню з НКОЗ РСФРР. Розпорядження російських наркоматів – охорони здоров'я та шляхів сполучення, які стосувалися всіх шляхів сполучення, віддавалися безпосередньо відділам охорони здоров'я доріг та обласним управлінням водних шляхів. До НКОЗ УСРР лише надсилалася копія документів з метою ознайомлення. Відділ шляхів сполучення НКОЗ УСРР про усі свої розпорядження підвідомчим органам повідомляв НКОЗ РСФРР. При цьому постанови НКОЗ УСРР, що стосувалися принципових питань, узгоджували з НКОЗ РСФРР [13, арк. 5, 8].

Подібною була ситуація зі справою організації управління курортами. Спираючись на розроблені в Москві документи, ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанови "Про управління лікувальними місцевостями загальнодержавного значення" (21 вересня 1921 р.), "Про положення в справі курортів загальнодержавного значення й місцевого значення, що знаходяться на території УСРР" (28 березня 1922 р.), "Про лікувальні місцевості" (10 травня 1922 р.) та затвердили положення про Українське курортне управління [3, арк. 6; 23; 24; 25]. Згідно з документами, управління курортами загальнодержавного значення здійснювалося через уповноваженого НКОЗ РСФРР, який призначався за згодою НКОЗ УСРР. Задля погодження діяльності обох наркоматів щодо управління курортами загальнодержавного і місцевого значення, уповноважений НКОЗ РСФРР призначався одночасно завідувачим відділом цілющих місцевостей НКОЗ УСРР. Постанови українського органу виконували лише якщо вони не суперечили розпорядженням НКОЗ РСФРР. Курортами місцевого значення безпосередньо управляв НКОЗ УСРР через курортні управління. Така схема повністю узалежнювала український орган від російського.

На фоні загальної децентралізації, спричиненої запровадженням непу, під питання почав ставитися розподіл функцій між наркоматами, зроблений у 1920 р. В діяльності Народного комісаріату шляхів сполучення проявлялася тенденція до повернення медико-санітарної справи у своє підпорядкування. Створювалися навіть проекти положень про центральний лікарський орган ("Лікарсько-Санітарне Управління Народного комісаріату шляхів сполучення") [30]. Впродовж 1920-х років виникали суперечки між НКОЗ та Народним комісаріатом праці щодо промислово-санітарних лікарів, а також з Народним комісаріатом юстиції щодо судової медицини. Але від ідеї об'єднання всієї медичної галузі під керівництвом НКОЗ такі не відмовилися. Більше того, його повноваження продовжували розширювати.

До функцій НКОЗ віднесли медикаментозне забезпечення країни. З метою регулювання торгівлі медичним майном та предметами санітарно-господарчого призначення, координування закупівельно-заготовчої діяльності губздравів та інших підвідомчих НКОЗ установ, а також для пошуку додаткових коштів на утримання лікувально-санітарних установ, Українська економічна рада 17 листопада 1922 р. прийняла Положення про Управління української державної торгівлі медмайном – "Укрдержмедторг" (УДМТ), яке мало діяти у складі НКОЗ УСРР на комерційних засадах [12, арк. 2; 15, арк. 6]. У 1923 р. об'єднали УДМТ з товариством "Південтрав", що знаходилося у підпорядкуванні Народного комісаріату зовнішньої торгівлі, та створили нове пайове товариство – "Укрмедторг" [12, арк. 34, 42, 45]. В результаті НКОЗ УСРР контролював всі торгові операції з медикаментами та медичними приладами.

Подальші зміни у системі охорони здоров'я пов'язані були з реформою адміністративно-територіального устрою УСРР. У 1923 р. ліквідували повіті й волості та створили округи і райони. У 1924 р. для поліпшення координації роботи було спрощено апарат НКОЗ УСРР, який відтоді складався з організаційного, лікувального, санітарно-епідеміологічного, фінансово-господарського відділів, відділу охорони материнства й дитинства та секретаріату [14, арк. 57]. У червні 1925 р. Президія ВУЦВК прийняла постанову "Про ліквідацію губерній і перехід на триступеневу систему управління". Частина функцій губернських інспектур охорони здоров'я, які ліквідували, переходила до НКОЗ [18, арк. 7-9]. Безпосереднє керівництво окремими відділами охорони

здоров'я вимагало розширення апарату. Штат НКОЗ збільшили на 16%, але негативних наслідків уникнути не вдалося. До кінця 1920-х років відзначалася відсутність систематичного контролю над виконанням постанов на місцях.

Одночасно у другій половині 1920-х років відновлюється тенденція до об'єднання всіх видів діяльності з охорони здоров'я в одному відомстві. Відбулася реорганізація управління лікувальними місцевостями. 9 вересня 1925 р. ВУЦВК та РНК УСРР затвердили положення про Українське курортне управління – "Укркурпур" – як орган при НКОЗ, що об'єднував керівництво всіма курортами республіки [26; 32, с. 260].

Зміни в структурі наркомату призвели до необхідності розробки нового положення про НКОЗ [38]. Проте його прийняття затягнулося на два роки. Запропонований ще у 1925 р. проект не було затверджено [42]. Комісія по розгляду законодавчих проектів при РНК УСРР постановила 30 жовтня 1925 р., виконуючи доручення президії ВУЦВК, розробити проект положення про однотипну структуру наркоматів УСРР [16, арк. 38]. Тільки 6 липня 1926 р. з'явилася інструкція для складання положення про наркомати [17, арк. 1]. У 1927 р. організаційний відділ НКОЗ підготував новий проект і 9 листопада 1927 р. РНК УСРР його прийняла.

За НКОЗ зберігалися всі попередні повноваження. Він складався з 5 відділів – загального, лікувально-профілактичного, санітарно-епідемічного, охорони материнства й дитинства, транспортної медицини та бюро санітарного просвітництва, бюро медичної статистики й українського курортного управління. Передбачалося також існування при НКОЗ УСРР військово-санітарного управління Українського військового округу, діяльність якого та взаємини з наркоматом регулювалися постановою ЦВК та РНК СРСР "Положення про військово-санітарне управління Робітничо-Селянської Червоної Армії" від 15 червня 1927 р. Окрім цього при НКОЗ існували планова комісія, центральна санітарно-технічна рада, комісія щодо розгляду скарг у справах про освідчення душевнохворих, науково-медична рада, центральна бюджетна комісія для розгляду фондів медичної допомоги та низка науково-практичних інститутів. Діяльність всіх цих структур було окреслено в окремих положеннях, затверджених НКОЗ та РНК УСРР [43].

Перехід на планову систему управління економікою вплинув і на систему охорони здоров'я. 3 листопада 1927 р. спеціальна комісія при НКОЗ розробляла плани розвитку медичної галузі та здійснювала їх узгодження із планами всього господарства республіки. Виконання п'ятирічного плану розпочали в 1928/29 господарчому році [21, арк. 1]. Одразу ж після прийняття положення почалося його обговорення ВУЦВК та РНК УСРР, плановою комісією та колегією НКОЗ. В результаті було визнано необхідним знову змінити документ [19, арк. 1-13]. Одночасно НКОЗ та його органи на місцях з 1927 р. здійснювали раціоналізацію управління медико-санітарною справою. Розпочалася перебудова НКОЗ за функціональним принципом та скорочення апарату, який з того часу мав 80 штатних одиниць замість 157. Для загального керівництва раціоналізацією медико-санітарної справи в республіці при НКОЗ створили бюро раціоналізації на чолі з народним комісаром [20, арк. 16].

На засіданні Президії ВУЦВК 3 квітня 1929 р. затвердили нове положення про НКОЗ УСРР [19, арк. 23-27]. Згідно з документом було ліквідовано виокремлене керівництво транспортною медициною, а функції розподілено між іншими відділами. Центральний апарат складався з п'яти оперативних структурних частин – санітарно-епідемічної, лікувально-профілактичної, охорони

материнства й дитинства, санітарної статистики та санітарної освіти; загального відділу та Українського курортного управління. При НКОЗ зберігалися планова комісія, центральна санітарно-технічна рада, комісія щодо розгляду скарг у справах про освідчення душевнохворих, науково-медична рада, центральна бюджетна комісія та науково-дослідні інститути. Незмінними залишилися й стосунки з військово-санітарним управлінням.

Налагодження керівництва охороною здоров'я завдяки формуванню централізованої системи управління дало можливість радянській владі зосередитися на наступному організаційному питанні – систематизації законодавства з охорони здоров'я. Саме наприкінці 1920-х років почали розробку Кодексу законів про охорону здоров'я [19, арк. 17].

Таким чином, задекларований ще у 1917 та 1918 роках загальний напрямок розвитку охорони здоров'я більшовики почали реалізовувати одразу після проголошення своєї влади на території України. За зразок брали прийняті раніше в РСФРР документи. Більше того, частину напрямків у 1920-х роках продовжував контролювати російський орган, зокрема транспортну медицину та курортну справу. І лише на кінець десятиріччя керівництво над ними отримав український НКОЗ.

З перших років перебування при владі, одним з головних завдань більшовиків була саме організація системи управління, яка б дала змогу контролювати діяльність всіх сфер медицини. У 1919-1920 рр. майже половина прийнятих законодавчих актів була присвячена формуванню структури керівних органів охорони здоров'я та перерозподілу функцій між наркоматами та відомствами. Значна кількість документів була спричинена, між іншим, зміною політичною обстановки. Втрата або відновлення контролю над територією України в результаті воєнних дій вимагала нових організаційних рішень. Розроблену на початку десятиліття схему удосконалювали та прилаштовували до змін, що відбувалися в країні, як наприклад проведення адміністративно-територіальної реформи у середині 1920-х років. Значний вплив на структуру управління галуззю мали переходи від "воєнного комунізму" до непу, а потім до планової економіки. Адже поява нових завдань, таких як контроль над приватною практикою чи торгівлею медикаментами, і медичними приладами, а пізніше – формування планів розвитку охорони здоров'я та їх узгодження з загальнодержавними господарськими планами, потребувала відповідних змін в структурі наркомату та місцевих органів. Але до кінця 1920-х рр. завдання усунення міжвідомчих рамок та об'єднання медичної галузі під єдиним керівництвом в основному було виконане.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ, ф. 1, оп. 1, спр. 63, 71 арк.
2. Там само, ф. 2, оп. 1, спр. 840, 108 арк.
3. Там само, ф. 2, оп. 2, спр. 973, 9 арк.
4. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 3, 47 арк.
5. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 4, 143 арк.
6. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 5, 33 арк.
7. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 6, 25 арк.
8. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 24, 234 арк.
9. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 46, 59 арк.
10. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 58, 256 арк.
11. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 87, 231 арк.
12. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 1569, 63 арк.
13. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 1784, 297 арк.
14. Там само, ф. 342, оп. 2, спр. 320, 221 арк.
15. Там само, ф. 342, оп. 2, спр. 887, 62 арк.
16. Там само, ф. 342, оп. 2, спр. 987, 49 арк.
17. Там само, ф. 342, оп. 2, спр. 1627, 17 арк.
18. Там само, ф. 342, оп. 2, спр. 1732, 84 арк.
19. Там само, ф. 342, оп. 3, т. 1, спр. 98, 33 арк.
20. Там само, ф. 342, оп. 3, т. 1, спр. 700, 87 арк.
21. Там само, ф. 342, оп. 3, т. 1, спр. 868, 162 арк.

22. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – № 3. – С. 28.
23. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921. – № 19. – С. 612.
24. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 15. – С. 246.
25. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 22. – С. 378.
26. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1926. – № 59. – С. 1019.
27. Сборник действующего законодательства по медико-санитарному и аптечному делу в УССР / сост. С. Г. Рапопорт, С. Л. Сокольский – Х.: [б. в.], 1926. – 668 с.
28. Баткис Г.А. Организация здравоохранения / Г. А. Баткис. – М.: Медгиз, 1948. – 566 с.
29. Гуревич М.Г. Итоги и перспективы / М. Г. Гуревич // Профилактическая медицина. – 1922. – № 2-3. – С. 72-97.
30. Ефимов Д.И. За кем быть транспортной медицине? / Д. И. Ефимов // Профилактическая медицина. – 1922. – № 2-3. – С. 111-120.
31. Ефимов Д.И. 10 лет советского здравоохранения на Украине / Д. И. Ефимов. – Х.: Научная мысль, 1929. – 32 с.
32. Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР: [в 3-х т.] / Под ред. А. К. Романенко. – К.: Здоров'я, 1987. – Т. I: Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. – 480 с.
33. Каган С.С. Охрана народного здоровья в УССР. Цифры и факты / С. С. Каган. – К.: Держвидав, 1939. – 48 с.
34. Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення України в умовах непу (1921-1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України / Коцур Н. І.; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 1997. – 27 с.
35. Мельничук О.А. Організаційно-правові основи медичної допомоги застрахованим у 20-ті рр. XX ст. / О. А. Мельничук // Інтелекція і влада. – 2006. – Вип. 8. – С. 139-150.
36. Мовчан О.М. Медичне обслуговування робітників УССР. 1920-ті роки / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – Вип. 15 – С. 19-64.
37. Несмелова З.Н. Первый Всеукраинский съезд бактериологов и эпидемиологов / З. Н. Несмелова // Врачебное дело. – 1920. – № 12-19. – С. 527-534.
38. Николаев И.И. Из истории организации и деятельности Наркомздрава УССР / И.И. Николаев // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12. – С. 9-12.
39. Турчина М.О. Законодательство об охране здоровья рабочих и служащих в УССР в 1920-1930 гг. / М. О. Турчина // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 12. – С. 2686-2690.
40. Хорош И.Д. Основные этапы развития здравоохранения на Полтавщине: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. мед. наук / И. Д. Хорош. – Харьков, 1955. – 12 с.
41. Хорош И.Д. Первые годы развития здравоохранения на Украине (1918 – 1920) / И. Д. Хорош. – К.: Госмедиздат УССР, 1963. – 208 с.
42. Хроника // Профилактическая медицина. – 1925. – № 4. – С. 173.
43. Хроника и информация // Профилактическая медицина. – 1928. – № 1. – С. 167-170.

References

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, Kyiv, fond 1, opys 1, sprava 63, 71 arkush.
2. Ibid, fond 2, opys 1, sprava 840, 108 arkushiv.
3. Ibid, fond 2, opys 2, sprava 973, 9 arkushiv.
4. Ibid, fond 342, opys 1, sprava 3, 47 arkushiv.
5. Ibid, fond 342, opys 1, sprava 4, 143 arkushiv.
6. Ibid, fond 342, opys 1, sprava 5, 33 arkushiv.
7. Ibid, fond 342, opys 1, sprava 6, 25 arkushiv.
8. Ibid, fond 342, opys 1, sprava 24, 234 arkushiv.
9. Ibid, fond 342, opys 1, sprava 46, 59 arkushiv.
10. Ibid, fond 342, opys 1, sprava 58, 256 arkushiv.
11. Ibid, fond 342, opys 1, sprava 87, 231 arkush.
12. Ibid, fond 342, opys 1, sprava 1569, 63 arkushiv.
13. Ibid, fond 342, opys 1, sprava 1784, 297 arkushiv.
14. Ibid, fond 342, opys 2, sprava 320, 221 arkushiv.
15. Ibid, fond 342, opys 2, sprava 887, 62 arkushiv.
16. Ibid, fond 342, opys 2, sprava 987, 49 arkushiv.
17. Ibid, fond 342, opys 2, sprava 1627, 17 arkushiv.
18. Ibid, fond 342, opys 2, sprava 1732, 84 arkushiv.
19. Ibid, fond 342, opys 3, tom 1, sprava 98, 33 arkushiv.
20. Ibid, fond 342, opys 3, tom 1, sprava 700, 87 arkushiv.
21. Ibid, fond 342, opys 3, tom 1, sprava 868, 162 arkushiv.
22. *Sobranie uzakonenij i rasporyazhenij raboche-krestyanskogo pravitelstva Ukrainy.* (1919), 3, p. 28.
23. *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy.* (1921), 19, p. 612.
24. *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy.* (1922), 15, p. 246.
25. *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy.* (1922), 22, p. 378.
26. *Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy.* (1926), 59, p. 1019.

27. RAPOPORT, S. G., SOKOLSKIY, S. L. (1926) *Sbornik deystvuyushhego zakonodatelstva po mediko-sanitarnomu i aptechnomu delu v USSR*. Kharkov: [S.n.].
28. BATKIS, G. A. (1948) *Organizatsiya zdavoohraneniya*. Moscow: Medgiz.
29. GUREVICH, M. G. (1922) Itogi i perspektivy. *Profilakticheskaya meditsina*. 2-3, 72-97.
30. EFIMOV, D. I. (1922) Za kem byt transportnoy meditsine? *Profilakticheskaya meditsina*. 2-3, 111-120.
31. EFIMOV, D. I. (1929) *10 let sovetskogo zdavoohraneniya na Ukraine*. Kharkov: Nauchnaya mysl.
32. ROMANENKO, A. K. (ed.) (1987) *Zdavoohranenie i meditsinskaya nauka v Ukrainy SSR: fin 3 vol.*. Vol.1: *Zdavoohranenie v Ukrainy SSR*. Puti i itogi razvitiya. Kyiv: Zdorovia.
33. KAHAN, S. S. (1939) *Okhorona narodnoho zdorovia v USSR*. Tsyfry i fakty. Kyiv: Derzhvydav.
34. KOTSUR, N. I. (1997) *Sotsialne stanovyshche miskoho naselennia Ukrainy v umovakh nepu (1921 – 1929 rr.)*: Abstract of unpublished thesis (PhD of Historical Science), Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv

35. MELNYCHUK, O. A. (2006) Orhanizatsiino-pravovi osnovy medychnoi dopomohy zastrakhovanyim u 20-ti rr. 20 st. *Intelihtsiia i vlada*. 8, 139-150.
36. MOVCHAN, O. M. (2006) Medychne obsluhovuvannia robotnykiv USSR. 1920-ti roky. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vol. 15, 19-64.
37. NESMELOVA, Z. N. (1920) Pervyj Vseukrainskij s'ezd bakteriolov i epidemiologov. *Vrachebnoe delo*. 12-19, 527-534.
38. NIKOLAEV, I. I. (1928) Iz istorii organizatsii i deyatelnosti Narkomzdrava USSR. *Profilakticheskaya meditsina*. 12, 9-12.
39. TURCHINA, M. O. (2014) *Zakonodatelstvo ob ohrane zdorovya rabochikh i sluzhashchikh v USSR v 1920-1930 gg. Fundamentalnye issledovaniya*. 12, 2686-2690.
40. KHOROSH, I. D. (1955) *Osnovnye etapy razvitiya zdavoohraneniya na Poltavshhine*: Abstract of unpublished thesis (PhD), Kharkov.
41. KHOROSH, I. D. (1963) *Pervye gody razvitiya zdavoohraneniya na Ukraine (1918 – 1920)*. Kyiv: Gosmedizdat USSR.
42. Khronika (1925). *Profilakticheskaya meditsina*. 4, 173.
43. Khronika i informatsiya (1928). *Profilakticheskaya meditsina*. 1, 167-170.

Надійшла до редколегії 04.07.16

I. Adamska, Ph.D. in History

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ORGANIZATIONAL AND LEGISLATIVE ACTIVITIES OF THE SOVIET AUTHORITIES ON ESTABLISHING OF THE HEALTHCARE SYSTEM IN THE UKRAINIAN SSR (IN 1920^s)

The article deals with the policy of the Communist Party and the Ukrainian SSR's government in the sphere of public health. In the 1920^s, the Bolsheviks tried to organize their own structure of health protection. From 1918 on they were shaping a system of the state control over the healthcare. Legal acts of Soviet Russia were used as a pattern in the process of establishment of public healthcare in Ukraine. During the 1920^s, the Soviet authorities passed many legislative acts regulating process of forming and functioning of the central and local agencies. Institutional and management structure which was organized in the early 1920^s developed under the influence of different political, social and economic phenomena such as war or administrative reforms. The transformation from the "military communism" to the new economic policy and then to the planned economy exerted huge influence on the structure of public healthcare management. Such new tasks as e.g. control over private medical practice and drug trade or forming plans of public healthcare's development and its integration into state economic plans required appropriate changes in the structure of people's commissariat and local agencies. By the end of the 1920^s the Soviet government successfully realized the idea of subordinating all branches of the healthcare system to the "single management".

Key words: healthcare system, Ukrainian SSR, healthcare management, legislative acts, the new economic policy, 1920^s.

УДК 94(438):272/273"1948/1949"

О. Антонюк, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОЇ ВЛАДИ ЩОДО КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ (1948 – 1949)

У статті досліджується ставлення партійно-державного керівництва до католицької церкви в період від утворення Польської об'єднаної робітничої партії у грудні 1948 р. до зриву переговорів між урядом та єпископатом Польщі в грудні 1949 р.

Комуністична влада намагалася ліквідувати незалежність церкви та підкорити її державі. Із цією метою протягом 1949 р. була проведена низка політичних, адміністративних і економічних заходів антирелігійного характеру. Був посилений контроль за релігійними зібраннями та процесіями. Церковні лікувальні заклади були передані у державну власність. Велика кількість учителів отримала заборону на викладання релігії в школах. Почали масово закриватися церковні школи або переводитися до розряду звичайних шкіл. Був установлений державний контроль податків духовництва та церковних установ. Польські органи безпеки арештували 98 ксьондзів і ченців.

5 серпня 1949 р. розпочалися переговори змішаної комісії, до складу якої увійшли представники влади та Єпископату. Уряд вимагав від церкви підтримки реформ, що проводилися в країні, перш за все, колективізації села. Однак, для єпископату питання кооперації села було майже неприйнятним. Немоżliвість досягти компромісу призвела до зриву переговорів у грудні 1949 р.

Ключові слова: католицька церква, комуністична влада, секуляризація, релігія, духовництво, єпископат.

У статті досліджується ставлення партійно-державного керівництва до католицької церкви в період від утворення Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) у грудні 1948 р. до зриву переговорного процесу між урядом та єпископатом Польщі в грудні 1949 р.

Прагнення комуністичного керівництва до об'єднання Польської робітничої партії (ПРП) з Польською соціалістичною партією (ПСП) було успішно завершено на об'єднавчому з'їзді двох партій 15 грудня 1948 р. Насправді відбувся процес поглинання комуністами ПСП. Лідер новоутвореної ПОРП Б. Берут у своїй доповіді на з'їзді зазначив: "Наш Конгрес є свідченням перемоги революційної ідеології в боротьбі з чужими ідеологічними впливами щодо польського робітничого класу,

свідченням перемоги марксизму-ленінізму". З'їзд ухвалив ідейно-програмну декларацію ПОРП, що визначила головною метою партії побудову соціалізму в Польщі. Передбачалося здійснення цієї мети, "ламаючи опір тих, хто прагне протиставити себе його розвитку" [10, с. 622].

З утворенням ПОРП завершився початковий етап формування комуністичної системи. Влада приступила до ґрунтовних перетворень у державі з метою встановлення політичної, економічної та культурної моделі, подібної до СРСР. На цьому етапі необхідно було визначити місце та роль католицької церкви в новій системі політичного устрою.

Для нового політичного режиму виникала реальна загроза того, що церква могла взяти на себе роль лега-

льною опозиції. Залишаючись єдиною незалежною структурою, вона не підкорилася владі. Тим більше, що католицький костел на той час мав досить міцні позиції в державі та значний вплив у польському суспільстві. Активну діяльність проводили духовні семінарії, релігійні об'єднання та чернецькі ордени. Під опікою духовництва знаходилися велика кількість дитячих ясел і садків, дитячих й опікунських домів і домів для пристарілих, інтернатів і шкіл. Також продовжувалася викладання релігії в початкових і середніх загальноосвітніх школах. Церковна ієрархія широко проводила свою видавничу діяльність. За кількістю католицьких журналів Польща займала перше місце в Європі. У цілому, у 1948 – 1949 рр. виходило 63 католицьких періодичних видань [9, s. 15-16].

Однак, на зламі 1948 – 1949 рр. католицька церква в Польщі опинилася в дуже складному стані. Вона зазнавала посилення утисків з боку влади. Саме в цей час відбулися зміни в керівництві самої церкви. 22 жовтня 1948 р. нагло помер кардинал А. Хлонд. Ще напередодні смерті він висловив побажання щодо кандидатури наступника. Їм мав бути 47-річний єпископ Люблінський С. Вишинський. Його кандидатура була схвалена Апостольською Столицею. 12 листопада 1948 р. Папа Римський Пій XII призначив С. Вишинського архієпископом Гнезненським і Варшавським, а 4 січня 1949 р. новий примас Польщі прийняв присягу [12, s. 131].

Прихід С. Вишинського збігся з часом початку генерального наступу на католицьку церкву, що був проголошений вже на об'єднавчому з'їзді робітничих партій. Ідейно-програмна декларація ПОРП чітко визначала ставлення нової партії до релігійного питання. Зокрема, у черговий раз проголошувалася свобода сумління та віросповідання, невтручання у внутрішні справи костелу, а також висловлювалася позиція партії щодо відокремлення церкви від держави та надання шкільному навчанню й громадським установам світського характеру. У той же час, підкреслювалося домагання партії від духовництва всіх конфесій лояльного виконання своїх обов'язків щодо держави. Декларація ПОРП рішуче заявляла: "Партія буде непримиренно переборювати будь-які реакційні тенденції, що лицемірно ховаються під виглядом уявного захисту віри, будь-які тенденції, що спрямовані на використання релігійних почуттів віруючих з метою сіяння безладу, будь-які спроби проведення реакційної політики, будь-які клерикальні прагнення, що спрямовані на підпорядкування впливам кліру політичного й суспільного життя в країні" [10, s. 625].

Особливість ситуації в Польщі полягала в тому, що понад 90 відсотків населення сповідувало католицизм [12, s. 7]. Для здійснення своїх планів ПОРП намагалася заручитися підтримкою більшості людей, акцентуючи увагу не на релігійному питанні, а на "класовій" та національній єдності, спільності завдань польського народу в соціалістичних перетвореннях.

Один з секретарів ЦК ПОРП А. Завадський з трибуни об'єднавчого з'їзду робітничих партій (15 грудня 1948 р.) заявив: "Наша партія добре знає, що більшість польського суспільства є віруючими католиками. Від цієї маси католиків ми не відчуємо себе нічим роз'єднаними. Навпаки, відчуємо себе з ними зв'язаними єдністю робітничого класу, робітничо-селянським союзом, національною спільністю і прагненням, шляхом побудови безкласового суспільного устрою, до морально-політичної єдності народу" [17].

Особливу увагу партійне керівництво приділяло т.зв. "молодіжному фронту" з метою обмеження церковного впливу на молоде покоління. Від влади лунали звинувачення в тому, що "викладачі релігії в школах постійно проводять серед учнів ворожу агітацію щодо Народної

Польщі" [9, s. 15]. У результаті, з початком нового 1948/1949 навчального року велика кількість учителів отримала заборону на викладання релігії в школах. Почали масово закриватися церковні школи або переводитися до розряду звичайних шкіл. Так, чисельність католицьких навчальних початкових і середніх загальноосвітніх шкіл у 1948/1949 навчальному році становила 69 із 135 у 1945 р. [1, с. 741]. Також, влада продовжувала створювати мережу шкіл Товариства друзів дітей (ТДД), де вже не навчали релігії. Якщо в 1948 р. таких шкіл було 35, то в 1949 р. їх чисельність збільшилася до 100 [5, s. 14].

Зрозуміло, що в церковному керівництві лунало занепокоєння з приводу тиску на зміну системи освіти, на обмеження викладання релігії в школах. Під час засідання єпископату в січні 1949 р. пролунало визнання: "Уряд виразно уникає всіляких антикостельних законів і розпоряджень. Найчастіше з Міністерства Освіти виходять таємні й усні інструкції ворожого характеру щодо Костелу" [11, s. 20].

Можна погодитися з цим визнанням єпископату, адже Міністерство освіти не стояло осторонь від проведення політики секуляризації та політизації виховного процесу. Пригадаємо, що в цей час ще мало юридичну силу розпорядження колишнього міністра в справах релігії та публічної освіти К. Бартля від 1927 р. про викладання релігії в школах. Міністр освіти С. Схжешевський на об'єднавчому з'їзді робітничих партій зазначив, що необхідно "вирвати молодь, учителів і школу з-під впливу реакції і, зокрема, реакційного розполітизованого кліру... будемо реалізовувати гасло відокремлення Костела від держави. Ненависний вчителями т.зв. циркуляр Бартля буде найближчими днями скасований". Дійсно, незабаром Міністерство освіти видало нове розпорядження, яке, по суті, повністю скасовувало попередні обов'язки вчителів щодо викладання релігії в школах. Йшлося про "неминуче розширення прав самої молоді ... молодь старше 15 (років – О. А.) зможе сама вирішувати про те, чи хоче навчатися релігії, чи ні. Передбачаємо перенесення часу вивчення релігії на пізнішу годину" [14].

Очевидно, що відчуваючи можливі наслідки державної політики в конфесійній сфері, примас Польщі С. Вишинський прагнув захистити церкву й намагався проводити більш стриману політику щодо влади. [21, s. 209]. 22 грудня 1948 р. єпископат Польщі звернувся до президента Польщі Б. Берута з посланням про становище католицької церкви в Польщі. Йшлося про пропозицію врегулювання відносин між церквою та державою. [12, s. 136-138]. Ще в січні 1949 р. Ватикан наполегливо рекомендував С. Вишинському розпочати переговори з польським урядом. Метою цих переговорів мало бути врегулювання відносин із державою. Також у лютому 1949 р. кардинал А. С. Сапега настійно пропонував Б. Беруту приступити до переговорів [1, с. 620].

Однак, можна стверджувати, що на той час влада не мала наміру проводити переговорний процес з єпископатом. Яскравим свідченням цього була різка заява уряду за підписом міністра публічної адміністрації В. Вольського від 14 березня 1949 р. Насправді ж текст заяви підготував секретар ЦК і член політбюро ЦК ПОРП Я. Берман – один з головних ідеологів партії, роль якого в проведенні конфесійної політики була значною. Після обговорення на засіданні секретаріату ЦК ПОРП 12 березня текст був виправлений та остаточно затверджений в якості директиви подальшого ставлення комуністів до церкви вже на наступному засіданні 17 березня. Наступного дня цей урядовий документ отримав секретар єпископату З. Хороманський, який

від імені польського єпископату Польщі здійснював зв'язок з представником уряду в справах церкви міністром В. Вольським. 20 березня урядова заява була опублікована в партійній пресі [13, с. 280].

У заяві наголошувалося, що уряд не має наміру порушувати релігійні свободи віруючих і втручатися у внутрішні справи костельної адміністрації. У той же час, у досить різкій формі на адресу більшості церковної ієрархії містилися звинувачення "в проведенні антипольської політики й підтримці німецьких шовіністичних претензій, що висловлювалися Ватиканом у справі "возз'єднаних земель". Констатовалося, що створена вищим кліром атмосфера загрози релігії спричиняє стан громадського занепокоєння. Урядова заява закидала верхові кліру співпрацю зі "злочинними й антидержавними угрупованнями", що були "агентурою англо-американського імперіалізму". Як видно з документу, партійно-державне керівництво Польщі обіцяло й надалі проводити репресивну політику щодо "церковних підбурювачів", а ксьондзам, які будуть лояльними щодо влади, забезпечити опіку й охорону [15].

Незабаром єпископ З. Хороманський надіслав міністру В. Вольському листа з відповіддю єпископату на заяву уряду, де висловлювалося обурення в зв'язку з фактом публікації цієї заяви та звинувачення уряду в пропагандистських нападках на католицьку церкву. У кінці листа констатовалося, що "така поведінка уряду не тільки не допоможе врегулюванню державно-церковних відносин, але й робить їх неможливими" [12, с. 144].

25 березня 1949 р. під час бесіди з радянським послом у Варшаві В. З. Лебедевим Я. Берман доповідав, що після появи друком урядової заяви партійне керівництво організувало по всій країні проведення масових зборів на підтримку позиції уряду в церковному питанні. На думку Я. Бермана, це означало перехід у відкритий наступ на католицьку церкву в Польщі. Крім того, радянський посол отримав інформацію про намір здійснення низки адміністративних, фінансових й інших заходів, спрямованих на обмеження "діячів костелу, які занадто розперезалися". Йшлося про початок підготовки проекту закону про церковні землі, що залишилися недоторканими під час земельної реформи 1944 – 1945 рр. та циркулярів про доходи ксьондзів і церковних організацій. Польський керівник висловив прагнення "добитися розшарування серед духовництва та серед віруючих". "З метою внесення розколу серед ксьондзів та віруючих громадян, – зазначив Я. Берман, – ми введемо до складу делегації, що їде на Всесвітній Конгрес із захисту миру в Парижі, близько п'яти людей із числа католиків" [2, с. 58-59].

Приблизно в цей же час у вищих ешелонах влади виникла ідея створення католицької партії, як засобу впливу на духовництво та віруючих. Базою для майбутньої партії мала бути клерикальна Партія праці (ПП), що підтримала комуністів. На початку березня 1949 р. секретар ЦК ПОРП Р. Замбровський запропонував керівникові ПП Ф. Віди-Вірському "продумати питання про розширення партії праці за рахунок ведучих католиків і подальшому перетворенню її в католицьку партію, що протиставлена ... Ватикану". Виконуючи вказівку партійного керівництва та проаналізувавши політичну лінію своєї партії, Ф. Віди-Вірський рішуче висловився проти спроби створення католицької партії на базі ПП. На його думку, масова католицька партія в боротьбі за владу підтримала б церкву, замість ПОРП, а також "неминуче, з перших же кроків, перетворилася б на знаряддя польської реакції" [3, с. 286]. Очевидно, аргументи лідера ПП були достатньо вагомими, що переконали

керівництво ПОРП відмовитись від ідеї створення масової католицької партії.

На подальше загострення відносин влади та церкви вплинули події, що відбулися в липні 1949 р. Перш за все, це – оголошення декрету Ватикану від 1 липня 1949 р. про загрозу відлучення від церкви католиків – членів компартій, а також їх добровільних і свідомих прихильників [12, с. 163-164]. У відповідь пролунала офіційна заява польського уряду від 26 липня 1949 р. "Ухвала ватиканська стикається з обов'язковим у Польщі правним порядком, тому не може бути ані поширена розповсюджена, ані виконана" [16].

Ще однією подією, що розбурхала віруючих по всій країні, було т.зв. "люблінське чудо". 3 липня 1949 р. під час молитви в Люблінському кафедральному соборі монахиня помітила сльози на образі Божої Матері. Незважаючи на те, що місцеве духовництво висловилося дуже обережно про подію, до Любліна почали прибувати тисячі паломників. 13 липня відбулася давка біля собору, під час якої одна людина загинула, а 19 людей отримали серйозні травми. Наступного дня воєводське керівництво організувало масові виступи своїх прихильників із засудженням "авантюристичної діяльності кліру, що спрямована проти держави". Відбулися сутички з групою віруючих й арешти деяких із них [18, с. 100].

Вищевказані події змусили державно-партійне керівництво проаналізувати стан відносин з католицькою церквою та змінити тактику щодо польського єпископату. Уже 19 липня 1949 р. на засіданні секретаріату ЦК ПОРП член політбюро та віце-прем'єр польського уряду Х. Мінц представив "розширений план антиклерикальних дій". У своїй доповіді він зазначив, що "немає жодної надії на компроміс із теперішньою клерикальною реакцією". На думку доповідача, "метод окремих ударів", спрямований проти церкви, не витримує випробування та мав бути замінений стратегією "масованого удару". План Х. Мінца складався з двох фаз: "підготовки" та "генерального наступу". Під час першої фази планувалося створити серед проурядової частини духовництва "ініціативну групу" для співпраці з владою. Реалізація другої фази передбачала "розсічення зв'язку" між духовництвом, яке вирішило співпрацювати з владою та іншою частиною церковної ієрархії. Крім того, планувалося схвалення Сеймом закону, що окреслював би норми контролю чернечих зібрань і католицьких об'єднань, норми фінансового контролю церковних доходів, а також багато інших форм контролю держави за діяльністю церкви. "Генеральний наступ" також мав на меті схилити всіх ксьондзів до підписання спеціальної декларації про лояльність щодо влади. У результаті, План Х. Мінца був ухвалений на засіданні політбюро ЦК ПОРП 23 липня 1949 р. [8, с. 138].

Необхідно зазначити, що ідея розколу католицької церкви зсередини не була новою. Пригадаємо, що такі спроби робилися ще в попередній період. Йдеться про діяльність групи католиків, які виступили з ініціативою підтримки й співпраці з комуністичною владою. Добре відомо, що з 1947 р. вони діяли в об'єднанні "ПАКС" ("РАХ") і під керівництвом Б. Пясецького продовжували виконувати диверсійну роль проти церковної ієрархії.

Але нового імпульсу тактика розколу католицької церкви набула вже після візиту Б. Берута в Москву. У своїх нотатках він записав про зустріч із Й. Сталініним від 1 серпня 1949 р. Інформуючи радянського лідера про політичну ситуацію в Польщі та плани польського керівництва, Б. Берут отримав від Й. Сталіна наступну директиву: "Про клір: не зробіте нічого, поки не доб'єтесь розколу на дві окремі групи, які протистоять одна одній ... масова пропаганда обов'язкова, але сама одна про-

паганда не зробить того, що необхідно... ви не орієнтуєтесь на розкол... без розколу серед кліру нічого не вийде... кримінальне право – необхідно потрібно, але не воно вирішує..." [8, s. 139].

Незабаром після зустрічі з радянським керівництвом, 5 серпня 1949 р. вийшло два законодавчі акти, що безпосередньо були присвячені релігійному питанню. Перший – "Декрет про захист свободи сумління та віросповідання". Формально декрет гарантував свободу сумління та віросповідання, право вільно вибирати або не сповідувати будь-яку релігію. Разом з тим, передбачалася кримінальна відповідальність (до трьох років позбавлення волі) "за зловживання свободою віросповідання та сумління в цілях ворожих устрою Республіки Польща" [6]. Зрозуміло, що можливість різної інтерпретації могла обмежувати діяльність церкви та давала співробітникам держбезпеки привід для перевірки лояльності священнослужителів до влади.

Другим декретом вносилися зміни до закону про громадські товариства. Так, був скасований виняток для релігійних об'єднань щодо проведення обов'язкової реєстрації. Новий правовий акт зобов'язував її здійснити протягом 90 днів [7]. Фактично, ці нововведення давали офіційні підстави для проведення адміністративного контролю та нагляду за діяльністю релігійних громад з метою її обмеження.

Одночасно з ухваленням цих декретів, 5 серпня 1949 р. розпочалися переговори змішаної комісії, до складу якої ввійшли представники влади: заступник члена політбюро ЦК ПОРП Ф. Мазур, міністр публічної адміністрації В. Вольський та віце-міністр національної оборони Е. Охоб. Єпископат представляли його секретар єпископ З. Хороманський, єпископ Лодзінський М. Клепач та єпископ Плоцький Т. Зажжевський.

Чергове засідання комісії відбулося 12 серпня 1949 р., а наступного дня на засіданні політбюро ЦК ПОРП міністр В. Вольський проінформував про перебіг переговорів. Члени політбюро оцінили "лінію партії щодо кліру за цілком правильну". Крім того, на цьому засіданні політбюро ЦК ПОРП було схвалено рішення про продовження дій за накресленим планом, що складався з семи пунктів. Основна увага приділялася наступним питанням: про посилення контролю за релігійними зібраннями та процесіями; про передачу в державну власність церковних лікувальних закладів; про подальше обмеження викладання релігії в школах; про державний контроль податків духовництва та церковних установ; про заборону діяльності католицьких молодіжних організацій; про примусове управління католицькою організацією "Карітас" ("Caritas"); про адміністративне обмеження церковних пожертвувань [4, s. 30].

Відповідно наміченого плану були підготовлені й увалені наступні правові акти: закон про зібрання від 18 серпня 1949 р. і циркуляр міністра публічної адміністрації від 23 листопада 1949 р. змінили норми попереднього закону від 11 березня 1932 р. щодо релігійних зібрань та значно обмежили можливості церкви в організації релігійних ходів і маніфестацій; постановою міністра охорони здоров'я від 8 серпня та 26 листопада 1949 р. були націоналізовані церковні лікарні; розпорядженням міністра освіти від 26 серпня 1949 р. велика кількість учителів отримала заборону на викладання релігії в школах; розпорядженням міністра фінансів від 5 серпня 1949 р. були запроваджені податкові книги та скасовані податкові пільги для духовництва та церковних установ; постановою Ради Міністрів від 10 листопада 1949 р. значно розширювало компетенцію воєводських адміністрацій у сфері церковних пожертвувань [4, s. 30].

На виконання рішення політбюро ЦК ПОРП про заборону діяльності католицьких молодіжних організацій партійно-державне керівництво намагалося залучити Союз польської молоді (СПМ). Саме ця провладна молодіжна організація брала активну участь у ліквідації католицьких молодіжних організацій. Структури СПМ часто застосовували методи вкорінювання до цих організацій своїх агентів з метою "розробки" діяльності католицьких молодіжних середовищ, а також ослаблення їх згуртованості. Підрозділи різних рівнів займалися виявленням членів, а, головним чином, активістів Молодіжних об'єднань (МО) та Католицьких товариств молоді (КТМ), щоб унеможливити їх роботу з молоддю. Диверсійна діяльність активу СПМ проти католицьких молодіжних організацій мала нещадний характер і здійснювалася за допомогою партійно-державного апарату [19, s. 390-391].

У результаті антирелігійної політики влади вдалося унеможливити продовження роботи багатьох католицьких молодіжних організацій. Їх діяльність 3 листопада 1949 р. єпископат призупинив, бажаючи таким чином уберегти членів цих структур від очікуваних репресій з боку комуністичної держави. Однак, деякі ланки місцевого рівня продовжували роботу під іншими назвами або в умовах конспірації [19, s. 355].

Особлива місія у репресивній політиці влади щодо католицької церкви відводилася польським структурам держбезпеки. З питань їх роботи в лютому 1949 р. була схвалена резолюція секретаріату ЦК ПОРП, яку надіслав Б. Берут радянському керівництву. У цій резолюції були підбиті підсумки роботи й поставлені завдання апарату Міністерства публічної безпеки (МПБ). Щодо серйозних недоліків у роботі МПБ, то наголошувалося "про запізнелість інформації про плани вищого кліру". Планувалося розширення агентурної мережі та "розробка найбільш активних елементів кліру з метою успішного застосування цілої системи різноманітних заходів: від примусових засобів щодо одних до нейтралізації щодо інших" [2, s. 24-27]. Для функціонерів МПБ була підготовлена спеціальна інструкція № 30 від 1 вересня 1949 р., що прописувала ретельно перевіряти господарчу діяльність, джерела фінансування й доходи церковних організацій "з метою розшуку матеріалів, котрі можна було б визнати за компрометуючі" [20, s. 43].

У квітні 1949 р. кореспондент ТАРС Р. Н. Пантюхін інформував Москву: "Польські органи безпеки провели арешти найбільш нахабних костельних провокаторів..." [3, s. 285]. Дійсно, протягом 1949 р. було арештовано 98 ксьондзів і ченців [1, s. 715].

Черговою спробою розколу католицької церкви зсередини стало створення 2 вересня 1949 р. Союзу борців за свободу та демократію. При ньому була створена Комісія ксьондзів, членами якої на початковому етапі було декілька десятків т.зв. "ксьондзів-патріотів". Незабаром їх чисельність перевищила одну тисячу людей, що становило близько 10% загального складу парафіяльного духовництва [5, s. 19]. Їх політично спрямована діяльність полягала в підтримці релігійної політики влади, засудження дій польського єпископату й Апостольської Столиці, а також вимогах зміни стосунків усередині католицької церкви.

На такому фоні активізації антирелігійної політики влади переговори змішаної комісії значно гальмувалися. В урядовому проекті від 9 листопада 1949 р. була сформульована вимога політичної підтримки держави церквою з низки принципово важливих для влади проблем. Йшлося про визнання костелом нового державного порядку, нового західного кордону Польщі, непрапомірності втручання папи Римського у внутрішнє політичне життя країни, розрив римсько-католицького духи-

вництва з підпіллям і згоду з тим, що колективізація не має протиріччя з католицькою вірою. Більш того, партійно-державне керівництво Польщі вимагало від єпископату підтримки реформ, що проводилися в країні, перш за все, колективізації села [1, с. 630].

Про реакцію керівництва католицької церкви свідчить інформація, "що отримав із кіл єпископату" міністр В. Вольський і 18 листопада 1949 р. передав Б. Беруту. Єпископат був готовий поступитися з багатьох пунктів. Із його боку серйозною політичною поступкою була згода на визнання нової влади. Однак, питання кооперації села було майже неприйнятним. Цей пункт єпископат пропонував прибрати з тексту угоди, на що влада не погоджувалася. Переговори змішаної комісії носили затяжний характер й обидві сторони не змогли дійти згоди. У результаті переговорів були перервані в грудні 1949 р. [1, с. 632].

Отже, з утворенням ПОРП влада здійснила рішучий наступ на католицьку церкву, намагаючись ліквідувати її незалежність і підкорити державі. Із цією метою протягом 1949 р. була проведена низка політичних, адміністративних й економічних заходів антирелігійного характеру, спрямованих на обмеження впливу церкви, а також спробу розколу церкви зсередини. Такий тиск з боку влади змусив єпископат Польщі зайняти оборонну позицію й піти на переговори з нею, що не увінчалися успіхом. Немоżliвість досягти компромісу призвела до зриву переговорного процесу.

Список використаних джерел

1. Волокитина Т.В. Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40 – 50-х годов XX века: Очерки истории / Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова. – М.: Рос-сийская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 807 с.
2. Восточная Европа в документах российских архивов. 1949–1953 гг.: [в 2-х т.] / Г. П. Мурашко (отв. ред.). – М.: Новосибирск: Сибир-ский хронограф, 1998. – Т. II: 1949 – 1953. – 1004 с.
3. СССР – Польша. Механизмы подчинения. 1944 – 1949. Сборник документов / Г. А. Бордюгов, А. Косеский, Г. Ф. Матвеев, и др. – М.: АИРО-XX, 1995. – 382 с.
4. Archiwum Akt Nowych, Warszawa, zesp. KC PZPR, sygn. 237/VIII-1, k. 42.
5. Centrum władzy: protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR; wybór z lat 1949 – 1970 / oprac. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2000. – 436 s.
6. Dudek A. Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970 / "A. Dudek. – Kraków: PiT, 1995. – 280 s.
7. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1949 r. – Nr. 45. – Poz. 334. – S. 959.
8. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1949 r. – Nr. 45. – Poz. 335. – S. 960.
9. Poksiński J. Przeciw Kościołowi // Karta. – 1992. – № 9. – S. 137-139.
10. Polska Ludowa a Kościół katolicki: fakty i dokumenty. – Warszawa: Wydział Propagandy KC PZPR, 1950. – 229, [3] s.
11. Polska Partia Robotnicza: dokumenty programowe 1942 – 1948 / Wyboru i opracowania dokumentów dokonał zespół M. Malinowski. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1984. – 648 s.
12. Polska w latach 1949 – 1956: dokumenty i materiały / wyboru dokonali, wstępem i przyp. opatrzyli A. Hutnikiewicz i A. Wątor. – Szczecin : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1999. – 251 s.

O. Antoniuk, Ph.D in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE POLICY OF THE COMMUNIST POWER RELATING CATHOLIC CHURCH IN POLAND (1948–1949)

The article deals with relationships between government and the Catholic Church from the Polish United Workers' Party creation in December 1948 until the breakdown of the government-episcopacy negotiations in December 1949.

Communist authorities tried to eliminate the church's independence and to control it. For that purpose during in 1949 a lot of political, administrative, economical anticlerical operations were realized. Religious meetings and processions were controlled. Medical services of the episcopacy were nationalized. Many tutors were not able to teach religion at school. Church schools were closed or became ordinary one. The authorities started to control church tax. Polish security services arrested 98 monks and priests.

On 5 August 1949 negotiations of the commission that included members of the episcopacy and the authorities started. The government demanded a church to support the reforms, especially collectivization of the villages. Meanwhile, the question of village's cooperation was almost unacceptable for the episcopacy. Impossibility of the compromise led to the breakdown of the negotiations in December 1949.

Key words: Catholic Church, communist power, secularization, religion, clergy, episcopate.

13. Peter R. Kościół w PRL. Dokumenty 1945-1959 / R. Peter. – Poznań: W Drodze, 1994. – T. I. – 779 s.
14. Sobór-Swiderska A. Jakub Berman. Biografia komunisty / A. Sobór-Swiderska. – Warszawa: IPN, 2009. – 620 s.
15. Sowa A.L. Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej (1945 – 2001) / A. L. Sowa // Wielka historia Polski. – Kraków: Fogra, 2001. – T. 10. – 416 s.
16. Trybuna Ludu. – 1949. – 20 marca.
17. Trybuna Ludu. – 1949. – 27 lipca.
18. Trybuna Wolności. – 1948. – 21-27 grudnia.
19. Wierzbicki M. Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie. Studium z dziejów funkcjonowania stalinowskiej organizacji młodzieżowej / M. Wierzbicki. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo "TRIO", 2006. – 490 s.
20. Zwoliński P. Sytuacja Kościoła łódzkiego w pierwszych latach po II wojnie światowej // Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w Łodzi 1945-1967 / red. J. Wróbel i L. Próchniak. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2005. – S. 39-48.
21. Żaryn J. Kościół a władza w Polsce. 1945-1950 / J. Żaryn. – Warszawa: DiG, 1997. – 388 s.

References

1. VOLOKITINA, T. V., MURASHKO, H. P., NOSKOVA, A. F. (2008) *Moskva i Vostochnaia Evropa. Vlast i tserkov v period obshchestvennykh transformatsiy 40-50 hodov XX veka. Ocherki istorii*. Moscow: Rossijskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN); Fond Pervogo prezidenta Rossii B. N. Eltsina.
2. MURASHKO, G. P. (ed.) (1998) *Vostochnaya Evropa v dokumentakh rossijskikh arkhivov. 1944-1953 hh.: [in 2 vol.]*. Vol. II. 1949-1953. Moscow; Novosibirsk: Sibirskij khronograf.
3. BORDYUGOV, G. A., KOSESKI, A., MATVEEV, G. F. et al (1995) *SSSR–Polsha. Mekhanizmy podchinieniia. 1944 – 1949. Sbornik dokumentov*. Moscow: AIRO-XX.
4. Archiwum Akt Nowych, Warszawa, zespół KC PZPR, sygn. 237/VIII-1, k. 42.
5. DUDEK, A., KOCHAŃSKI, A., PERSAK, K. (2000) *Centrum władzy: protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR; wybór z lat 1949 – 1970*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
6. DUDEK, A. (1995) *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*. Kraków: PiT.
7. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1949 r. 45, poz. 334, 959.
8. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1949 r. 45, poz. 335, 960.
9. POKSIŃSKI, J. (1992) Przeciw Kościołowi. Karta. 9, 137-139.
10. ANON (1950) *Polska Ludowa a Kościół katolicki: fakty i dokumenty*. Warszawa: Wydział Propagandy KC PZPR.
11. MALINOWSKI, M. (ed.) (1984) *Polska Partia Robotnicza: dokumenty programowe 1942 – 1948*. Warszawa: Książka i Wiedza.
12. HUTNIKIEWICZ, A., WĄTOR, A. (1999) *Polska w latach 1949 – 1956: dokumenty i materiały*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
13. PETER, R. (1994) *Kościół w PRL. Dokumenty 1945-1959*. Vol. I. Poznań: W Drodze
14. SOBÓR-SWIDERSKA, A. (2009) *Jakub Berman. Biografia komunisty*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
15. SOWA, A. L. (2001) Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej (1945 – 2001). In: *Wielka historia Polski*. Vol. 10. Kraków: Fogra.
16. Trybuna Ludu (1949). 20 March.
17. Trybuna Ludu (1949). 27 July.
18. Trybuna Wolności (1948). 21-27 December.
19. WIERZBICKI, M. (2006) *Związek Młodzieży Polskiej i jego członkowie. Studium z dziejów funkcjonowania stalinowskiej organizacji młodzieżowej*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo "TRIO".
20. ZWOLIŃSKI, P. (2005) Sytuacja Kościoła łódzkiego w pierwszych latach po II wojnie światowej. In: J. Wróbel, L. Próchniak (eds.) *Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w Łodzi 1945 – 1967*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2005, 39-48.
21. ŻARYN, J. (1997) *Kościół a władza w Polsce. 1945 – 1950*. War- szawa: DiG, 1997.

Надійшла до редколегії 06.07.16

УДК 930.25: 004.738.5(477)(045)

Л. Божук, канд. іст. наук, доц.
Національний авіаційний університет, Київ, Україна

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ І СЕРВІСИ ІНТЕРНЕТ В РОБОТІ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано діяльність державних обласних архівів України як своєрідної інформаційної системи, яка не лише забезпечує постійне накопичення архівного фонду як ресурсу інформації, але й здійснює його аналітико-синтетичну обробку, вдосконалює залучення до наукового й культурного обігу суспільно важливої інформації. Охарактеризовано інформаційні ресурси і сервіси Інтернет в роботі державних архівів України, зроблено висновок, що вони є потужними електронними довідниками і в міру наявних можливостей намагаються забезпечити всім членам українського суспільства умови рівного, нічим не обмеженого доступу до документальної ретроспективної інформації.

Проведений аналіз щорічних звітів про підсумки діяльності Державної архівної служби України, розміщених на веб-порталі "Архіви України" в електронному форматі за періоди 2010–2015 рр., показав усвідомлення українськими архівістами важливості наближення діяльності архівів до потреб суспільства. Звітна інформація дозволила зробити висновки, що пріоритетним завданням в діяльності державних архівів України у зв'язку з глобальним поширенням інформації, впровадженням концепції відкритого суспільства в нашій державі, є розширення доступу до архівних документів, а це, в свою чергу, надає можливість українському суспільству мати більше інформації про своє історичне минуле.

Ключові слова: архів, Національний архівний фонд, архівний інформаційний ресурс, Інтернет-ресурс, веб-сайт архіву.

Історико-культурна спадщина України, її історична пам'ять не можуть вважатися повноцінними без максимально повного залучення до наукового обігу величезних масивів документів, що містяться у фондах державних архівів. До ключових напрямів організації якнайширшого доступу до інформації належить переведення в електронну форму довідкового апарату архівів та архівних документів – тобто формування цифрового інформаційного простору України. Відтак перед групою дослідників кафедри історії та документознавства, що в рамках проекту InterPARES Trust зосередилися на проблемі "Соціально-етичні основи збереження цифрової історико-культурної спадщини", постало завдання дослідження умов збереження цифрової історико-культурної спадщини в архівах, формування єдиного інформаційного простору з метою забезпечення доступу до цифрової історико-культурної спадщини України.

Проблеми актуалізації архівних інформаційних ресурсів в Україні, використання новітніх форм репрезентації архівної інформації, зокрема й в мережі Інтернет, досліджували українські науковці Г. Боряк [2; 3; 4], А. Кисельова [8; 9; 10], І. Матяш [11; 12], Н. Меньківська [13], К. Новохатський [14], Л. Юдіна [21] та ін.

Досить детально питання організації інтелектуального доступу до інформаційних ресурсів Національного архівного фонду (надалі – НАФ) з використанням як традиційних видів довідкового апарату, так і нових (електронні бази даних облікового та тематичного характеру, електронні версії реєстрів описів тощо) розглядає у своєму дисертаційному дослідженні Л. Юдіна [21]. Грунтовні дослідження стосовно створення Археографічного реєстру національної архівної спадщини України та основних форм репрезентації архівних інформаційних ресурсів в мережі Інтернет належать Г. Боряку [2; 3; 4]. Проблемам формування електронних архівних ресурсів, створення та наповнення веб-сайтів державних архівів установ, веб-порталу "Архіви України" присвячене дисертаційне як традиційних видів довідкового апарату (описи, каталоги, путівники, огляди, покажчики тощо) так дослідження А. Кисельової "Архівні ресурси України в глобальній інформаційній мережі: види, доступ, перспективи" (2005 р.), а також низка інших її робіт з означеної проблематики [8; 9; 10]. Зокрема, у своїй дисертації А. Кисельова простежує історію становлення архівних веб-сайтів у провідних державах світу, й в Україні, досліджує особливості функціонування веб-сайтів архівних установ, види інформаційних ресурсів архівної сфери, структуру та перспективи їх розвитку [8]. Важливо, що науковець визначає низку

аспектів розвитку веб-сайтів державних архівів України в напрямі трансформації їх у комплексні документально-інформаційні центри.

Основною метою реалізації пріоритету архівних установ України в напрямі підтримки та розвитку національної ідентичності, як зазначено у річному звіті Державної архівної служби за 2015 рік, є "наближення діяльності архівних установ до потреб громадянського суспільства шляхом розширення доступу до архівних документів, запровадження сучасних інформаційних технологій, зокрема й з надання архівних електронних послуг користувачам, підготовки збірників документів, монографій, біографічних та довідкових видань, створення системи інформаційних ресурсів, інтегрованої у світовий інформаційний простір" [7, с. 74].

Цілком зрозуміло, що для реалізації визначеного кола першочергових завдань необхідно життєвих заходів як нормотворчого так і організаційного характеру. Стосовно першого, то нагальним є забезпечення супроводу наказу Міністерства юстиції України "Про затвердження Порядку підготовки документальних видань".

Щодо заходів організаційного характеру, то на думку архівістів, це, насамперед: забезпечення вільного доступу до документів НАФ та сприяння активізації досліджень історії України; проведення круглих столів, виставок документів, організація оприлюднення документів з актуальних історичних тем у засобах масової інформації та у мережі Інтернет; надання широкого доступу до архівних документів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр., вирішення питання доступу до архівної інформації репресивних органів, носії якої містять грифи секретності, не передбачені законодавством України. Підготовка путівників та довідкових видань за галузевою програмою "Архівні зібрання України" та публікація їх електронних версій на галузевому веб-порталі "Архіви України"; створення електронної пошукової бази даних про склад і зміст архівних фондів на веб-порталі "Архіви України"; надання електронних сервісів тощо [7, с. 74–75].

Проведений нами аналіз щорічних звітів про підсумки діяльності Державної архівної служби України (надалі – Укрдержархів), розміщених на веб-порталі "Архіви України" в електронному форматі за періоди 2010–2015 рр., показав усвідомлення українськими архівістами важливості наближення діяльності архівів до потреб суспільства. Так, у звітах за 2012–2015 рр. знаходимо розділи "Наближення діяльності архівних установ та установ страхового фонду документації до потреб громадянського суспільства (4-й розділ звіту) і "Норматив-

но-правове та науково-методичне забезпечення діяльності архівних установ та спеціальних установ страхового фонду документації" (5-й розділ звіту). Натомість у звітах за 2010–2011 рр. присутній розділ "Розсекречування документів НАФ", що свідчить про актуальність на той час саме роботи з розсекречення документів НАФ.

Безумніву, пріоритетним завданням в діяльності архівів є робота зі зняття обмежень на доступ до секретних архівних документів, що не містять державної таємниці. Зазначена інформація знаходиться у відкритому доступі веб-порталу Укрдержархіву в рубриці "Розсекречення архівних матеріалів" розділу "Звітна інформація". За даними Звіту, лише впродовж 2010–2012 рр. кількість секретних справ, що знаходилися на зберіганні в держархівах зменшилася майже вдвічі і станом на 01.01.2013 р. становила 79105 одиниць зберігання (0,19% від загальної кількості одиниць зберігання) [6].

Нині (станом на грудень 2015 р.) документи, що перебувають на таємному зберіганні, становлять 0,18 % від загальної кількості документів державних архівів [1].

Отже, на сьогодні ця проблема залишається актуальною, проте не є нагальною. Можемо стверджувати, що пріоритетним завданням в діяльності державних архівів України у зв'язку з глобальним поширенням інформації, впровадженням концепції відкритого суспільства в нашій державі, є розширення доступу до архівних документів, що в свою чергу надає можливість українському суспільству мати більше інформації про своє історичне минуле. А відтак українські архівісти у своїй діяльності намагаються керуватися положеннями Загальної декларації прав людини, в якій, зокрема, проголошується право кожного "здійснювати пошук, отримувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами інформації і через будь-які кордони" [5, с. 4].

Саме в контексті розвитку відкритого суспільства маємо характеризувати діяльність архівів України в плані репрезентації архівних інформаційних ресурсів в мережі Інтернет, зокрема й через створення веб-сайтів архівних установ, об'єднаних у єдиний веб-портал "Архіви України", що є невід'ємною складовою інформаційних ресурсів України.

Веб-сайт розглядається як документно-інформаційна система, оскільки йому притаманні всі ознаки такої системи у класичному розумінні: наявність масиву документів, засобів інформаційного пошуку, техніко-технологічних засобів фіксування, зберігання та представлення інформації, що існує у вигляді організованої сукупності електронних документів та їхніх зв'язків.

Офіційний веб-портал "Архіви України" було створено у результаті комплексу організаційно-правових заходів пов'язаних з інформатизацією архівної галузі і на сьогодні є потужним профільним інформаційним ресурсом, який містить величезний масив різнопланових відомостей про документальну спадщину України. Погоджуємося з твердженням А. Кисельової, яка визначає "веб-сайт "Архіви України" як "новий вид архівного довідника – комплексний електронний довідник оперативного характеру" [8]. Можливості такого довідника досить широкі: він може включати описову (повідомлення, хроніка, огляд тощо), бібліографічну та археографічну (каталоги, покажчики, списки, переліки), едиційно-текстову (публікація джерел та наукових ресурсів), зображувальну (зокрема й кіно-фото ресурси) інформацію, зокрема, й красназвничого змісту, бази даних тощо.

В Україні офіційний веб-портал Укрдержархіву (Держкомархів України до 2010 р.) створено 24 грудня 2000 р. відповідно до Указу Президента України від 31 липня 2000 р. № 276а/2000 "Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі

Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні" та Розпорядження Президента України від 2 вересня 2000 р. № 273/2000-рп "Про невідкладні заходи щодо розвитку архівної справи" як основний державний інформаційний ресурс глобальної комп'ютерної мережі Інтернет в архівній галузі та архівній інформатизації.

Веб-портал Укрдержархіву в розділі "Архіви України" містить перелік архівних установ, а саме: Укрдержархів, УНДІАСД, 11 центральних державних, 27 місцевих, 13 галузевих державних архівів, відомчих архівних установ (НАН України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури України) та надає можливість переходу безпосередньо до сторінки кожної установи [15].

Наявність у кожного державного архіву офіційного веб-сайту є невід'ємною складовою його інформаційної діяльності. Погоджуємося з думкою дослідників, що загалом можна виокремити наступні основні елементи (форми) представлення інформаційних ресурсів на веб-сайті архіву:

1. Інформативні сторінки веб-сайту – огляди фондів архіву, описи каталогів, картотек і покажчиків, які є в архіві.
2. Електронні довідники різноманітних жанрів і видів – путівники, анотовані реєстри описів тощо.
3. Цифрові зображення документів – у вигляді електронних виставок (он-лайн виставок).
4. Власна науково-інформаційна робота працівників архіву – наукові публікації, дослідження.

Характерним для більшості архівних веб-сайтів є те, що практично на кожному з них подано інформацію про фонди. На веб-сайтах обласних архівів України характеристика складу фондів розміщена у рубриках "Фонди", "Склад фондів", "Склад та характеристика фондів", "Огляди фондів". Крім того, на сайтах деяких архівів подається характеристика фондів у розгалуженому вигляді. Проблемним виявився пошук огляду фондів на сайті Державного архіву Полтавської області, оскільки огляди фондів розміщені в окремий розділ сайту "Архіви зібрання України" [18].

Важливим елементом представлення наявного в архівах документального ресурсу є створення електронних фондів каталогів. Попри те, що в архівних установах України різноманітні інформаційні матеріали існують переважно на традиційних носіях, на веб-сайтах архівів вони також вже є доступними і в електронному вигляді. Серед таких документів: путівники, огляди, покажчики, анотовані реєстри описів, бази даних, що виконують функції довідників. Відповідно до "Правил роботи архівних установ України" архівні довідники можуть вестися в електронній формі з метою забезпечення оперативного, багатоаспектного пошуку архівної інформації та виведення її на екран дисплея. Інформаційною основою комп'ютеризованого довідкового апарату є зміст описових статей на усіх рівнях архівного описування, а також ключові слова та рубрикатори [16, с. 111].

Аналіз веб-сайтів державних архівів показав, що путівники по архіву є у відкритому доступі на сайтах майже всіх обласних державних архівів України, за виключенням архівів Миколаївської, Полтавської та Чернігівської областей [17; 18; 20]. Зокрема, на веб-порталі "Архіви України" представлено путівники 12 державних обласних архівів.

Наступний вид архівного інформаційно-аналітичного документа, який може бути розміщено на веб-сайті архіву – анотований реєстр описів – архівний довідник, що містить систематизований перелік описів справ зі стислими анотаціями документів і призначений для розкриття їх змісту.

Анотований реєстр описів як елемент веб-сайту архіву виявлено на інтернет-сторінках переважної біль-

шості архівів, зокрема: Державного архіву Волинської області (Анотований реєстр описів / Фонди періоду до 1939 року; Анотований реєстр описів фондів органів і організацій Компартії України (1939-1991).), Державного архіву Дніпропетровської області (Реєстр описів фондів радянського періоду і незалежності), Державного архіву Житомирської області (Фонди дорадянського періоду), Державного архіву Закарпатської області (Анотований перелік описів фондів угорського походження Берегівського підрозділу Державного архіву Закарпатської області до 1918/1919 рр. – та за 1938–1944/1945 рр.), Державного архіву Кіровоградської області (Том I. Фонди періоду до 1917 року; Том II. Фонди періоду після 1917 року Кн. 1 та Кн. 6), Державного архіву Миколаївської області (Т. 1. Фонди дорадянського періоду), Державного архіву Одеської області (Дорадянський період), Державного архіву Черкаської області (Том 1: Фонди дорадянського періоду; Том 2: Кн. 1. Фонди періоду після 1917 р.) Державний архів Херсонської обл. (Т.1, Т. 2. Фонди періоду після 1917 р.) тощо. Не виявлено анотованих реєстрів описів лише на веб-сайті Хмельницького обласного архіву [19].

Ще одним видом інформаційно-аналітичного документа є архівний покажчик, який може виступати самостійним архівним довідником або елементом довідкового апарату до архівного довідника. Основними видами покажчиків є: тематичні, предметні (різновиди – іменні та географічні), хронологічні. Покажчики бувають також внутрішньофондові, міжфондові, міжархівні. Розміщені на веб-сайтах державних архівів України архівні покажчики виявлено не на всіх сайтах державних архівів. Однак навіть ті сайти, які мають рубрику "Покажчики", доступу до вказаних у ній покажчиків не мають – наявні тільки бібліографічні описи і, в окремих випадках, короткі анотації покажчиків. Лише на сайті Державного архіву Миколаївської області, крім покажчиків, розміщено списки фондів ("Фонди архівних секторів районних державних адміністрацій Миколаївської області", "Списки фондів, що зберігаються в архівних відділах міських рад Миколаївської області", "Списки фондів трудових архівів Миколаївської області") [17]. Таким чином, останній вид інформаційного архівного ресурсу – покажчики – не є достатньо висвітленим на сайтах державних архівів України.

До сучасних методів репрезентації архівної інформації відносяться також організація виставок архівних документів, які функціонують у мережі Інтернет в режимі виставок on-line. Виставки, як важливий напрям PR-технологій архіву в сучасному соціально-комунікаційному середовищі, розраховані на всі три види взаємодії з оточуючим середовищем: зовнішньосистемним, внутрішньосистемним та міжсистемним.

На веб-порталі Укрдержархіву України розташовані постійно діючі документальні виставки он-лайн, які класифікуються за такими рубриками: автограф української історії, голодомор, історія державності, радянський тоталітаризм, вибори, персоналії, Друга світова війна, Чорнобиль, пам'ятні дати, катастрофи в архівах, різне, документальні виставки он-лайн регіональних архівів, бібліографічні виставки Фонду Президентів України. Для зручності користування соціально значущою ретроспективною документною інформацією на Інтернет-сайті Укрдержархіву розміщено тематичний покажчик виставок та окремих розділів.

Для порівняння нами було використано не лише наявну інформацію на веб-сайтах державних обласних архівів України, але й звіт Державної архівної служби за 2010–2015 рр., які є у відкритому доступі на веб-порталі "Архіви України".

За звітними даними упродовж 2015 року на офіційному веб-порталі Укрдержархіву було опубліковано 4 он-лайн виставки (660 документів), на веб-сайтах державних архівів – 186 он-лайн виставок (понад 5 тис. документів). Найбільшу кількість он-лайн виставок опубліковано на веб-сайтах держархівів Запорізької (10), Кіровоградської (12), Львівської (12), Миколаївської (16) та Сумської (11) областей [7, с. 28].

Отже, організація документальних он-лайн виставок посідає важливе місце в інформаційній діяльності сучасних архівів. Адже завдяки такій роботі архіви відкривають свої інформаційні ресурси для широкого загалу, стають ближчими до суспільства.

Позитивним досвідом є осучаснення методів роботи з інформування громадськості про діяльність державних архівів із супроводу власних сторінок архівів у соціальних мережах Facebook, Gneoua. Кількість інформацій у ЗМІ, підготовлених за ініціативи архівів нині складає 52%, 48% – безпосередні звернення представників ЗМІ до архіву. Тематика інформацій про діяльність Укрдержархіву, державних архівних установ та спеціальних установ СФД є досить різноманітною та цікавою, більшість інформацій підготовлено на достатньо високому професійному рівні.

Обсяги цифрової інформації на веб-порталі Укрдержархіву поступово зростають. Так станом на грудень 2012 р. обсяг інформації на веб-порталі Укрдержархіву збільшився з 8 ГБ до 18 ГБ, а станом на грудень 2015 р. він становить 28 ГБ [6; 7].

У порівнянні з 2014 роком кількість відвідувачів за добу у 2015 році збільшилась до 3 тис. Кількість відвідувань за рік у поточному 2015 році становить близько 900 тис. Цільовою аудиторією офіційного веб-порталу є переважно громадяни України – близько 75 % у 2013 р. та біля 60% усіх відвідувачів порталу в 2015 р., а також представники з понад 120 країн світу [7, с. 39].

Власні сторінки в соціальних мережах для активного спілкування з представниками громадськості та інститутами громадянського суспільства, засобами масової інформації мають держархіви Дніпропетровської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Херсонської областей – всього 10 архівних установ.

Важливим показником реактивності та актуальності веб-сайтів державних архівних установ є оперативне оновлення інформації на власних сайтах. За даними нашого аналізу 90% власних офіційних веб-сайтів державних архівних установ мають дати оновлення рубрик [7, с. 42]. Водночас, аналіз оновлення новин та анонсів на офіційних веб-сайтах держархівів областей свідчить, що понад 50% архівів оновлюють новини здебільшого лише раз на місяць. Належним чином здійснюють взаємодію зі ЗМІ такі держархіви Волинської, Дніпропетровської, Закарпатської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Херсонської областей.

Важливим показником інформаційної діяльності архівів є кількість відвідувань веб-порталу "Архіви України". Нині цей показник становить 1млн. віртуальних користувачів щороку [1].

Проте, існують й суттєві проблеми в напрямку інформаційної діяльності сучасних архівних установ України. Це, насамперед, впровадження електронного документообігу в установах – джерелах формування НАФ. На сьогодні рівень впровадження електронного документообігу в установах – джерелах формування НАФ залишається низьким. Незадовільний стан матеріально-технічної бази у державних архівних установах, а також у багатьох установах – джерелах формування НАФ не дає змоги створити автоматизовані робочі міс-

ця архівістів для організації своєчасної та якісної роботи з передавання-приймання електронних документів на постійне зберігання [7, с. 20].

Через відсутність належного фінансування новітні інформаційно-комунікаційні технології у сфері архівної справи майже не впроваджуються. Доказом вищезначеного є інформація про стан інформатизації та комп'ютеризації архівів України, подана у Звіті Укрдержархіву за 2015 рік в рубриці "Інформаційна політика". За наведеними даними, на кінець грудня 2015 р., комп'ютери встановлено в читальних залах держархівів Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Рівненської, Сумської, Харківської, Херсонської, Черкаської, Чернівецької та Чернігівської областей. Всього в 15 архівах. Дослідники мають можливість виходу до мережі Інтернет в читальних залах архівів Вінницької, Волинської, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Рівненської, Харківської, Херсонської та Чернігівської областей (11 архівних установ) [7, с. 30]. Плани і звіти у відкритому доступі розмістили 14 держархівів (відсутня звітна інформація на сайті Державного архіву Житомирської обл.).

Відсутність належного фінансування за звітний 2015 рік не дозволив в жодному архіві створити підрозділ з інформаційних технологій. Лише 10 державних архівних установ мають відповідні структурні підрозділи. У минулому році усі державні архіви оцифровували довідковий апарат та архівні документи, однак різними темпами та з неоднаковою ефективністю. Так, у державних архівах експлуатуються 14 спеціальних сканерів та є можливість оцифровувати архівні документи, але не вирішено питання організації ефективного та зручного доступу, захисту та надійного зберігання електронної інформації.

Як зазначалося, одним із стратегічних напрямів організації доступу до архівної інформації – є оцифровування описів і надання до них доступу через Інтернет. За звітними даними державних архівів у 2015 р. оцифровано лише 6,4% описів (для прикладу, в Держархіві Чернігівської обл. оцифровані описи лише 11 фондів) [7, с. 12].

Нагальною є проблема зі збереженням цифрових ресурсів для наступних поколінь (надійність носіїв інформації, сумісність форматів даних, програмних платформ і фізичних пристроїв). Відповідно до завдань формування та забезпечення збереженості цифрових архівних ресурсів необхідно сформувати цифровий фонд, який складається з двох основних структурних елементів: цифрового архіву та страхового фонду. Централізовані сховища для зберігання електронної інформації мають лише 4 архівні установи України: ЦДІАК, ЦДКФФА, держархіви Запорізької області та Волинської області. В інших державних архівах відсутні централізовані сховища даних для зберігання отриманих цифрових зображень та робочих документів в електронному вигляді. Це унеможливує ефективне використання вже наявної інформації та її захист від пошкодження або втрати внаслідок як помилок або несанкціонованих дій персоналу, так і технічних аварій [7, с. 59].

Таким чином, нині всі обласні державні архіви України в різних формах (веб-сайти, веб-сторінки) представлені в глобальній мережі Інтернет. Їх інформаційний потенціал є доволі значним, але, разом з тим, не цілком достатнім для подальшого розвитку архівів як сучасних соціально-комунікаційних структур. Актуальною залишається проблема розробки цілової комплексної програми соціально-наукової та електронної комунікації в мережі архівних установ України, гармонізація та впровадження міжнародних стандартів у цій галузі. Реалізація перспективних напрямів розвитку веб-сайтів архівів

нашої держави, використання сучасних методів репрезентації соціально значущої ретроспективної документної інформації дозволять поглибити процеси їх організаційно-функціональних трансформацій у сучасному інформаційному середовищі, забезпечить надійне підґрунтя переходу до формування єдиного архівного інформаційного простору.

Отже, в сучасному інформаційному суспільстві важливими аспектами є відкритість суспільства і вільний доступ до інформації. Відтак, державні архіви України, попри існуючі проблеми, керуючись принципами демократичної і соціально правової держави та в міру наявних можливостей, намагаються забезпечити всім членам українського суспільства умови рівного, нічим не обмеженого доступу до історико-культурної спадщини України.

Список використаних джерел та літератури

1. Архіви у цифрах, фактах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Archives/Arhivny-Ukr.php>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 14.03.2016.
2. Боряк Г.В. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр "Археографічна українська": архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / Г. В. Боряк. – К.: [б. в.], 1995. – 348 с.
3. Боряк Г.В. До питання про стан і перспективи розвитку мережевих інформаційних ресурсів соціогуманітарних наук / Г. В. Боряк // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г. В. Боряк. – К.: Інститут історії України, 2013. – Ч. 21: Електронні інформаційні ресурси. – С. 9-25.
4. Боряк Г. В. Електронні архівні публікації в Інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів / Г. В. Боряк // Архіви України. – 2002. – № 4-6. – С. 141–169.
5. Загальна декларація прав людини / Міністерство юстиції України. – К.: ЛОГОС, 1998. – 8 с.
6. Витяг зі звіту за 2012 рік "Підсумки діяльності у 2012 році та пріоритети на 2013 рік" [Електронний ресурс] // Архіви України: Офіційний веб-портал Державної архівної служби України. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Rozsekr_mat/#4. – Назва з екрану. – Дата звернення: 14.03.2016.
7. Витяг зі звіту за 2015 рік "Підсумки діяльності у 2015 році та пріоритети на 2016 рік" [Електронний ресурс] // Архіви України: Офіційний веб-портал Державної архівної служби України. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Archives/Zvit_2015.pdf. – Назва з екрану. – Дата звернення: 14.03.2016.
8. Кисельова А.А. Архівні ресурси України в глобальній інформаційній мережі: види, доступ, перспективи: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.10 – документознавство, архівознавство / Кисельова А. А.; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; – К., 2005. – 19 с.
9. Кисельова А. Відкриті інформаційні ресурси архівного порталу України: структура, наповнення, моніторинг / А. Кисельова // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – С. 58-70.
10. Кисельова А. Українські архівні ресурси в Інтернеті / А. Кисельова // Рукописна спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – К., 2004. – Вип 9. – С. 238-247.
11. Матяш І. Організація архівної справи в Україні / І. Матяш // Студії з документознавства та архівознавства. – 2005. – Т. 13. – С. 10-26.
12. Матяш І.Б. Архівна та рукописна українська як складова Національного архівного фонду: зміст та обсяги поняття // Сумський історико-архівний журнал. – 2007. – № II-III. – С. 16–28.
13. Меньківська Н.С. Інформаційна діяльність державних архівів: сутність та визначення понять / Н. С. Меньківська // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2009. – № 3. – С. 51-55.
14. Новохатський К. Організація доступу до документів Національного архівного фонду України та використання архівної інформації / К. Новохатський // Архіви України. – 2008. – № 3-4. – С. 75-83.
15. Офіційний веб-портал Державної архівної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 14.03.2016.
16. Правила роботи архівних установ України / Л. А. Кисельова, Ю. А. Прилепішева, Т. П. Прись, С. В. Сельченкова; за заг. ред. Н. М. Христової. – К.: [б. в.], 2013. – 243 с.
17. Офіційний веб-сайт Державного архіву Миколаївської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.03.2016.
18. Офіційний веб-сайт Державного архіву Полтавської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poltava.archives.gov.ua/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.03.2016.
19. Офіційний веб-сайт Державного архіву Хмельницької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dahmo.gov.ua/>. – Назва з екрану. – Дата звернення 12.03.2016.

20. Офіційний веб-сайт Державного архіву Чернігівської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cn.archives.gov.ua/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.03.2016.

21. Юдіна Л.М. Використання інформаційних ресурсів Національного архівного фонду України: науково-методичні засади, напрями та форми (1993 – 2004 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 – документознавство, архівознавство / Юдіна Л. М.; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – К., 2005. – 17 с.

References

1. Arkhivy u tsyfrach, faktach [Online]. Available from: <http://www.archives.gov.ua/Archives/Arhivy-Ukr.php>. [Accessed: 14 March 2016].
2. BORIYAK, G. V. (1995) *Natsionalna arkhivna spadshchyna Ukrainy ta Derzhavnyi reestr "Arkheografichna ukrainika": arkhivni dokumentalni resursy ta naukovu-informatsiini systemy*. Kyiv: [s. n.].
3. BORYAK, G. V. (2013) Do pytannia pro stan i perspektivy rozvytku merezhevykh informatsiynykh resursiv sociogumanitarnykh nauk. In: *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyki*. Vol. 21: Elektronni informatsiini resursy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, pp. 9-25.
4. BORYAK, G. V. (2002) Elektronni arkhivni publikatsii v Interneti: problemy reprezentatsii informatsiynykh resursiv. *Arkhivy Ukrainy*. 4-6, 141-169.
5. *Zagalna deklaratsia prav liudyny* (1998). Kyiv: LOGOS.
6. Vytyag zi zvituzh za 2012 rik "Pidsumky diyalnosti u 2012 rotsi ta priorityty na 2013 rik". *Arkhivy Ukrainy: Ofitsiyni web-portal Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Ukrainy* [Online]. Available from: http://www.archives.gov.ua/Rozse_kr_mat/#4. [Accessed: 14 March 2016].
7. Vytyag zi zvituzh za 2015 rik "Pidsumky diyalnosti u 2015 rotsi ta priorityty na 2016 rik". *Arkhivy Ukrainy: Ofitsiyni web-portal Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Ukrainy* [Online]. Available from: http://www.archives.gov.ua/Archives/Zvit_2015.pdf. [Accessed: 14 March 2016].
8. KYSELOVA, A. A. (2005) *Arkhivni resursy Ukrainy v globalnyi informatsiyni mrezhi: vydy, dostup, perspektivy*. Abstract of unpublished thesis (PhD of Historical Sciences), Ukrainskyi naukovu-doslidnyi instytut arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva, Kyiv.

9. KYSELOVA, A. (2004) Vidkryti informatsiini resursy arkhivnogo portalu Ukrainy: struktura, napovnennia, monitoryng. In: *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. Vol. 11, 58-70.

10. KYSELOVA, A. (2004) Ukrainski arkhivni resursy v Interneti. In: *Rukopysna spadshchyna Ukrainy: Arkheografichni doslidzhennia unikalnykh arkhivnykh ta biblioteknykh fondiv*. 9, 238-247.

11. MATIASH, I. (2005) Organizatsiia arkhivnoi spravy v Ukraini. *Studii z dokumentoznavstva ta arkhivoznavstva*. Vol. 13, pp. 10-26.

12. MATIASH, I. B. (2007) Arkhivna ta rukopysna ukrainika yak skladova Natsionalnogo arkhivnogo fondu: zmist ta obsyagy poniattia. *Sumskyi istoriko-arkhivnyi zhurnal*. II–III, 16-28.

13. MENKIVSKA, N. S. (2009) Informatsiina diialnist derzhavnykh arkhiviv: sutnist ta vyznachennia ponyat. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologiya*. 3, 51-55.

14. NOVOKHATSKYI, K. (2008) Organizatsiia dostupu do dokumentiv Natsionalnogo arkhivnogo fondu Ukrainy ta vykorystannia arkhivnoi informatsii. *Arkhivy Ukrainy*. 3-4, 75-83.

15. Ofitsiyni web-portal Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Ukrainy [Online]. Available from: <http://www.archives.gov.ua/>. [Accessed: 14 March 2016].

16. KHRYSTOVA, N. M. (ed.) (2013) *Pravyla roboty arkhivnykh ustanov Ukrainy*. Kyiv: [s. n.].

17. Ofitsiyni web-sait Derzhavnogo arkhivu Mykolaiivskoi oblasti [Online]. Available from: <http://mk.archives.gov.ua/>. [Accessed: 12 March 2016].

18. Ofitsiyni web-sait Derzhavnogo arkhivu Poltavskoi oblasti [Online]. Available from: <http://poltava.archives.gov.ua/>. [Accessed: 12 March 2016].

19. Ofitsiyni web-sait Derzhavnogo arkhivu Khmelnytskoi oblasti [Online]. Available from: <http://www.dahmo.gov.ua/>. [Accessed: 12 March 2016].

20. Ofitsiyni web-sait Derzhavnogo arkhivu Chernigivskoi oblasti [Online]. Available from: <http://cn.archives.gov.ua/>. [Accessed: 12 March 2016].

21. YUDINA, L. M. (2005) *Vykorystannia informatsiynykh resursiv Natsionalnogo arkhivnogo fondu Ukrainy: naukovu-metodychni zasady, napriamy ta formy* (1993 – 2004). Abstract of unpublished thesis (PhD of Historical Sciences), Ukrainskyi naukovu-doslidnyi instytut arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva, Kyiv.

Надійшла до редколегії 11.07.16

L. Bozhuk, Ph.D in History, Associate Professor
National Aviation University, Kyiv, Ukraine

INFORMATION RESOURCES AND INTERNET SERVICES IN THE ACTIVITY OF STATE ARCHIVES OF UKRAINE

The article analyzes the activity of regional state archives of Ukraine as a kind of information system that not only provides the archive fund with information but also conducts its analytical-synthetic handling, improves the obtaining of socially valuable information for the scientific and cultural spheres. Characterized are information resources and internet services in the activity of state archives of Ukraine; the author comes to conclusion that they are powerful electronic reference books which provide Ukrainian society with an unlimited access to documentary, retrospective information. The conducted analysis of annual accounts of the results of the activity of the State Archive Service of Ukraine, which are located on the web portal "Archives of Ukraine" in an electronic form and cover the period from 2010 till 2015, reveals that Ukrainian archivists comprehend the importance of bringing the activity of archives closer to the needs of society. The information obtained from the accounts allowed the author to conclude that the foreground job in the activity of state archives of Ukraine in connection with global expansion of information and introduction of the open society concept in our state is to widen the access to archival documents; that, in its turn, will give the Ukrainian society an opportunity to get more information about its historical past.

Key words: Archive, National Archive Fund, archival information resource, Internet Resource, a website archive.

УДК 94(477.4):35.071.3 "17"

А. Ганул, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АДМІНІСТРАТИВНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ІВАНА ХОРВАТА У НОВІЙ СЕРБІЇ (1752 – 1762)

У статті висвітлені питання керівництва генерала Івана Хорвата адміністративно-територіальним утворенням Новою Сербією. Аналізуються як юридична, так і фактична сторони повноважень цієї особи на посаді командира Гусарського полку та Новосербського військового корпусу, від початку діяльності Хорвата в Новій Сербії і до його відсторонення від управління територією. Приділяється увага діловим взаєминам генерала з головним командиром поселення, комендантом фортеці Святої Єлисавети та київським генерал-губернатором. Прослідкований процес поступового розширення владних повноважень Хорвата й підпорядкування йому Новосербського козацького полку, а також створення канцелярії Новосербського корпусу. У контексті даної проблеми відстежуються почергові підвищення Хорвата у військових званнях, від полковника до генерал-поручика. Крім того, розглядаються питання, пов'язані з вербуванням генералом нових вихідців з-за кордону та їхнього переселення до Нової Сербії. На підставі опрацювання як архівних, так і опублікованих джерел та історіографії здійснена спроба виокремити з загального масиву новосербської проблематики адміністративний аспект управління провінцією безпосередньо Хорватом та розкрити його з урахуванням чинників, які вплинули на концентрацію влади в руках генерала.

Ключові слова: Іван Хорват, Нова Сербія, генерал, повноваження, Новомиргород, фортеця Святої Єлисавети.

Питання адміністративної діяльності Івана Самійловича Хорвата як керманіча Нової Сербії розроблені в історіографії найкраще з-поміж усіх інших сторін життя та діяльності генерала як на українських землях, так і поза їх межами. Цей факт є зрозумілим, зважаючи на

те, що постать І. Хорвата передусім відома завдяки зловживанням, яких він припустився під час управління поселенням балканських колоністів на Правобережній Україні. Разом з тим, як в українській, так і в зарубіжній історіографії існує обмаль публікацій, присвячених без-

© Ганул А., 2016

посередньо І. Хорвату. Адміністративний устрій Нової Сербії одним з перших в українській історичній науці докладно висвітлив ще в 1913 р. викладач Новоросійського університету в Одесі Євген Загоровський [14]. Продовжили цю роботу історики Всеукраїнської академії наук, зокрема, Наталія Полонська-Василенко [3], яка в 1930-х рр. детально займалась тематикою новосербської адміністрації у контексті історії заселення Південної України. У статті нами використані чорнові машинописи її праць, що зберігаються в особовому фонді дослідниці в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського (ф. 42). Ці документи особливо важливі тим, що з-поміж інших джерел авторка посилялась у роботі на матеріали фонду канцелярії Новосербського корпусу з Дніпропетровського крайового архіву, більшість з яких були втрачені під час Другої світової війни. До нашого часу зберігся тільки опис цих справ [1], який подекуди є досить розлогим і дає нам змогу посилатись у статті на окремі документи, текст яких назавжди втрачений. Враховуючи, що завданнями Н. Полонської-Василенко було висвітлення соціально-економічних процесів, що відбувались у Новій Сербії та розкриття повноважень представників вищого керівництва краю, а не акцент на постаті власне І. Хорвата, вона розглядає діяльність останнього у межах загальної системи управління на цих територіях. Те ж саме можна сказати і про сучасних авторів, які внесли вагомий внесок у дослідження новосербської проблематики, зокрема, адміністративного устрою Нової Сербії, але не ставили собі за мету присвятити публікації власне І. Хорвату. Серед їхніх робіт варто виділити, передусім, праці дослідниці історії Нової Сербії Ольги Посушко [26; 27], істориків А. Кіріпчонка [17] та Ю. Костяшова [18], довідкове видання А. Макідонова [19] та ін. У контексті комплексного дослідження діяльності сербського генерала в Російській імперії наявні роботи з даної проблематики потребують узагальнення та додаткового підкріплення джерельною базою. На відміну від праць вищезазначених авторів, завданнями нашої статті є визначення повноти влади конкретно І. Хорвата у взаємодії з іншими посадовцями на теренах Нової Сербії, а також відстеження зростання його впливу в краї впродовж усього часу перебування на посаді.

Діяльність І. Хорвата на території України розпочалась з його прибуття до Києва 10 жовтня 1751 р. на чолі першої групи сербських переселенців у кількості 218 осіб, до складу якої входили військовослужбовці з родинами та слугами [24, с. 554]. На момент переселення він ще мав чин полковника [20, с. 151; 24, с. 553], але одразу по прибутті йому було пожалуване обіцяне звання генерал-майора [24, с. 554]. Відведене переселенцям новостворене "поселення гусарських та пандурських полків", що отримало назву Нова Сербія [24, с. 582], займало значну площу на Правобережжі вздовж польського кордону від р. Синюхи до Дніпра, шириною у 20 верст. Попередні мешканці цих земель українського походження (зокрема, козаки) підлягали виселенню на території, де вони проживали раніше, з огляду на те, що у "задніпрських місцях" це населення поселилось без санкції уряду; їхні житла, відповідно до інструкції, наказано було продати новоприбулим поселенцям [24, с. 599].

Згідно з указом Сенату від 29 грудня 1751 р., в Новій Сербії була запроваджена посада головного командира. Першопочатково ним було обрано "надійну персону з генералітету", генерал-майора та лейб-гвардії майора Дмитра Чернцова, однак за наполяганням Військової колегії [24, с. 572] його, зрештою, було призначено керівником Української лінії та ландміліцького корпусу [19, с. 26]. Натомість, головним командиром Нової Сербії

відповідно до імператорського указу від 4 січня 1752 р. став генерал-майор артилерії Іван Глебов. Очевидно, що це стало невтішним фактом для І. Хорвата, який прагнув сконцентрувати всю владу в поселенні у своїх руках, тож на його прохання Сенат вже 9 січня ухвалив рішення не вказувати прізвище І. Глебова у жалуваній грамоті І. Хорвату. В свою чергу, останньому було пояснено, що заміщення посади головного командира особою з числа вищого російського офіцера є вимушеним кроком з огляду на те, що новоприбулі поселенці не знають "російських звичаїв та обрядів" [31, с. 425–427]. Зрештою, у грамоті І. Хорвату від 11 січня 1752 р. зазначалось, що "головна команда" новосербськими полками, кожен з яких мав свого командира, мала здійснюватись тими особами, яким буде доручене керівництво регулярним військом у Новій Сербії [24, с. 582]. За свідченнями учасника переселення генерал-майора Симеона Пищевича, посада головного командира запроваджувалась Сенатом "для всіляких порядків та утримання казни" [15, с. 176], тобто, його діяльність повинна була мати переважно контролюючий характер, хоча привілеї головного командира чітко прописані й не були.

Відповідно до вищезгаданої грамоти від 11 січня 1752 р., І. Хорват був довівно призначений командиром Гусарського полку. Полковництво у ньому повинно було бути спадковим: після смерті Івана керівництво полком мало перейти до його синів [24, с. 582–584]. З цього часу фактично починає свій відлік існування Новосербського військового корпусу, загальне командування яким здійснював також І. Хорват. Корпус складався з двох поселених Гусарського Хорватового та Пандурського піхотного полків, а також Новомиргородського гарнізону, створеного у грудні 1755 р. У березні 1759 р. додатково було утворено два польових гусарських полки – Македонський та Болгарський, які також підпорядковувались Новосербському корпусу. Штаб-квартирою Гусарського Хорватового полку та водночас Новосербського корпусу, а відтак і резиденцією генерала та адміністративним центром Нової Сербії, став Новомиргородський шанець [19, с. 33–37]. І. Хорват не був засновником цього населеного пункту: ще до прибуття сюди переселенців з Балкан тут, в урочищі Новий Миргород, принаймні з 1748 р. існувала слобода [7, арк. 1; 9, арк. 50], де станом на червень 1751 р. було 40 дворів, в яких проживало 363 особи (185 чоловічі та 178 жіночої статі) [8, арк. 52]. На протилежному від шанцю березі р. Велика Вись ще раніше існував козацький зимівник Тресяги, який часто помилково ототожнюють з Новомиргородом [4, арк. 3–30]. Скоріше за все, частина місцевих мешканців не була виселена І. Хорватом зі слободи і продовжувала жити тут разом з родинами, адже указ Сенату від 1 вересня 1754 р. дозволяв залишати в Новій Сербії ковалів, теслярів та інших ремісників "для примноження" таких ремесел серед новоприбулого населення [25, с. 214].

Номінально І. Хорват керував Гусарським полком з 1 січня 1752 до 4 березня 1754 р.; потім вісім місяців посаду почергово обіймали прем'єр-майор Микола Чорба та підполковник Дмитро Перич. 4 листопада того ж року І. Хорват вдруге приступив до виконання обов'язків і лишився на посаді до 19 лютого 1755 р., коли його знову змінили прем'єр-майори Костянтин Юзбаш та М. Чорба. Третя каденція І. Хорвата формально тривала з 19 серпня 1755 по 1 січня 1756 р. Відтоді Гусарським полком почергово командували капітани Федір Чорба та Олексій Константинов, підполковник Антон Хорват (син Івана Самійловича), прем'єр-майор Микола Цветинович та майор Пашкевич. Загалом І. Хорват офіційно керував полком близько трьох років, а його неповнолітній син

перебував на цій посаді півтора роки [3, арк. 28]. Варто зауважити, що все це лише офіційні дані і по суті керівництво полком весь час здійснював сам генерал.

Після прибуття на територію України І. Хорват розпочав організацію вищезгаданих полків, згодом постійно доповнюючи їх іноземними вихідцями шляхом вербування за кордоном [13, с. 112]. Перший пункт указної імператорської грамоти надавав йому право поселяти в Новій Сербії лише сербів, македонців, болгар та волохів як представників православних народів [24, с. 582]. Вже у рапорті від 3 березня 1752 р., поданому І. Хорватом київському генерал-губернатору Михайлу Леонтєву, він доповідав про прибуття до свого полку поповнення у складі 22-х рядових солдат, прапорщика, капітан-поручика та капітана, не уточнюючи їх походження [5, арк. 1]. Генерал був зацікавлений у збільшенні кількості жителів Нової Сербії будь-якою ціною і пропонував Сенату не чинити перепон вихідцям з Речі Посполитої, маючи раніше взятє перед імператрицею зобов'язання з організації чотирьох полків. Крім того, від кількості мешканців та чисельного складу цих підрозділів напряму, як офіційно, так і неофіційно залежали власні доходи І. Хорвата. Очевидно, в урядових колах вже тоді стало відомо, що генерал переманює людей з інших полків, не звертаючи увагу на національність, тому всупереч інтересам І. Хорвата йому знову нагадали про введені раніше обмеження [29, с. 55–58]. Так, 19 жовтня 1752 р. Сенатом був виданий указ "Про дозвіл селитись в Новій Сербії вихідцям лише з Молдавії, Валахії, Македонії та Сербії, а не з яких-небудь інших народів", адресований генерал-майорам І. Глебову та І. Хорвату [24, с. 716–717], однак до бажаних результатів це не призвело. Того ж року І. Хорват прийняв до себе на службу молдавського шляхтича Манолакія Замфіраковича і дозволив йому таємно привести в Нову Сербію значну кількість сербів, греків та волохів через польські території в обхід урядової бюрократичної тяганини. Такий шлях залучення до поселення нових вихідців з-за кордону генерал в подальшому використовував досить часто [23, с. 53]. М. Замфіракович служив тут у званні капітана, однак не пізніше 1755 р. з невідомих причин втік з Нової Сербії [2, арк. 39]. Виведення нових переселенців потребувало значних коштів; так, з листа генерала від 30 березня 1756 р. стає відомо, що на прийняття та доправлення з-за кордону "у відповідні місця православного віросповідання народу людей, дозволених по проекту" він мав витратити до трьох тисяч рублів з сербської суми. В іменному списку, доданому до листа, серед новоприбулих до Гусарського полку рядових трапляються переважно болгарські, рідше – сербські й молдавські імена та прізвища [6, арк. 1–5].

Прикметно, що в перші роки керівництва Новою Сербією І. Хорват ще дотримувався певної обережності в управлінні поселенням, і стосунки між ним та головним командиром І. Глебовим були відносно взаємоповажливими [14, с. 47]. Генерали повинні були спільно вирішувати ряд питань, як-то щодо будівництва фортеці Святої Єлисавети, розподілу земель у Новій Сербії та тимчасового "суду й розправи" цивільних осіб. З приводу останнього Сенат наказував обом за потреби звертатись до Київської губернської канцелярії. Що ж до військового судочинства, то це питання І. Хорват мав вирішувати самостійно згідно з військовим статутом [24, с. 589–605]; на його розсуд також повністю передавалось питання заснування шинків та торгових крамниць [24, с. 583–584]. Між обома генералами виникали непорозуміння з приводу кількості та розміру укріплених шанців, які необхідно було будувати: І. Хорват, на відміну від І. Глебова, наполягав на більшій кількості не-

великих укріплень [28, с. 27]. Також, на відміну від останнього, йому як іноземцю спочатку заборонялось вступати у дипломатичні відносини з іншими державами, хоча згодом несаможестійність І. Хорвата у зовнішній політиці та власній посольській службі стала компенсуватись інформацією з кореспонденції, що надходила до канцелярії Новосербського корпусу [35, с. 266]. У питаннях, які регулювались у Київській губернській канцелярії, генерал мав певні обмеження, адже першопочатково міг вирішувати їх тільки через І. Глебова [28, с. 41]. Оскільки загальне керівництво дипломатичними відносинами краю з Річчю Посполитою, Запорізькою Січчю, Кримським ханством та Османською імперією було прерогативою київського генерал-губернатора, І. Хорват був незадоволеним з цього приводу і намагався здобути певну самостійність від Києва, внаслідок чого реальний вплив генерал-губернатора на стан справ у Новій Сербії з часом став залежати від його авторитету [3, арк. 4–5]. Несанкціонована переписка генерала з прикордонними властями сусідніх держав, а також зі своїми агентами в Угорщині не залишалась без реакції з боку уряду та викликала підозри проти І. Хорвата. Однак пізніше Сенат дозволив йому обмежені контакти з іншими країнами в питаннях міграції та деяких інших другорядних питань, після чого той поновив листування, в тому числі і з османською владою, яке стосувалось дрібних питань прикордонного життя [17, с. 156]. Вплив генерала особливо зріс після смерті в 1753 р. київського генерал-губернатора Михайла Леонтєва, коли на цій посаді тривалий час періодично змінювались виконувачі обов'язків [28, с. 40]. Того ж року Сенат надав І. Хорвату право перейменовувати населені пункти Нової Сербії, які раніше мали похідні назви від місцевих урочищ [16, с. 186], тим самим давши йому змогу реалізувати задум по наданню шанцям сербських та угорських назв, за аналогією до поселень у Потиссі та Подунав'ї, звідки прибули переселенці (назви цих сіл досі збереглись у північних районах Кіровоградщини). Навряд чи це було пов'язано зі складом поселень, який був дуже строкатим і аж ніяк не відповідав місцю колишнього проживання їх мешканців. Метою І. Хорвата було як полегшення управління краєм та спрощення діловодства, так і, ймовірно, плани з будівництва тут укріплених шанців, що потребувало додаткового фінансування [22, с. 290–302].

З кожним роком авторитет І. Хорвата збільшувався, що відкривало генералу нові можливості для утвердження в Новій Сербії одноосібної влади, однак спричиняло постійні конфлікти з комендантами фортеці Святої Єлисавети [35, с. 268]. Сама фортеця не входила до складу Нової Сербії і не підпорядковувалась І. Хорвату, однак до середини 1750-х рр. генералку вдалось позбавитись від контролю з боку її коменданта, значно обмеживши його роль в управлінні поселенням [17, с. 157]. Підкріплювалось це тим, що у квітні 1755 р. Сенат став на бік І. Хорвата і наказав бригадиру та коменданту фортеці Олексію Глебову не втручатись у внутрішні справи новосербських полків [32, с. 339]. Свідченням зростання амбіцій генерала є його секретний лист кошовому отаману на Січ від 6 липня 1756 р. У ньому І. Хорват обурювався через те, що отаман не ставить його до відома з приводу прикордонних питань, а листується з О. Глебовим, через якого генерал і змушений був отримувати інформацію. І. Хорват нагадував отаману про те, що як у задніпрських місцях, так і власне по Новосербському корпусу і по кордону всього новосербського поселення згідно з наданим йому чином "першенствує" саме він [27, с. 25–26]. В 1756 р. у відання І. Хорвата перейшла фінансова комісія, яка до того

підпорядковувалась головному командирі. Сталось це у зв'язку з переведенням І. Глебова на іншу посаду і незаміщенням посади головного командира на тривалий час [14, с. 27], що в подальшому призвело до посилення самоуправства І. Хорвата.

25 грудня 1755 р. І. Хорват отримав звання генерал-лейтенанта [12, с. 314; 11, с. 407]. До 1757 р. він офіційно був командиром лише Гусарського полку, а вже потім отримав звання командувача всього Новосербського корпусу [3, арк. 12]. На думку О. Посулько, той факт, що генерал зміг підпорядкувати собі стільки установ та інстанцій, свідчить не лише про нечіткий характер формулювання прав та обов'язків новосербських посадовців, а й про неординарність та впливовість І. Хорвата [28, с. 46]. Його повна титулатура звучала як "Його високодостойність пан генерал-лейтенант, при гусарських полках Новосербського корпусу, що засновується, головний командир і першого гусарського Хорватового полку незмінний полковник Іван Самійлович Хорват" [21, с. 4]. Відсутність відповідного титулу не заважала І. Хорвату фактично керувати не лише Гусарським полком, а й Пандурським, а також завідувати обома їхніми поселеннями [14, с. 30]. Серед командувачів Пандурським полком у різний час були рідний брат і племінник генерала – підполковники Дмитро та Іван Хорвати, а також прем'єр-майори М. Чорба та Й. Цетинович, ймовірно, наближені до І. Хорвата. Попри це, командири в Пандурському полку були все ж таки більш незалежні від І. Хорвата, ніж у Гусарському, адже комісія з розслідування зловживань керівництва Нової Сербії в подальшому зробила висновки щодо серйозних порушень лише в останньому [3, арк. 28-29].

Періодом найбільшого посилення владних повноважень для генерала стали 1759–1762 рр [28, с. 47]. Рішенням Сенату від 3 березня 1759 р. І. Хорват отримав виключне право самостійно розподіляти новоприбулих до Російської імперії переселенців по полках Нової Сербії та навіть у Слов'яносербію [33, с. 31–33]. Не дивлячись на те, що до кінця 1750-х рр. становище генерала стало хитким через численні звинувачення на його адресу, влада генерал-лейтенанта в самій Новій Сербії стала практично абсолютною [17, с. 158], що було пов'язано із сильною довірою Сенату до І. Хорвата, вочевидь, не безкорисливою [14, с. 28]. Сербський історик Л. Церович слушно зауважує, що здійснюючи керівництво Новою Сербією генерал по суті створив державу в державі [34, с. 192]. Щоправда, у деяких сферах, як-то зовнішня політика чи судочинство, влада І. Хорвата авторитарною так і не стала. Так, у червні 1757 р. він просив змінити порядок покарання за незначні злочини у полках, які йому підпорядковувались. У відповідь генералу порадили й надалі чинити згідно з загальноармійським статутом. Наступного разу І. Хорвату рекомендували не арештовувати людей, які не знаходились безпосередньо під його командою, але проживали на території Нової Сербії [17, с. 155].

Сенатським указом від 9 березня 1759 р. при Новомиргородському шанці було створено канцелярію Новосербського корпусу [26, с. 332], що стала інструментом генерала для зміцнення його особистої влади [17, с. 156–157]. Канцелярія підпорядковувалась відомству з вирішення цивільних справ при Сенаті; у військовому відношенні її контролювала Військова колегія [28, с. 47]. Фактичне керівництво цією установою здійснював І. Хорват [19, с. 34], він же був ініціатором її створення і внутрішнього устрою на зразок колегії. Формально канцелярію очолював головний секретар; до її складу входили шість осіб зі штаб- та обер-офіцерів. Цей адмініс-

тративний орган стояв над усіма новосербськими установами і складався з різних департаментів, які завідували військовими, прикордонними та економічними справами поселення [15, с. 404]. До канцелярії Новосербського корпусу звертались полкові канцелярії з таких питань, як розмежування земель, повернення втікачів з сусіднього Новослобідського козацького полку, асигнування коштів на будівництво мостів тощо [3, арк. 21-29]. Свідок тих подій С. Пишчевич згадує, що І. Хорват часом був присутній на розгляді справ у канцелярії і в тому разі, якщо його щось не задовольняло, міг розгніватись на секретаря і примусити його писати в документах так, як сам вважав за потрібне. До складу канцелярії входили тринадцятилітній та чотирнадцятилітній сини І. Хорвата, які ще тільки навчалися грамоті, однак фактично вже підписували принесені їм до школи документи; їм же підпорядковувались усі інші чини, відібрані на канцелярські посади генералом [15, с. 404–405].

Указом Сенату ще від 4 грудня 1755 р. за проектом І. Хорвата було створено Новомиргородський гарнізон чисельністю в 100 гренадерів та 200 мушкетерів, на що генерал отримав 500 крб з новосербської суми. Разом з І. Глебовим ним було вирішено віддати гарнізону смугу земель шириною у 8 верст поза межами Нової Сербії, навпроти Новомиргородського шанцю [25, с. 484–485]. Зазіхання І. Хорвата на сусідні території були реалізовані в 1759–1760 рр., коли він відмежував землі слобід Новоархангельської, Червоної та Тишківки Новослобідського полку під Новомиргородський гарнізон. Відомо також про судову тяганину коменданта фортеці бригадира Матвія Муравйова з І. Хорватом з приводу примешування генералом частини Чорного лісу до новосербських дач без дозволу уряду [1, арк. 27 зв.-28]. Враховуючи, що постановою Сенату від 18 квітня 1760 р. мешканцям Новослобідського полку дозволялось використовувати для своїх потреб ресурси Чорного лісу з метою збереження нечислених лісових угідь на власних територіях, захоплення частини лісу спричинило скарги з боку козаків, інтереси яких захищав комендант фортеці. Через це в серпні 1751 р. Сенат запропонував І. Хорвату разом з М. Муравйовим та генерал-аншефом Петром Стрешневим спільно розібратися з даним питанням і повернути лісові угіддя та землю козакам у разі, якщо в тому виявиться для них більша потреба [26, с. 770]. Проте згоди між генералами з цього приводу не було, і в донесенні виконувачу обов'язків київського генерал-губернатора П. Стрешневу від 19 жовтня 1761 р. М. Муравйов далі скаржився, що І. Хорват, маючи в розпорядженні Новосербського корпусу третину Чорного лісу, відбирає не тільки його резерв, відведений під майбутнє будівництво, а й претендує на ту третину, що належала безпосередньо фортеці Святої Єлисавети [10, арк. 137-138].

У зв'язку з відстороненням від посади М. Муравйова, у 1762 р. під керівництвом І. Хорвата перейшов весь Новослобідський козацький полк з поселеннями на південь від Нової Сербії, що раніше перебували у відомстві коменданта фортеці. Сотники полку Мурзинський, Дик та Сіренко ще в грудні 1760 р. під приводом нестачі коштів розпочали агітацію та збір підписів за переведення полку під керівництво генерал-лейтенанта. Однак після підпорядкування Новослобідського поселення Новомиргороду ситуація тамтешнього населення не покращилась; більше того, І. Хорват обклавав козаків новими податками по 5-10 копійок з кожного, нібито на потреби канцелярії. Також після переведення полку в своє розпорядження він почав вимагати від нового ко-

мандира Новослобідського полку (з 1761 р. ним став Яким Литвинов) відомості про становище в полку, кількість населення, козацької старшини, козаків, підпомічників, міщан та розкольників, а також доручив інженер-полковнику Людвігу Менцеліусу терміново скласти карту всіх слобід із зазначенням кількості дворів та землі. Це відбувалося з метою створення "диспозиції" та розмежування земель у полку на кшталт Нової Сербії. Контроль за виконанням Я. Литвиновим доручення І. Хорват поклав на голову канцелярії Новосербського корпусу, підпорядковану йому ж; гарнізонній канцелярії, натомість, було заборонено втручатися у полкові справи [3, арк. 34-36]. Необхідність проведення розмежування полку на сотні за прикладом новосербських рот була визначена указом від 14 серпня 1761 р., але тоді Сенат давав відповідні вказівки ще М. Муравйову [26, с. 770]. Новослобідський полк перебував у підпорядкуванні І. Хорвата недовго, адже восени 1762 р. його було виведено з-під команди генерала [1, арк. 144 і зв.]. У цей час І. Хорват вже перебував під слідством, а невдовзі його було остаточно відсторонено від усіх посад.

Наостанок варто внести ясність у питання, пов'язане з ймовірним пожалуванням І. Хорвату звання генерал-поручика в останні роки його управління Новою Сербією, адже саме так він згадується у всіх джерелах та літературі, коли мова йде про його подальше засудження та заслання. У статті, присвяченій особі генерала, російський дослідник Ю. Костяшов зазначає, що І. Хорват нібито отримав чин генерал-поручика в 1759 р. [18, с. 36]. Однак у протоколах засідань Сенату нам не вдалось знайти жодних записів, пов'язаних з пожалуванням І. Хорвату такого звання впродовж цього року [12, с. 391-419]. "Російський біографічний словник", натомість, датує цю подію ще 25 жовтня 1755 р. і пов'язує її з винагородою І. Хорвату за формування окремого гусарського полку напередодні Семилітньої війни [30, с. 412]. Очевидно, у написанні дати допущена друкарська помилка, і мова йде про пожалування йому звання генерал-лейтенанта 25 грудня того ж року. Деякі з передбачених "Табелем про ранги" чинів у Російській імперії прижились не одразу, і на практиці замість генерал-лейтенанта часто вживалось військове звання генерал-поручика [36, с. 147]. Аналіз джерельної бази засвідчує, що в 1759-1762 рр. позначення чинів генерал-лейтенанта та генерал-поручика щодо І. Хорвата використовувались паралельно; однак після 1762 р. зустрічаємо вже тільки звання генерал-поручика. Є підстави вважати, що за таких умов могло мати місце прирівняння у званнях генерал-лейтенантів до генерал-поручиків, адже, наприклад, 14 квітня 1759 р. генерал-майорів, що перебували на фронті Семилітньої війни, переводили вже одразу в чини генерал-поручиків [12, с. 400].

Як бачимо, обсяг прерогатив І. Хорвата в управлінні Новою Сербією не був сталим впродовж існування цього утворення і поступово збільшувався з середини 1750-х рр. Передумови для цього по суті були створені російським урядом ще на початку існування поселення, коли Сенат почав свідомо йти на поступки генералу, задовольняючи його амбіції, і не до кінця розмежовував повноваження командира Новосербського військового корпусу та головного командира Нової Сербії. Звичайно, тут відіграв роль і особистісний чинник. Якщо співпрацю І. Хорвата з І. Глебовим в цілому можна охарактеризувати як вдалу, то його стосунки з комендантами фортеці Святої Єлисавети були напруженими і часто навіть конфліктними. У той час, коли згідно з указними документами функції генерала по управлінню територі-

єю попри помітне їх розширення все ж залишались обмеженими в деяких питаннях, як-то внаслідок запровадженого двовладдя чи регулювання київським генерал-губернатором відносин краю з сусідніми державами, в дійсності генерал підпорядкував собі чимало інституцій і створив підґрунтя для власного самоуправства, скориставшись періодом послабленої влади імперських посадовців у регіоні та покровительством з боку представників вищих урядових кіл.

Список використаних джерел

1. Державний архів Дніпропетровської області, м. Дніпро, ф. 1684, оп. 2, спр. 122, 206 арк.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, м. Київ, ф. IX, спр. 151.
3. Там само, ф. 42, спр. 267, 51 арк.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 59, оп. 1, спр. 1805.
5. Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 2146, 1 арк.
6. Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 2817, 14 арк.
7. Там само, ф. 64, оп. 1, спр. 447, 1 арк.
8. Там само, ф. 127, оп. 1020, спр. 1820, 80 арк.
9. Там само, ф. 127, оп. 1024, спр. 632, 73 арк.
10. Там само, ф. 759, оп. 1, спр. 93.
11. Азбучный указатель имен русских деятелей, имеющих быт помещенными в "Биографический словарь", издаваемый Императорским Русским историческим обществом. Ч. 2 / печатан под наблюдением Г. Ф. Штендмана // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб.: Типография Н.А. Лебедева, 1888. – Т. 62. – 838 с.
12. Баранов П. Опись высочайшим указам и повелениям, хранящимся в Санкт-Петербургском Сенатском Архиве за XVIII век / П. Баранов. – СПб.: Типография Правительствующего Сената, 1878. – Т. 3: (1740 – 1762). – 513 с.
13. Греков В. Краткая история Новосербского корпуса / В. Греков // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: [б. в.], 2005. – Т. 7: Канцелярія Новосербського корпусу / Упоряд. В. Мільчев, О. Посуцько. – С. 112-113.
14. Загоровский Е. Славянская колонизация Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения / Е. Загоровский – К.: [б. в.], 1913. – 59 с.
15. Известие о походе Симеона Степановича Пищевича. 1731 – 1783 / Под ред. Н.А. Полова. – М.: Университетская типография, 1884. – 561 с.
16. Карпенко Ю.А. Инославянские компоненты в топонимической системе юга Украины / Ю. А. Карпенко, Г. П. Сергеев, А. К. Смольская, В. А. Колесник // Слов'янське мовознавство: Доповіді XI Міжнародного з'їзду славистів (31 серпня – 7 вересня 1993 р., Братислава, Словацьчина). – К.: Наукова думка, 1993. – С. 185-200.
17. Кирпиченко А.И. Сербские поселения на Украине в середине XVIII века / А. И. Кирпиченко. – СПб.: Нестор, 2007. – 222 с.
18. Костяшов Ю.В. Генерал Иван Хорват – сербский авантюрист на русской службе (вторая половина XVIII века) / Ю. В. Костяшов // Славяноведение. – 2012. – № 2. – С. 34-41.
19. Макидонов А.В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века / А. В. Макидонов. – Запорожье: Просвіта, 2011. – 336 с.
20. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 году: [в 10-ти ч.]. – СПб.: [б. в.], 1801. – Ч. 6. – 160 л.
21. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
22. Пивовар А.В. Поселення задніпрянських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А. В. Пивовар. – К.: Академперіодика, 2003. – С. 290-302.
23. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
24. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (1649 – 1825) / Под. ред. М. М. Сперанского. – СПб.: Типография II Отд. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 13: (1749 – 1753). – 957 с.
25. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (1649 – 1825) / Под. ред. М. М. Сперанского. – СПб.: Типография II Отд. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 14: (1754 – 1757). – 862 с.
26. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (1649 – 1825) / Под. ред. М. М. Сперанского. – СПб.: Типография II Отд. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 15: (1758 – 28 июня 1762). – 1050 с.
27. Посуцько О.М. Взаємовідносини Запорозької Січі з Новою Сербією та Слов'яносербією / О. М. Посуцько // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1996. – Вип. 1. – С. 21-26.
28. Посуцько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії / О. М. Посуцько. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1998. – 80 с.

29. Рудяков П. "В службу и вечное подданство...": Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751–1764) / П. Рудяков. – К.: АртЭк, 2001. – 122 с.
30. Русский Биографический словарь / Печ. под набл. А. А. Половцова. – СПб.: Типография В. Безобразова, 1901. – Т. 21. – 521 с.
31. Сенатский архив. – СПб.: Сенатская типография, 1897. – Т. 8. – 746 с.
32. Сенатский архив. – СПб.: Сенатская типография, 1901. – Т. 9. – 712 с.
33. Сенатский архив. – СПб.: Сенатская типография, 1904. – Т. 11. – 483 с.
34. Церовић Љ. Јован Хорват – вођ прве сеобе срба у Руско царство / Љ. Церовић // Сеоба срба у Руско Царство половином 18 века: зборник радова са Међународног научног скупа у Новом Саду, 7-9. Маја 2003 / [главни уредник, С. Лалић]. – Нови Сад: Српско-украјинско друштво, 2005. – С. 183-195.
35. Чумак О. До історії діяльності канцелярії Новосербського корпусу / О. Чумак // Сеоба срба у Руско Царство половином 18 века: зборник радова са Међународног научног скупа у Новом Саду, 7-9. Маја 2003 / [главни уредник, С. Лалић]. – Нови Сад: Српско-украјинско друштво, 2005. – С. 265–270.
36. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. / Л. Е. Шепелев. – СПб.: Искусство-СПб, 1999. – 479 с.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti, Dnipro, fond 1684, opys 2, sprava 122, 206 arkushiv.
2. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, Kyiv, fond IX, sprava 151.
3. Ibid, fond 42, sprava 267, 51 arkush.
4. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv, fond 59, opys 1, sprava 1805.
5. Ibid, fond 59, opys 1, sprava 2146, 1 arkush.
6. Ibid, fond 59, opys 1, sprava 2817, 14 arkushiv.
7. Ibid, fond 64, opys 1, sprava 447, 1 arkush.
8. Ibid, fond 127, opys 1020, sprava 1820, 80 arkushiv.
9. Ibid, fond 127, opys 1024, sprava 632, 73 arkush.
10. Ibid, fond 759, opys 1, sprava 93.
11. SHTENDMAN, G. F. (ed.) (1888) *Azbuchnyi ukazatel imen russkikh deiatelej, imeiushchih byt pomeshchennymi v "Biograficheskij slovar", izdavaemyj Imperatorskim Russkim istoricheskim obshchestvom. Part 2. In: Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva. Vol. 62. Saint Petersburg: Tipografiya N. A. Lebedeva.*
12. BARANOV, P. (1878) *Opis vysochajshym ukazam i povelieniam, khranyashimsya v Sankt-Peterburgskom Senatskom Arhive za XVIII vek. Vol. 3. Saint Petersburg: Tipografiya Pravitelstvuiushhego Senata.*
13. GREKOV, V. (2005) *Kratkaya istoriya Novoserbskogo korpusa. In: V. Milchev, O. Posunko, eds. Dzhherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. Vol. 7: Kanceliaria Novoserbskogo korpusu. Zaporizhzhia: [s. n.].*
14. ZAGOROVSKIY, E. (1913) *Slavianskaya kolonizatsiya Novorossii v XVIII veke. Serbskij voennye poseleniya. Kyiv: [s. n.].*
15. POPOV, N. A. (ed.) (1884) *Izvestie o pohozhdenii Simeona Stepanovicha Pishchevicha. 1731 – 1783. Moscow: Universitetskaya tipografiya.*
16. KARPENKO, Yu. A. et al. (1993) *Inoslavianskie komponenty v toponimicheskoy sisteme yuga Ukrainy. In: Slovianske movoznavstvo: Dopovidi XI Mizhnarodnoho zizdu slavistiv (31 August – 7 September 1993, Bratislava, Slovachchyna). Kyiv: Naukova dumka, 185-200.*

A. Hanul, Ph.D. student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

17. KIRPECHENOK, A. I. (2007) *Serbskie poseleniya na Ukraine v sereдинe XVIII veka. Saint Petersburg: Nestor.*
18. KOSTIASHOV, Yu. V. (2012) *General Ivan Horvat – serbskij avanturist na russkoj sluzhbe (vtoraya polovina XVIII veka). Slavyanovedenie. 2, 34-41.*
19. MAKIDONOV, A. V. (2011) *Personalnyj sostav administrativnogo apparata Novorossii XVIII veka. Zaporozhe: Prosvita.*
20. ANON (1801) *Obshchij gerbovnik dvoryanskih rodov Vserossijskoj imperii, nachatyj v 1797 godu: [in 10th vol.]. Vol. 6. Saint Petersburg: [s. n.].*
21. PASHUTIN, A. N. (1897) *Istoricheskij ocherk goroda Elisavetgrada. Elisavetgrad: Lito-tipografiya Bratiev Shpolianskih.*
22. PYVOVAR, A. V. (2003) *Poselennia zadniprianskykh mists do utvorennia Novoi Serbii v dokumentakh sereдинy XVIII stolittia. Kyiv: Akademperiodyka.*
23. PIRKO, V. O. (2004) *Zaselennia i hospodarske osvoenia Stepovoi Ukrainy v XVI – XVIII stolittiah. Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim.*
24. SPERANSKIY, M. M. (ed.) (1830) *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie pervoe (1649 – 1825). Vol. 13: (1749 – 1753). Saint Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya. Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva Kanceliarii.*
25. SPERANSKIY, M. M. (ed.) (1830) *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie pervoe (1649 – 1825). Vol. 14: (1754 – 1757). Saint Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya. Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva Kanceliarii.*
26. SPERANSKIY, M. M. (ed.) (1830) *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie pervoe (1649 – 1825). Vol. 15: (1758 – 28 June 1762). Saint Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya. Sobstvennoi Ego Imperatorskogo Velichestva Kanceliarii.*
27. POSUNKO, O. M. (1996) *Vzaimovidnosyny Zaporozkoi Sichy z Novoiu Serbieiu ta Slovianoserbieiu. Pivdenna Ukraina XVIII–XIX stolittia. Zapysky naukovy-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. 1, 21-26.*
28. POSUNKO, O. M. (1998) *Istoriia Novoi Serbii ta Slovianoserbii. Zaporizhzhia: "Tandem-U".*
29. RUDIAKOV, P. (2001) *"V sluzhbu i vechnoe poddanstvo...": Serbskie poseleniya Novaya Serbiya i Slavianoserbiya na ukrainских zemlyakh (1751 – 1764). Kyiv: ArtEk.*
30. POLOVTSOV, A. A. (ed.) (1901) *Russkii Biograficheski slovar. Vol. 21. Saint Petersburg: Tipografiya V. Bezobrazova.*
31. *Senatskij arhiv* (1897). Vol. 8. Saint Petersburg: Senatskaya tipografiya.
32. *Senatskij arhiv* (1901). Vol. 9. Saint Petersburg: Senatskaya tipografiya.
33. *Senatskij arhiv* (1904). Vol. 11. Saint Petersburg: Senatskaya tipografiya.
34. CEROVIĆ, L. (2005) *Jovan Horvat – vođ prve seobe srba u Rusko carstvo. In: S. Lalić, ed. Seoba Srba u Rusko carstvo polovinom 18. veka: zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa u Novom Sadu, May 2003. Novi Sad: Srpsko-ukrajinsko društvo, 183-195.*
35. CHUMAK, O. (2005) *Do istorii dijalnosti kantselarii Novoserbskoho korpusu. In: S. Lalić, ed. Seoba Srba u Rusko carstvo polovinom 18. veka: zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa u Novom Sadu, May 2003. Novi Sad: Srpsko-ukrajinsko društvo, 265-270.*
36. SHEPELEV, L. E. (1999) *Chinovnyj mir Rossii: XVIII – nachalo XX veka. Saint Petersburg: Iskustvo-SPB.*

Надійшла до редколегії 11.07.16

THE IVAN HORVAT'S ADMINISTRATIVE POWER IN THE NEW SERBIA (1752 – 1762)

The article highlights issues of the Ivan Horvat's leadership over the administrative-territorial formation of the New Serbia. We analyze in this paper the juridical and factual aspects of his personal power as a commander of the Hussar Regiment and New Serbian Military Corps, from the beginning of Horvat's activity in the New Serbia until his dismissal from control of the territory. Attention is paid to the general's agreements with the main commander of the settlement, commandants of the Saint Elizabeth Fortress and the Kyiv governor-general. We follow the process of the gradual extension of Horvat's authority and subordination to him the New Sloboda Cossack Regiment, as well as the establishment of the Chancery of New Serbian Corps. In this context, we also consider the reaching by the military ranks from colonel to lieutenant-general taking turns by Horvat. Furthermore, there are examined issues relating to the recruiting of newcomers from abroad and relocation them to New Serbia. Based on processing of the archival documents as well as published sources and historiography, we have attempted to separate the administrative aspect of the direct Horvat's governance in the province from a total array of the the New Serbia issues, and disclose this issue taking into consideration the factors that affected the concentration of authority in the hands of general.

Keywords: Ivan Horvat, New Serbia, general, powers, Novomyrhorod, Saint Elizabeth Fortress.

УДК 94(477+71) "1989-1993"

Н. Городня, д-р іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОЛІТИКА США ЩОДО УКРАЇНИ ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА ДЖ. Г. У. БУША (1989 – 1993 РР.)

Висвітлюється політика США щодо України в умовах дезінтеграції СРСР і в перші місяці незалежності нашої держави. Досліджуються чинники, що впливали на її формування. Політика аналізується на тлі американсько-радянських і американсько-російських відносин, та основних завдань, що стояли перед США у період краху міжнародної біполярної системи. Показано підтримку адміністрацією Дж. Г. У. Буша реформ М. Горбачова, включаючи формування нового Союзу. Зроблено висновок, що врешті США здійснили вибір не між підтримкою єдності СРСР і незалежністю України, а між М. Горбачовим і Б. Єльциним, який зосередив у своїх руках більше влади. Одним з наслідків дезінтеграції СРСР адміністрація Дж. Буша вбачала потенційний російсько-український конфлікт, який намагалася попередити. Після розпаду СРСР американський уряд зробив ставку на співробітництво з Росією, а діалог з Україною обмежив переважно питаннями ядерного роззброєння. Це обумовлювалося, між іншим, складністю і масштабністю міжнародних проблем, з якими він був змушений взаємодіяти, а також виборчою кампанією 1992 р. Негативний вплив на американсько-українські відносини мала також непослідовна політика молодшої Української держави щодо ядерного роззброєння, обумовлена складними проблемами у сфері безпеки, з якими вона зіштовхнулася вже на початку свого існування. У цілому Україна, на відміну від Росії, не посідала важливого місця в зовнішньополітичному порядку денному адміністрації Дж. Г. У. Буша, хоча вона й розуміла значення нашої держави для майбутньої архітектури пострадянського простору.

Ключові слова: США, Україна, Росія, СРСР, адміністрація Дж. Г. У. Буша.

Агресія Росії проти України призвела до посилення залежності нашої держави від підтримки з боку США. Перемога на президентських виборах 2016 р. у США Д. Трампа, передвиборчі гасла якого включали нормалізацію відносин з Росією, піднімає питання про місце України і Росії у зовнішній політиці США, починаючи від республіканської адміністрації Дж. Г. У. Буша (1989 – 1993 рр.). Оскільки американська зовнішня політика має наступність, таке дослідження є підґрунтям для прогнозування політики США щодо України у 2017 – 2020 рр.

Наукова література з проблеми дослідження представлена працями вітчизняних, американських та європейських дослідників. У вітчизняній історіографії вивчення цієї наукової проблеми започаткували у середині 1990-х рр. В. Дубовик [5, 16] та О. Гарань [1, 17]. Серед новітніх досліджень – праці відомого вітчизняного американіста О. Потехіна з проблем ядерного роззброєння і їхнього впливу на політику США щодо України [7] та кандидатська дисертація С. Гвоздкова [3], у якій, між іншим, висвітлюється місце пострадянських держав в політиці США у 1990-ті рр. Концептуальне забезпечення зовнішньої політики США за президентства Дж. Г. У. Буша та міжнародний контекст зовнішньополітичних рішень його адміністрації розкрито у монографії автора цієї статті [2]. Нові джерела і праці зарубіжних вчених, пов'язані з досліджуваною проблематикою, а також розвиток міжнародної ситуації, створюють підґрунтя для подальшого її розвитку і переосмислення окремих висновків, зроблених у попередній період. Джерелами для вивчення політики США щодо України у 1989 – 1993 рр. є законодавчі акти США, Стратегії національної безпеки США 1990, 1991 і 1993 рр., слухання у комітетах зовнішньої політики Конгресу США, праці та публічні виступи президента Дж. Буша, держсекретаря Дж. Бейкера, радника з національної безпеки Б. Скоукрофта, мемуари посла України у США Ю. Щербака.

Метою цього дослідження є цілісне усебічне висвітлення політики адміністрації Дж. Г. У. Буша у 1989 – 1993 рр. щодо України у тісному взаємозв'язку з її позицією щодо реформування СРСР і політикою щодо Росії, основними завданнями, що стояли перед США у період розпаду СРСР і краху біполярної системи.

Джордж Герберт Уокер Буш був президентом США у період фундаментальної трансформації міжнародної системи, виявами якої були: завершення "холодної війни"; розпад соціалістичного табору; об'єднання Німеччини; стрімке прискорення процесів глобалізації; посилення економічних чинників міжнародного впливу дер-

жав; динамічне економічне зростання країн Східної Азії; інтенсифікація інтеграційних процесів у Європі, Америці й Азійсько-Тихоокеанському регіоні; різке зменшення вірогідності ядерної війни. Нова міжнародна ситуація створювала для США як безпрецедентні можливості, так і нові загрози у сфері безпеки. У цей час інтенсифікувалися міждержавні і внутрішні конфлікти на релігійному й етнічному ґрунті, при чому не лише в країнах Третього світу. Найбільш масштабним регіональним конфліктом була агресія Іраку проти Кувейту, що призвела до його анексії (1990 р.) і спричинила спільні дії держав-членів ООН на чолі з США, спрямовані на відновлення суверенітету Кувейту і покарання агресора.

Дж. Г. У. Буш продовжив політику свого попередника Р. Рейгана, в адміністрації якого він був віце-президентом, щодо нормалізації відносин і налагодження співробітництва з СРСР. Підхід до відносин з СРСР, вперше проголошений Дж. Бушем 12 травня 1989 р., передбачав припинення стратегії стримування і підтримку реформ М. Горбачова [12]. Згідно зі Стратегією національної безпеки США 1990 р., американський уряд прагнув інтегрувати СРСР у міжнародну систему як конструктивного партнера, був зацікавлений в успіху політичних і економічних реформ у цій державі. Крім того, стратегічним пріоритетом США залишалися відносини з СРСР як наддержавою у військовій сфері [20].

Адміністрація Дж. Буша виробила гарні робочі відносини з М. Горбачовим і була зацікавлена у розвитку співробітництва з СРСР з широкого кола глобальних проблем у сфері безпеки. Реалізація М. Горбачовим концепції "нового мислення" у міжнародних відносинах дозволила розблокувати діяльність Ради Безпеки ООН для урегулювання міжнародних криз. Він підтримував керовану Америкою коаліцію сил ООН під час війни у Перській затоці й нові ініціативи США з контролю над озброєнням. Завдяки позиції М. Горбачова відбулася мирна ліквідація прорадянських комуністичних режимів у Східній Європі. США високо цінували це й повністю підтримували зусилля М. Горбачова з реформування СРСР у напрямку надання республікам більшої автономії у рамках Союзу.

До листопада 1991 р. США не мали ніякої політики щодо України, хоч у 1989 – 1990 рр. Конгрес і схвалив два символічні документи на підтримку українців: лист Сенату від 15 листопада 1989 р. до президента Дж. Буша з питання легалізації заборонених в СРСР українських церков, а також спільну резолюцію двох палат про відзначення у 1990 р. тижня пам'яті голодо-

мору в Україні 1932 – 1933 рр. й політики русифікації, спрямованої на знищення української самобутності (во-на була підписана президентом 6 березня 1990 р.) [4].

Після перших вільних виборів у березні 1990 р. ситуація у СРСР почала стрімко змінюватися. У березні Литва проголосила незалежність. 12 червня 1990 р. Росія проголосила суверенітет, за нею послідували інші республіки. У червні 1990 р. Рух України за перебудову вперше виступив з вимогами незалежності України, у жовтні цю мету підтримав його з'їзд. У вересні 1990 р. голова секретаріату Руху, колишній політв'язень М. Горинь відвідав Вашингтон. Представники діаспори організували його зустріч з деякими членами адміністрації, включаючи секретаря оборони Д. Чейні, хоча очікуваної зустрічі з президентом і держсекретарем не відбулося [17]. У червні 1991 р. Б. Єльцин був обраний президентом Росії. Його боротьба за розмежування владних повноважень з президентом СРСР М. Горбачовим виявилася одним з основних чинників краху СРСР. Принаймні такої думки дотримувалися президент Дж. Буш і його радник з національної безпеки Б. Скоукрофт [14, с. 556-557].

Позиція адміністрації Дж. Буша в умовах стрімких змін в СРСР полягала в тому, щоб не завдати шкоди реформаторським зусиллям М. Горбачова. Єдиною відповіддю Вашингтона на організовану Москвою економічну блокаду Литви було відкладення на місяць підписання угоди про надання СРСР статусу "найбільш сприятливої нації" в торгівлі (тобто нормально-го, без обмежень, торговельного статусу). Коли у січні 1991 р. Москва використала у Литві війська, реакція США на ці дії була стриманішою, ніж європейських держав. Вона пояснювалася, між іншим, зосередженістю Дж. Буша на операції "Буря в пустелі" в Іраку, що здійснювалася за підтримки СРСР.

Водночас, з весни 1990 р. американські експерти почали розглядати можливість розпаду СРСР. У жовтні 1990 р. у Раді із зовнішніх справ, одному з провідних аналітичних центрів США, відбувся симпозиум з національного питання в СРСР, на якому були розглянуті проблеми, що могли виникнути у випадку його дезінтеграції. Рекомендації експертів включали розширення контактів американського уряду з республіками СРСР, встановлення в них офіційної присутності США та надання їм прямої допомоги (в обхід центру) [1].

Згідно з цими рекомендаціями, весною 1991 р. було відкрито консульство США у Києві. Рішення про це було досягнуто ще в листопаді 1985 р. на історичній зустрічі між Р. Рейганом та М. Горбачовим у Женеві. В офіційному прес-релізі Білого дому, широко цитованому в українській пресі, зазначалося, що це "корисний і практичний крок, що започатковує офіційну американську присутність у цьому важливому радянському сільськогосподарському, культурному і комерційному центрі, який щороку відвідують тисячі громадян США" [4]. Водночас представники США підкреслювали, що цей захід не означав підтримку Америкою ідеї незалежності України.

Під час обговорення питання про ситуацію в СРСР в сенатському комітеті з міжнародних справ 28 лютого і 6 березня 1991 р. радник Держдепартаменту Р. Зоелік зазначав, що адміністрація не підтримує дезінтеграцію СРСР і не розглядає критеріїв для визнання незалежності радянських республік, крім Балтійських держав [25, с. 36]. Така позиція обумовлювалася тим, що США ніколи не визнавали включення останніх до складу СРСР [24, с. 4].

У липні 1991 р. Дж. Буш і М. Горбачов підписали Договір про скорочення стратегічного озброєння (START/СТАРТ), який був першим документом про скорочення,

а не просто обмеження ядерної зброї. У цьому ж місяці відбулася зустріч держав "великої сімки", на якій за ініціатииви Німеччини обговорювалося питання про суттєве збільшення ними фінансової допомоги СРСР. Проте США не підтримали цю ініціативу. За збільшення фінансової допомоги Радянському Союзу у США виступали голова Комітету військової служби сенату С. Нанн і конгресмен Л. Аспін, які розробили відповідний план. Проте він був відкинтий обома партіями. Критики доводили, що гроші були потрібні вдома, для відновлення американської економіки, що переживала рецесію. Іншою причиною було надто нестабільне економічне становище СРСР. Дж. Буш не міг ігнорувати позицію Конгресу і обох партій напередодні чергових виборів, на яких він планував переобиратися на другий термін [23, с. 43]. До цього питання повернулися в кінці серпня 1991 р., коли "велика сімка" зустрілася в Лондоні. План збільшення фінансової допомоги знову було відкинута. Натомість було рекомендовано додаткове надання СРСР продовольства і медикаментів. 70% цієї допомоги мала постачати Європа [17].

У липні 1991 р. обговорювалася також можливість візиту Дж. Буша до України. М. Горбачов виступав проти цього. Радник радянського посольства в США С. Четвериков звернувся до Ради національної безпеки США з конфіденційним посланням Москви, яке вміщувало рекомендації президенту США поїхати замість Києва до Ставрополя. Дж. Буш, намагаючись уникнути будь-якого загострення протиріч між Москвою і Києвом, погодився скасувати свій візит, проте відповідальність за це покладав на Москву. Оскільки це неминуче викликало б негативну реакцію Києва, М. Горбачов був змушений погодитися, хоч знав, що в Україні багато хто розцінював цей візит як знак підтримки курсу на незалежність [8].

Напередодні від'їзду Дж. Буша до Києва він зустрівся в Москві з М. Горбачовим. Під час цієї зустрічі президент СРСР кілька раз звертався до теми громадянської війни в Югославії, переконуючи, що відокремлення України може привести до війни югославського зразку, але більш масштабної, що охопить величезну територію і може викликами ядерний конфлікт [1; 17]. Оскільки Дж. Буш особисто робив усе, щоб не підривати позиції М. Горбачова [14, с. 505], він вніс кілька правок до проекту промови у Верховній Раді України, підготовленого, очевидно, К. Райс, щоб зробити її "більш чуливою до проблем Горбачова" [8], а також показав йому цей текст.

Будучи свідком і одним з безпосередніх учасників прийому Дж. Буша в Києві, Ю. Щербак, посол України у США в 1994 – 1998 рр., докладно описує його – українську гостинність, яка викликала відповідну реакцію американської делегації, відвідини президентом Дж. Бушем Бабиного Яру і його резонансний виступ у Верховній Раді України. За словами Ю. Щербака, незважаючи на компліменти на адресу гостинних українців, цитати з творів О. Довженка і Т. Шевченка, обіцянки допомогти жертвам Чорнобиля тощо, в текст промови були закладені ідеї, неприйнятні для київської аудиторії, передусім "заклик (фактично – погроза) до відмови України від курсу на незалежність" [8].

У своїй промові Дж. Буш відзначив прагнення США мати гарні відносини з республіками Радянського Союзу і водночас озвучив підтримку проекту нового Союзного договору ("Угоди 9+1"). Найбільш резонансною була його заява: "Свобода – це не те саме, що незалежність. Американці не підтримуватимуть тих, хто бореться за незалежність, але має на меті замінити далеку тиранію місцевою деспотією. Вони не допомагати-муть тим, хто пропагує самовбивчий націоналізм, оснований на етнічній ненависті" [11]. Хоч останню фразу

багато хто сприйняв як послання грузинському президенту Звіаду Гамсахурдія, але ці застереження стосувалися й київських слухачів [17].

Ця промова, за якою, з подачі коментатора газети "Нью Йорк Таймс" У. Сафіра, закріпилася назва "курча по-київськи" (Chicken Kiev Speech), викликала велике розчарування українських націонал-демократів та української діаспори в Америці. Дехто оцінив її як найбільш невдалу з промов Дж. Буша за період його президентства. Проте з сучасної перспективи її можна оцінити інакше. Хоч Дж. Буш не розумів українських реалій, він знав, що у разі незалежності України йому доведеться мати справу з українськими комуністичними лідерами, яких він вважав менш передбачуваними, ніж М. Горбачов. Наявність ядерної зброї на території України ще більше ускладнювала ситуацію.

Невдала спроба серпневого перевороту суттєво змінила ситуацію в СРСР і завдала непоправного удару по авторитету М. Горбачова. Він більше не міг утримувати республіки під владою центру. Україна і Балтійські республіки проголосили незалежність, Б. Єльцин в Росії усе більше перебирав на себе владні повноваження. 27 серпня 1991 р. 12 країн Європейської спільноти визнали незалежність Балтійських держав. Дж. Буш відклав це рішення на кілька днів, до 2 вересня, після того, як це зробить Радянський Союз.

Серпневий путч, що засвідчив слабкість М. Горбачова, суттєво вплинув на позицію Вашингтона. Хоч адміністрація Дж. Буша усе ще продовжувала підтримувати єдність СРСР і М. Горбачова, у Вашингтоні посилювалися дискусії: можливо, краще надати підтримку республікам або Б. Єльцину, позиції якого після путчу значно зміцнилися і який міг бути кращим лідером оновленого Союзу, ніж М. Горбачов [23, с. 4]. Адміністрація Дж. Буша виявилася поділеною на дві групи. До першої групи, що продовжувала підтримувати М. Горбачова, належали президент Дж. Буш, держсекретар Дж. Бейкер, радник президента з національної безпеки Б. Скоукрофт, голова Об'єданого комітету начальників штабів збройних сил К. Пауел, помічник президента у справах СРСР К. Райс. Секретар оборони Д. Чейні очолював другу групу, яка підтримувала Б. Єльцина [10, с. 560] і передбачала близький розпад СРСР.

26 серпня 1991 р. на прес-конференції Дж. Буш знову заявив про підтримку Союзної угоди і акцентував на життєвій необхідності для республік якомога швидше урегулювати свої відносини з центром, насамперед в економічній сфері. Стосовно можливості визнання незалежності України, він зазначив: "Нам треба зачекати і подивитися на розвиток подій... Все відбувається дуже, дуже швидко" [13]. На його думку, проголошення незалежності України ще не означало розпаду СРСР. Так вважав М. Горбачов і переконував у цьому Дж. Буша.

Перший офіційний коментар США стосовно майбутнього СРСР був зроблений держсекретарем Дж. Бейкером 5 вересня 1991 р. П'ять принципів політики США включали: мирне вирішення долі СРСР народами кожної з республік, демократичні вибори, повагу до прав людини і національних меншин, можливість зміни кордонів лише у відповідності з принципами ОБСЄ. Дж. Бейкер висловив також надію на продовження існування певної центральної влади, з якою США і їхні союзники могли б співпрацювати. [23, с. 46].

Позиція адміністрації Дж. Буша щодо України почала змінюватися в кінці листопада 1991 р. Резолюція Сенату, схвалена 20 листопада 1991 р., закликала президента визнати Україну, якщо референдум 1 грудня підтвердить декларацію українського парламенту про незалежність. Проти цього були фахівці з ядерної без-

пеки, які вважали, що в інтересах США якомога менша дезінтеграція СРСР, і рекомендували підтримувати союз республік на противагу незалежності [17]. Адміністрація почала схилитися до визнання незалежності республік за певних умов.

27 листопада 1991 р. у Білому домі відбулася зустріч Дж. Буша з групою американців українського походження, на якій президент повідомив, що США визнають незалежність України невдовзі після референдуму 1 грудня у разі її підтримки більшістю населення. Визнання М. Горбачова не було обов'язковою передумовою для цього, проте зазначалося, що адміністрація Дж. Буша визнає офіційно Україну лише після того, як це не зробить Росія [23, с. 44-45]. Тобто це рішення адміністрації Дж. Буша відображало передусім нове ставлення до Росії на чолі з Б. Єльциним. Воно було не лише згодою США на дезінтеграцію СРСР, але вибором на користь Б. Єльцина.

Інформація про цю зустріч і зроблені на ній обіцянки швидко потрапила в пресу, чого адміністрація намагалася уникнути. Після цього вона була змушена відкрито говорити про зміни у своїй політиці до республік. На думку аналітиків газет "Нью Йорк Таймс" і "Лос Анжелес Таймс", на трансформацію позиції Дж. Буша щодо визнання незалежності України вплинули результати позачергових виборів до Сенату у штаті Пенсільванія. Голосування проти кандидатури колишнього генерального прокурора Р. Торнбурга, підтриманого Дж. Бушем, розцінювалося оглядачами як знак протесту виборців зі східноєвропейським корінням проти недостатньої підтримки адміністрацією прагнення радянських республік до незалежності. За оцінкою У. Ньюмана, якщо це дійсно мало значення для президента, то він розраховував, що зміни в політиці посилять його популярність серед частини виборців напередодні президентських виборів [23, с. 44].

Проте найбільше Дж. Буша і його команду турбувало, щоб різкі зміни в політиці щодо СРСР не зашкодили відносинам між Києвом і Москвою. Зі слів держсекретаря Дж. Бейкера, адміністрація хотіла бути впевненою, що дезінтеграція СРСР відбудеться мирно, бо інакше виникав ризик сценарію "Югославії з ядерної зброєю" [10, с. 562]. Першочерговим завданням у зв'язку з цим було попередження конфлікту між Україною і Росією. Про таку потенційну загрозу свідчила розмова Дж. Бейкера з міністром закордонних справ СРСР Е. Шевардзє 25 листопада 1991 р. Він висловив думку, що відмова України від вступу до Союзу призведе до непередбачуваних наслідків, передусім до проблем у відносинах України й Росії через статус Криму і Донбасу, населених переважно росіянами, можливо, також через Східну Україну [10, с. 560-561]. У мемуарах Дж. Буша і Б. Скоукрофта також зазначається, що найменше, чого хотіли США, це конфлікту між Росією й Україною у будь-якій формі. Так, це могла бути економічна війна, у разі, якщо Росія застосує щодо України світові ціни на нафту, а Україна припинить постачання в Росію промислової продукції і продовольства [14, с. 550-551].

1 грудня 1991 р. відбувся референдум, який, як і передбачалося, переважною більшістю голосів підтримав незалежність України і обрав її президентом Л. Кравчука. 3 грудня Дж. Буш зателефонував Л. Кравчуку, привітав його з обранням і висловив очікування США, що Україна позбавиться від ядерної зброї, дотримуватиметься принципів ОБСЄ, піклуватиметься про свої кордони і гарантуватиме права національних меншин [14, с. 554].

Навіть після референдуму М. Горбачов зберігав переконання, що Україна залишиться в Союзі, як через "величезну російську проблему" [14, с. 550], так і широкі повноваження, які надавав державам-членам Союзний

договір, включаючи право на самостійну зовнішню політику. Його попередній текст був узгоджений Державною Радою 25 листопада. Проте лідери Росії, України і Білорусії Б. Єльцин, Л. Кравчук і С. Шушкевич не підтримували плани президента СРСР, що засвідчила їхня зустріч у Біловезькій пущі 8 грудня 1991 р. і прийняті на ній рішення.

Одразу після підписання ними угоди про створення Співдружності незалежних держав (СНД) замість нового Союзного договору, Б. Єльцин зателефонував Дж. Бушу, щоб заручитися підтримкою США, ще до того, як повідомив про це рішення М. Горбачова [14, с. 554-556]. Хоч М. Горбачов різко засудив Співдружність як "незаконне" утворення, США підтримали цю структуру, оскільки, за словами Дж. Бейкера, в ситуації, що склалася, вона могла служити механізмом для посередництва у диспутах між новими незалежними державами [10, с. 583].

12 грудня у виступі в Принстонському університеті Дж. Бейкер оприлюднив критерії визнання Америкою нових держав, розташувавши їх в такому порядку: 1) військова, особливо ядерна, безпека, 2) демократія; 3) ринково-орієнтована економіка [23, с. 47]. Після отримання позитивної відповіді від урядів України, Росії, Білорусії, а також Вірменії, Казахстану і Киргизстану, що приєдналися до СНД, стосовно дотримання цих принципів і міжнародних зобов'язань СРСР, 25 грудня США визнали незалежність цих держав.

21 січня 1992 р. США підняли рівень свого представництва у Києві з консульства до посольства, хоч перший посол США в Україні Уільям Грін Міллер приніс присягу лише у жовтні 1993 р. З 1992 р. США приєдналися до економічної допомоги європейських держав колишнім радянським республікам для полегшення їхнього переходу до ринкової економіки. У січні 1992 р. США ініціювали Координаційну конференцію з питання допомоги новим незалежним державам для уникнення в них гуманітарної катастрофи. Її результатом стала Операція "Надання надії", у рамках якої до цих держав, включаючи Україну, постачалися їжа, паливо, медикаменти тощо. Основоположним документом для підтримки Америкою України та інших держав СНД був "Акт на підтримку свободи Росії та інших євразійських демократій, що виникають" (FREEDOM), що вступив у дію в жовтні 1992 р. [9].

У перші місяці 1992 р. в політиці США виявилася тенденція будувати з Росією Б. Єльцина такі ж відносини, як до того з Радянським Союзом М. Горбачова. Не зважаючи на відсутність у Вашингтоні консенсусу з цього питання, адміністрація Дж. Буша зробила ставку на Росію як єдину державу, здатну бути правонаступницею СРСР. Американські експерти вважали, що багато чинників, які обумовили американсько-радянське співробітництво в період М. Горбачова, сприятимуть також американсько-російській співпраці. Існували розрахунки на формування особливих відносин між США і Росією у сфері безпеки.

Фред Чарльз Ікле, заступник секретаря оборони з питань політики в адміністрації Р. Рейгана, а на початку 1990-х рр. науковець вашингтонського Центру стратегічних і міжнародних досліджень, писав, що з серпня 1991 р. відносини між США і Росією вступили в стадію гнучкості, пристосування, що створювало унікальну можливість американсько-російського співробітництва у сфері безпеки. Найбільш перспективним напрямком, на його думку, було формування американсько-російської оборонної спільноти як програми розширення співробітництва, розбудови зв'язків між військовим істеблішментом двох держав [18, с. 9-10]. Розглядалися також перспективи залучення до цієї спільноти інших пострадянських республік. Інші підходи передбачали більш

обмежену форму американсько-російського партнерства. Водночас визнавалося, що співробітництво у сфері безпеки між США і Росією могло не реалізуватися через глибоко вкорінену підозру між ними [15, с. 6-7].

На порядку денному американсько-російських відносин у 1992 р. були дві найбільш нагальні проблеми – ядерна зброя і економічна допомога. Оскільки 1992 р. був роком президентських виборів у США, порядок денний їхньої політики щодо пострадянських держав, включаючи Росію, був дуже обмеженим [24, с. 12].

Найбільшою загрозою для безпеки США після закінчення "холодної війни" адміністрація Дж. Буша вважала ядерне розповсюдження. Найбільше Вашингтон був стурбований розвитком подій за такими можливими сценаріями: продаж безробітними радянськими вченими своїх послуг державам чи недержавним акторам, які прагнуть створити власний ядерний арсенал; викрадення ядерних матеріалів, що зберігалися на радянських об'єктах без належної охорони; нелегальний трансфер технологій [24, с. 9]. Перше завдання адміністрації у напрямку урегулювання цієї проблеми бачилося в тому, щоб лише Росія залишилася ядерною державою. Тим більше, що Вашингтон мав давні традиції діалогу з Москвою з проблем ядерної безпеки.

У відносинах з Україною США були зосереджені передусім на виконанні Україною своїх міжнародних зобов'язань щодо ядерного роззброєння. Непослідовні дії України у цьому питанні шкодили міжнародній репутації Києва і викликали негативну реакцію Вашингтона. Однією з причин непослідовної й неадекватної позиції України були напружені відносини з Росією, що примушували дбати про механізми захисту її безпеки і територіальної цілісності. Одразу після того як СРСР перестав існувати, виникли проблеми Чорноморського флоту та поділу зарубіжної власності СРСР, Росія виявила претензії на "спеціальні права" на пострадянському просторі. Найбільш гострою виявилася проблема Криму. У січні 1992 р. російський парламентський комітет запропонував переглянути законність передачі Україні Криму в 1954 р. [17]. Через тиск з боку Росії і відсутність компенсації за ядерні матеріали 12 березня 1992 р. Л. Кравчук оголосив тимчасове припинення вивезення тактичної ядерної зброї до Росії. Такі дії були розцінені на Заході як "безвідповідальні", такі, що загрожують міжнародному миру. Так, "Нью Йорк Таймс" рекомендувала американському уряду використати погрозу припинити допомогу Україні, щоб примусити її виконувати свої зобов'язання [17].

5-11 травня 1992 р. перша офіційна делегація України, очолювана президентом Л. Кравчуком, відвідала Вашингтон, де підписала низку документів – політичну декларацію, меморандум про взаєморозуміння між урядом України і США, угоди про торговельні відносини, захист навколишнього середовища і гуманітарне та науково-технічне співробітництво. Тоді ж у Вашингтоні було відкрито Посольство України. З 22 червня 1992 р. вступила в силу Торговельна угода між Україною і США, яка гарантувала взаємний тарифний режим "найбільш сприятливої нації" у двосторонній торгівлі [9]. Основний зміст переговорів стосувався виконання Україною зобов'язань щодо ядерного роззброєння.

23 травня Україна, Росія, Білорусь і Казахстан підписали в Лісабоні протоколи, які стосувалися Договору про скорочення стратегічного озброєння (СТАРТ) від 31 липня 1991 р. Окрім цього, вони підтвердили зобов'язання забезпечити вивезення стратегічної ядерної зброї до Росії і взяли зобов'язання приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як без'ядерні держави в якомога короткий термін [доклад-

ніше див: 7]. У середині травня кримський парламент проголосив незалежність Криму від України, а Верховна Рада Росії прийняла рішення про незаконність передачі Криму Україні в 1954 р. У цих умовах Україна була змушена забезпечити себе підтримкою США, яка була неможлива без виконання Києвом зобов'язань щодо ядерного роззброєння.

Проте в Україні виникли гострі дискусії з цього питання, у результаті чого договір СТАРТ не був ратифікований Верховною Радою. У листопаді 1992 р. прем'єр-міністр Л. Кучма заявив, що Україна не буде передавати стратегічну зброю Росії. До кінця 1992 р. справа ядерного роззброєння України зайшла у глухий кут. У зв'язку з цим, за оцінкою О. Гараня, з точки зору американської суспільної думки Україна потрапила в одну категорію з Північною Кореєю, Іраком і Лівією [17].

Крім проблем, пов'язаних з ядерним роззброєнням України, виникли ще кілька, які, на думку відомого американського науковця українського походження О. Мотіля, були спричинені помилками недосвідченої української дипломатії. Так, вирішальні дії щодо створення Україною власних збройних сил були здійснені вже після підписання Л. Кравчуком угод про створення СНД, що передбачали спільне військове командування. Претензії України на увесь Чорноморський флот сприяли погіршенню українсько-російських відносин [17]. Це впливало також на ставлення до України з боку США.

Американсько-українські відносини почали змінюватися на краще лише у 1994 р. на другому році президентства Б. Клінтона. Цьому сприяли розчарування Вашингтона політикою Росії, вироблення глобальної стратегії національної безпеки США, зміни у підходах американських експертів до держав пострадянського простору. Головними, глибинними і довготерміновими чинниками уваги і прихильності США до України в цей час, за аналізом провідного українського американіста Є. Камінського, були: розуміння того, що із завершенням "холодної війни" ситуація в Європі за деякими параметрами ускладнилася, а Україна як держава, розташована у центрі континенту, має важливе значення; поступове наростання великодержавницьких тенденцій у політичному житті Росії; сприйняття слушності ідеї З. Бжезінського, що з поверненням України до складу Росії остання механічно стає "імперією"; усвідомлення взаємозв'язку стабільного розвитку України із безпекою у Східно-Центральній Європі, інтерес до якої у США є традиційним [6].

Погоджуємося з оцінкою британського історика Тараса Кузіо, який характеризував політику США щодо України у 1991 – 1994 рр. як "відсутність інтересу". Зміни в ній, за його спостереженням, завжди співпадали зі змінами у відносинах з Росією, що й відбулося у 1994 р. [19]. У цьому році американсько-український діалог було розширено. У січні 1994 р. український парламент ратифікував договір СТАРТ, а 5 грудня 1994 р. відбулося приєднання України до ДНЯЗ.

Таким чином, за президентства Дж. Г. У. Буша США усіяло підтримували реформи М. Горбачова, включаючи підписання нового союзного договору з більшою автономією республік на противагу їхній незалежності. Врешті США зробили вибір не між підтримкою єдності СРСР і незалежністю України, а між М. Горбачовим і Б. Єльциним, який зосередив у своїх руках більше владних важелів. У питанні про незалежність України адміністрація Дж. Буша враховувала потенційну загрозу російсько-українського конфлікту і намагалася попередити його.

Після розпаду СРСР Вашингтон зробив ставку на співробітництво з Росією, а діалог з Україною обмежив переважно питаннями ядерного роззброєння. Непослідовна політика молодшої Української держави, яка одразу після створення зіштовхнулася зі складними проблемами у сфері безпеки, негативно вплинула на її імідж у США. Оцінюючи політику Дж. Буша щодо України, слід брати до уваги складність і масштабність міжнародних проблем, з якими була змушена взаємодіяти його адміністрація, та його потребу зосередитися на виборчій кампанії 1992 р. Проте в цілому Україна, на відміну від Росії, не посідала важливого місця в зовнішньополітичному порядку денному адміністрації Дж. Г. У. Буша, хоча у Вашингтоні й розуміли значення України для майбутньої архітектури пострадянського простору.

Список використаних джерел

- Гарань О. Дезінтеграція СРСР і Україна: виклик для США / О. Гарань // Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / Ред. кол.: О. Дергачов (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий, І. Бураковський, Дж. Мейс, В. Полохало, М. Томенко та ін. – К.: Політ. думка, 1996.
- Городня Н.Д. Східна Азія у зовнішній політиці США (1989 – 2013 рр.) / Н. Д. Городня. – К.: Прінт-Сервіс, 2014. – 528 с.
- Гвоздков С.Ю. Еволюція позиції США щодо інтеграційних проєктів Росії на пострадянському просторі (1991 – 2014 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Гвоздков С. Ю.; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2016. – 19 с.
- Губарець В.В. На шляху до свободи: Україна і США у 1985 – 1991 рр. очима преси українців Північної Америки / В. В. Губарець // Наукові записки Інституту журналістики. – 2006. – Т. 23. – С. 47-53.
- Дубовик В.А. Політика США по відношенню до незалежної України (1991 – 1994 рр.). Аналіз концепції американської політології: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Дубовик В. А.; Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1996. – 24 с.
- Камінський Є. Прорив у двосторонніх відносинах / Є. Камінський // Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / Ред. кол.: О. Дергачов (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий, І. Бураковський, Дж. Мейс, В. Полохало, М. Томенко та ін. – К.: Політ. думка, 1996.
- Потехін О.В. Політика США у сфері нерозповсюдження ядерної зброї та Україна / О. В. Потехін // Американська історія і політика. – 2016. – № 2. – С. 100-107.
- Щербак Ю. Україна на "шахівниці" Буша-старшого [Електронний ресурс] / Ю. Щербак // День. – 2004. – 21 травня. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/nota-bene/ukrayina-na-shahivnici-busha-starshogo>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 07.02.2016.
- U.S. Department of State Background Notes: Ukraine, June 1997 [Електронний ресурс] // U.S. Dept. of State Country Background Notes Archive. – Режим доступу: <http://dosfan.lib.uic.edu/ERC/bgnotes/eur/ukraine9706.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 07.02.2016.
- Baker J.A. III. The Politics of Diplomacy. Revolution, War and Peace, 1989 – 1992 / J.A. Baker, T.M. Defrank. – New York: G. P. Putman's sons, 1995. – 687 p.
- Bush G. Remarks to the Supreme Soviet of the Republic of the Ukraine in Kiev, Soviet Union. August 1, 1991 [Електронний ресурс] / G. Bush // The American Presidency Project. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19864>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.03.2016.
- Bush G. Remarks at the Texas A&M University Commencement Ceremony in College Station. May 12, 1989 [Електронний ресурс] / G. Bush // The American Presidency Project. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=17022>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.03.2016.
- Bush G. The President's News Conference with Prime Minister Mulroney of Canada in Kennebunkport, Maine. August 26, 1991 [Електронний ресурс] / G. Bush // The American Presidency Project. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19928>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.03.2016.
- Bush G. A World Transformed / G. Bush, B. Scowcroft. – New York: Alfred A. Knopf, 1998. – 624 p.
- Goodby J. Introduction / J. Goodby // The Limited Partnership: Building a Russian-US Security Community / Ed. by J.E. Goodby and B. Morel. – Oxford: Oxford University Press; Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 1993. – P. 3-8.
- Dubovyk V. U.S.-Ukraine Relations. The Long Road to Strategic Partnership [Електронний ресурс] / V. Dubovyk // PONARS Policy Memo. – 2006. – № 424. – Режим доступу: <http://www.ponarseurasia.org/rul/memo/us-ukraine-relations-long-road-strategic-partnership>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 09.03.2016.
- Haran O. Disintegration of the Soviet Union and the U.S. Position on the Independence of Ukraine [Електронний ресурс] / O. Haran //

Discussion Paper 95-09, Center for Science and International Affairs, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, August 1995. – Режим доступу: http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/2933/disintegration_of_the_soviet_union_and_the_us_position_on_the_independence_of_ukraine.html. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.03. 2016.

18. Ікле F.C. The Case for a Russian-US Security Community / F. C. Ікле // *The Limited Partnership: Building a Russian-US Security Community* / Ed. by J. E. Goodby and B. Morel. – Oxford: Oxford University Press; Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 1993. – P. 9-24.

19. Kuzio T. Ukraine's Relations with the West: Disinterest, Partnership, Disillusionment / T. Kuzio // *European Security*. – 2003. – Vol.12. – № 2. – P. 21-44.

20. National Security Strategy of the United States. – Washington D.C.: The White House, 1990. – 32 p.

21. National Security Strategy of the United States. – Washington D.C.: The White House, 1991. – 34 p.

22. National Security Strategy of the United States. – Washington D.C.: The White House, 1993. – 21 p.

23. Newmann W. W. History Accelerates: The Diplomacy of Co-operation and Fragmentation / W. W. Newmann // *The Limited Partnership: Building a Russian-US Security Community* / Ed. by J. E. Goodby and B. Morel. – Oxford: Oxford University Press; Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 1993. – P. 40-54.

24. Stent A. E. The Limits of Partnership. U.S.-Russian Relations in the Twenty-First Century / A. E. Stent. – Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2014. – 393 p.

25. Soviet Disunion: The American Response: Hearings before the Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations, United States Senate, One Hundred Second Congress, First session, February 28 and March 6, 1991. – Washington D.C.: U.S. G.P.O., 1991. – 125 p.

References

1. HARAN, O. (1996) Dezintehratsiia SRSR i Ukraina: vyklyk dla SSHA. In: A. Derhachov (ed.) *Ukrainska derzavnist u XX stolitti: Istoryko-politologichniy analiz*. Kyiv: Politychna dumka.

2. GORODNIA, N. (2014) *Shidna Aziia u zovnishniy politytsi SSHA (1989 – 2013)*. Kyiv: Print-servis.

3. GVOZDKOV, S. (2016) *Evolutsia pozutsii SSHA shchodo integratsiynykh proektiv Rosii na postradianskomy prostory (1991 – 2014)*. Abstract of unpublished thesis (PhD of Historical Sciences), Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.

4. GUBARETS, V. (2006) Na shliahu do svobody: Ukraina i SSHA u 1985 – 1991 rr ochuma presy ukrainsiv Pivnichnoi Ameriky. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*. 23, 47-53.

5. DUBOVYK, V. (1996) *Polityka SSHA po vidnoshennii do nezaleznoi Ukrainy (1991 – 1994)*. *Analiz kontseptsii amerykanskoj politologii*. Abstract of unpublished thesis (PhD of Historical Sciences), Illia Mechnikov University of Odesa, Odesa.

6. KAMINSKYI, Y. E. (1996) Proryv u dvostoronnih vidnosynah. In: A. Derhachov (ed.) *Ukrainska derzavnist u XX stolitti: Istoryko-politologichniy analiz*. Kyiv: Politychna dumka.

7. POTIEHIN, O. (2016) Polityka SSHA u sferi nerozpozviudzenia yadernoi zbroi ta Ukraina. *Amerykanska istoria i polityka*. 2, 100-107.

8. SHCHERBAK, Yu. (2004) Ukraina na shahivnytsi Busha-starshogo. *Den*. [Online] 21st May. Available from: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/nota-bene/ukrayina-na-shahivnici-busha-starshogo>. [Accessed: 7th February 2016].

9. U.S. Department of State Background Notes: Ukraine, June 1997. *U.S. Dept. of State Country Background Notes Archive*. [Online]. Available from: <http://dosfan.lib.uic.edu/ERC/bgnotes/eur/ukraine9706.html>. [Accessed: 7th February 2016].

10. BAKER III, J. A., DEFRANK, T. M. (1995) *The Politics of Diplomacy. Revolution, War and Peace, 1989 – 1992*. New York: G. P. Putman's sons.

11. BUSH, G. (1991) Remarks to the Supreme Soviet of the Republic of the Ukraine in Kiev, Soviet Union. August 1, 1991. *The American Presidency Project*. [Online]. Available from: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19864>. [Accessed: 12th March 2016].

12. BUSH, G. (1989) Remarks at the Texas A&M University Commencement Ceremony in College Station. May 12, 1989. *The American Presidency Project*. [Online]. Available from: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=17022>. [Accessed: 12th March 2016].

13. BUSH, G. (1991) The President's News Conference with Prime Minister Mulroney of Canada in Kennebunkport, Maine. August 26, 1991. *The American Presidency Project*. [Online]. Available from: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=19928>. [Accessed: 12th March 2016].

14. BUSH, G., SCOWCROFT, B. (1998) *A World Transformed*. New York: Alfred A. Knopf.

15. GOODBY, J. (1993) Introduction. In: J. E. Goodby, B. Morel (eds.) *The Limited Partnership: Building a Russian-US Security Community*. Oxford: Oxford University Press; Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, pp. 3-8.

16. DUBOVYK, V. (2006) U.S.-Ukraine Relations. The Long Road to Strategic Partnership. *PONARS Policy Memo*. [Online] 424. Available from: <http://www.ponarseurasia.org/ru/memo/us-ukraine-relations-long-road-strategic-partnership>. [Accessed: 09th March 2016].

17. HARAN, O. (1995) Disintegration of the Soviet Union and the U.S. Position on the Independence of Ukraine. *Discussion Paper 95-09, Center for Science and International Affairs, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, August 1995*. [Online]. Available from: http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/2933/disintegration_of_the_soviet_union_and_the_us_position_on_the_independence_of_ukraine.html. [Accessed: 12th March 2016].

18. IKLE, F. C. (1993) The Case for a Russian-US Security Community. In: J. E. Goodby, B. Morel (eds.) *The Limited Partnership: Building a Russian-US Security Community*. Oxford: Oxford University Press; Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, pp. 9-24.

19. KUZIO, T. (2003) Ukraine's Relations with the West: Disinterest, Partnership, Disillusionment. *European Security*. 12 (2), 21-44.

20. National Security Strategy of the United States (1990). Washington D.C.: The White House.

21. National Security Strategy of the United States (1991). Washington D.C.: The White House.

22. National Security Strategy of the United States (1993). Washington D.C.: The White House.

23. NEWMANN, W. W. (1993) History Accelerates: The Diplomacy of Co-operation and Fragmentation. In: J. E. Goodby, B. Morel (eds.) *The Limited Partnership: Building a Russian-US Security Community*. Oxford: Oxford University Press; Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, pp. 40-54.

24. STENT, A. E. (2014) *The Limits of Partnership. U.S.-Russian Relations in the Twenty-First Century*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.

25. Soviet Disunion: The American Response: Hearings before the Subcommittee on European Affairs of the Committee on Foreign Relations, United States Senate, One Hundred Second Congress, First session, February 28 and March 6, 1991. Washington D.C.: U.S. G.P.O.

Надійшла до редколегії 14.07.16

N. Gorodnia, Dr. habil., Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

U.S. POLICY TOWARDS UKRAINE DURING GEORGE H. W. BUSH PRESIDENCY (1989 – 1993)

The paper studies the U.S. policy towards Ukraine during the Soviet Union disintegration, and the first months of Ukraine's independence. It also explores the factors that influenced the shaping of the policy, which is analyzed against a background of the U.S.-Soviet and the U.S.-Russian relations and fundamental tasks of the U.S. policy in the period of a bipolar international system collapse. The research shows the George Bush's support of M. Gorbachov's reforms, including foundation of a new Union of Soviet Republics. It concludes that finally the U.S. made a choice between M. Gorbachov and B. Yeltsyn, who concentrated more power leverages, but not between the Soviet Union's unity and Ukraine's independence. Moreover, the administration foresaw a potential Russian-Ukrainian conflict and tried to avoid it. After the Soviet Union disintegration, G. Bush's administration strengthened relations with Russia, and limited its dialogue with Ukraine mostly due to the nuclear disarmament issues. The situation was determined by numerous and complex international challenges that American government had to address, and 1992 elections. Besides, the inconsistent policy of a young Ukrainian state, which faced serious security challenges and tried to keep leverages to protect its sovereignty and territorial integrity, negatively affected its relations with the USA. In general, G. Bush's administration did not rank Ukraine high in its foreign policy agenda, unlike Russia. However, it understood Ukraine's key role in the future architecture of the post-Soviet area.

Key words: the United States, Ukraine, Russia, Soviet Union, George Bush's administration.

УДК 930.25(100)

G. Dručkus, director, K. Stanišauské, department manager
Kaunas County Archives, Kaunas, Lithuania**ARCHIVES IN DIGITAL ERA: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES**

Objectives of the article: 1) to reveal certain aspects of relationship between archives, archivists and modern technologies; 2) to draw attention to certain Digital Era benefits and threats in order to encourage discussion about Archives' ambiguous situation in the face of the Digital Era; 3) to present personal understanding about Archive and archivist mission within the context of Digital Era.

Approximately for fifteen last years various IT instruments are being used in the archives and records field. However, perhaps still hardly could somebody tell for sure in what extent are archives successful in their efforts to extract maximum benefits from Digital Era advantages. Maybe it is the very time to stop, look around and make evaluation of the completed part of the path in this direction; to evaluate current situation and decide what priority directions should be proceeded in the future. Are we sure that our efforts to deal with the Digital Era challenges result in archives' services improvement or just only in increase of the problems and costs related with documents' authenticity assurance, information preservation, re- use of public sector information, etc.?

In spite of all Digital Era advantages we, archivists, should deeply and clearly comprehend responsibility for preserving our memory, our history. Once we agree that namely this is perhaps the main priority of archives on the whole then it will be easier for us to maintain a healthy attitude towards Digital Era provided opportunities which are, undoubtedly, wide range, impressive and in many cases helpful. On the other hand, we are facing a challenge what direction should be developed archive as a subject as well as human resources of our archivists community: either towards deeper professional understanding of the archival documents as such and documents' management or towards effective handling of information technologies?

So, on one hand, in spite of Digital Era benefits and opportunities we shouldn't loose our core priority – preservation of documents, authentic information, etc. On the other hand, Digital Era provide unique opportunity and effective instruments for Archive's as a such transition from passive entity into active and society friendly subject capable to offer more wide spectrum of public services in order to deal successfully with the challenges of our dynamic contemporary society. With the help of high technologies Archive can become a good and convenient place to spend meaningfully the whole day for everybody in spite of their age, social status, etc. This perhaps might be the main archives' challenge within the context of Digital Era.

Key words: archives, Digital Era, modern technologies, challenges, preservation of documents, authentic information.

The main objectives of the article are:

1) to reveal certain aspects of relationship between archives and modern technologies; 2) to draw attention to certain Digital Era benefits and threats; 3) to present personal understanding about archive as a subject in modern technologies (Digital Era) context; 4) to encourage discussion about archives' ambiguous situation in the face of the digital era; 5) to share Kaunas County Archives' vision of the subject.

Relationship between archives and modern technologies. Digital Era benefits and threats.

What concerns relationship between archives and modern technologies, for the begining let's remind ourselves few well known facts. As we know, model requirements for the management of electronic records (MoReq) were perhaps first developed by the Commission in cooperation with the DLM Forum in 2001, and subsequently expanded and updated in 2008 with funding from the EU's IDA/IDABC programmes [3, p. 3]. With some reservations this event may be considered as a meaningful starting point for archives' future development in the Digital Era context as well as for archives' attempts to deal with the Digital Era opportunities.

Yet (Still) in 2003 the EU Council of Ministers adopted resolution concerning archives in the EU Member states. Inter alia, this resolution emphasized that further developement of archives' field demands information technologies implementation [2, p. 37]. As we know, next step was done in February 2005 when report on archives in the enlarged EU was adopted. Five priorities have been identified in that report and three of them were related to modern IT ("strengthening of European interdisciplinary cooperation in the field of electronic documents/records and archives", "establishment and maintenance of European archives' and records' internet portal" and "EU and national legal regulation related to archives and access of documents") [2, p. 38]. In November 2005 the Council of Ministers adopted a Recommendation on increased cooperation in the field of archives in Europe [3, p. 3]. The Recommendation asked for the creation of a European Archives Group (EAG) comprising experts

designated by the Member States and the EU institutions to ensure cooperation and coordination on general matters relating to archives. The Council furthermore recommended a number of priority measures that the EAG should follow– up.

In 2008 the EAG submitted a Progress Report to the Council on the implementation of the 2005 recommendation. In the report the EAG noted that digital recordkeeping is changing the relations between archives services and record creators as well as the role that archives and archivists fulfil in public administration and society. The 2008 Progress Report identified five challenges for archives in the future. The EAG focused on especially three of these challenges, all related to the role and position of archives in the digital era:

archives and the Directive on the re– use of public sector information;

the question of online versus on– site access to archives;

the consequences of digital record keeping for administration and society and the changing role of archives.

The Report didn't give any ready– made recipes but revealed a number of problems, challenges and concluded that archives services should examine their role in more detail and assess the significance of existing archival concepts, procedures and processes [3, p. 5– 6]. It means that nearly for fifteen (at least for ten) years various IT instruments are used in the archives and records field, but still hardly somebody might tell for sure in what extent are archives successful trying to extract maximum advantages from IT potential. At first it seemed very cool and attractive to use Ities in order to get rid of tons of paper, to make communication between persons and institutions much more easier, quicker, documents' circulation – faster, records management – more convenient, archive's services – more qualified and closer to customers. And so on.

So, approximately for fifteen years various IT instruments are being used in the archives and records field, but:

1) Perhaps, still hardly somebody might tell for sure in what extent are archives successful trying to extract

maximum advantages from IT potential. At first it seemed very cool and attractive to use IT's in order to get rid of tons of paper, to make communication between persons and institutions much more easier and quicker, documents' circulation – faster, records management – more convenient, archive's services – more qualified and closer to customers.

Archives worldwide are proceeding in creating and managing electronic documents, digitizing existing documents created in traditional mediums (formats) – that is, paper, parchment, audio and visual tapes as well as creating digital born big data documents and information systems. Maybe it is time already to stop, look around and make evaluation of the completed part of the path in this direction; to evaluate current situation and what priority directions should be proceeded.

2) For example, has somebody calculated our expenditures of digitization, digital and electronic documents preservation and ensuring as well as maintaining access to these documents during these several years?

3) Has somebody evaluated results in comparison with archives' services' quality improvement?

4) Do we know the price of creating and maintaining one paper document in comparison with electronic or digital one?

5) We know that creation and management of various kinds of documents requires not only certain financial and human resources but adequate infrastructure as well. What should be costs evaluation within the context of different kinds documents infrastructure costs? So, has somebody evaluated the costs of digitization, digital and electronic documents preservation, their authenticity assurance as well as maintaining access to these documents in the long run perspective?

6) Are we sure that our efforts to deal with the Digital Era challenges result in archives' services improvement or just only in increase of the problems and costs related with documents' authenticity assurance, information preservation, re-use of Public sector information, etc.?

Maybe it seems very cool to get rid of paper, to create virtual documents in virtual space and preserve them in virtual archives "in clouds" but who can tell what lies ahead of this and what consequences such an approach is already arousing and will arouse in the long run perspective?

We should recognize that we do not know how long our Digital Era technologic infrastructure will work properly and how it will look for example, after fifty years. Within such a context we shouldn't ignore voices of those, who are dealing with IT's from the very beginning and are already warning us about possible problems. Let's remember few well known Google vice-president Vint Cerf's quotations. Inter alia, he says: "Piles of digitized material – from blogs, tweets, pictures and videos, to official documents such as court rulings and emails – may be lost forever because the programs needed to view them will become defunct." Another quotation: "When you think about the quantity of documentation from our daily lives that is captured in digital form, like our interactions by email, people tweets, and all of the world wide web, it's clear that we stand to lose an awful lot of our history [...] We don't want our digital lives to fade away. If we want to preserve them, we need to make sure that the digital objects we create today can still be rendered far into the future" [1]. And so on.

In our daily activities we, archivists, are doing much attempting to get rid of paper and promote electronic documents. We are doing much attempting to preserve

archival documents, to digitize them and grant access to them on-line. At the first glance it looks very very cool – all the more that prevailing majority of nowadays archive's customers belong to modern society which actually is "Google Society". Such a society which daily "prays for Google Almighty" and this is their preference number one. Nowadays "Google Society" members prefer to get all the archives' services without going out of their homes and offices. Now and here. Modern customers of information – legal as well as physical bodies – usually are treating archives like some kind of supermarket – that is, place, where they expect to get everything they need. Totally everything and at once, by pressing a single button. We do not have intention to decide either it is good or not – actually, sometimes it is good and sometimes – not so much. Nevertheless we, archivists, should deeply and clearly comprehend responsibility for preserving our memory, our history. Once we agree that namely this is perhaps the main priority of archives on the whole then it will be easier for us to maintain a healthy attitude towards Digital Era provided opportunities which are, undoubtedly, wide range, impressive and in many cases helpful.

Conclusion 1. Recognizing that Digital Era provided opportunities for the archives' field are wide range, impressive and in many cases helpful we, archivists, should never forget our personal and institutional responsibility for preserving memory and its authenticity. That's why Digital Era instruments shouldn't be seen and treated as a panacea from all diseases. Nevertheless, it should be respected as very helpful auxiliary instrument. But neither main nor the only one.

Conclusion 2. Recognizing that archivists and archives bear unique and extreme responsibility for genuine memory preservation we should:

2.1. In the field of documents management (we should) apply electronic medium only for the shortest term documents;

2.2. Documents' digitization in many cases is very helpful for improving services for the archives' and documents' customers. Nevertheless, while and after digitizing we should preserve both versions of the document: digitized and authentic one.

So, we consider right understanding of real customers' needs and reevaluation of archives' functions and activities as one of the main challenges for Kaunas County Archives.

Digital Era opportunities for changing of archive's nature. So, in spite of Digital Era benefits and opportunities we shouldn't lose our core priority – preservation of documents, authentic information and so on. Meeting this as well as various other challenges and executing our daily duties we, archivists, should do all the best to develop archive into a place friendly for wide spectrum of customers in spite of their age, social status and so on. For this Digital Era opportunities and benefits might be very helpful. With the help of high technologies archive might become a good and convenient place to spend meaningfully the whole day for everybody. We support point of view that once we are concerned to ensure appropriate high quality archival services by adapting them to the changes of the dynamically changing environment we should provide archives' services qualitatively new content and forms. For this we are promoting idea of Kaunas County Archives Media Center as the best probably instrument for realizing the concept of qualitatively new and modern approach towards relationship between archives and society. Traditionally archive is first of all a memory institution. Very

often we face stereotype that archive is just a warehouse where paper is kept. Having realized the concept of the Media Centre we will have archive not only as a passive memory institution but at the same time active and friendly place, centre of culture and education for all public groups: from traditional customers – that is, single researchers, – up to organized groups of interest and families with children, disabled persons and so on. So, we treat Digital Era opportunities and benefits to be a very helpful instrument for archive's transition from passive one into active one. We are of the opinion that in Kaunas County Archives case this can be realized via impelementing idea about Kaunas County Archive Media Center. According to our vision Media Center should consist of reading rooms, Digitization center, Conference hall, Restoration center, Library, exhibition hall, educational spaces, Public relation center, etc. – all equipped with high technologies and interactive tools, – so, that archive might become a good and convenient place to spend meaningfully whole day for all and everybody. To be center of culture and education for all public groups.

Conclusion 3. Digital Era provide effective instruments for Archive's as such transition from passive into active and society friendly subject capable to offer more wide spectrum of public services in order to deal successfully with the challenges of our dynamic contemporary society. This perhaps might be the main archive's challenge within the context of Digital Era. Nowadays "Google Society" prefers to get all the archives' services without going out of their homes and offices. Still we believe and hope that the time will come when archive will become attractive place for the prevailing majority of our modern society. Once we understand a certain challenge and accept it – then the "mission" of archives and archivists' becomes possible.

Г. Дручкус, директор, К. Станішауске, зав. відділу
Каунаський окружний архів, Каунас, Литва

The only thing – not to loose common sense and to be courageous. Courageous to change ourselves, our own mind as well as the mind and attitude of our customers. And for this we should start first of all from ourselves.

Nevertheless, the question is – how much we, archivists ourselves, are interested in our openness. Either there should be certain limitations or not. If yes – to what extent. But these questions – already separate topic for special discussion.

Priority challenge – to turn Digital Era benefits and advantages into effective instrument for the change of archives' nature from passive towards active one.

References

1. Google boss warns of "forgotten century" with email and photos at risk (2015). *The Guardian*, 13 February [Online]. Available from: <https://www.theguardian.com/technology/2015/feb/13/google-boss-warns-forgotten-century-email-photos-vint-cerf>. [Accessed 30 July 2016]
2. LUKŠAITĖ, D. (2014) Europos Sąjungos valstybių narių archyvų institucijų veiklos glaudinimas. *Knygotyra*. 63, pp. 35-61.
3. Archives in Europe: Facing the Challenges of the Digital Era. 2nd Progress Report to the Council. Brussels, 21.9.2012 // [Online]. Available from: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2014974%202012%20ADD%201>. [Accessed 30 July 2016]

Список використаних джерел

1. Google boss warns of "forgotten century" with email and photos at risk [Електронний ресурс] // *The Guardian*. – 2015. – 13 February. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/technology/2015/feb/13/google-boss-warns-forgotten-century-email-photos-vint-cerf>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.07.2016.
2. Lukšaitė D. Europos Sąjungos valstybių narių archyvų institucijų veiklos glaudinimas / D. Lukšaitė // *Knygotyra*. – 2014. – № 63. – P. 35-61.
3. Archives in Europe: Facing the Challenges of the Digital Era. 2nd Progress Report to the Council. Brussels, 21.9.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2014974%202012%20ADD%201>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.07.2016.

Надійшла до редколегії 19.07.16

АРХІВИ У ЦИФРОВУ ЕПОХУ: ВИКЛИКИ І МОЖЛИВОСТІ

У статті аналізуються окремі аспекти взаємовідносин між архівами, архівістами та сучасними технологіями; визначаються певні переваги та загрози цифрової епохи з метою стимулювання обговорення становища та перспектив розвитку архівів; презентується особисте бачення місії архівів та архівістів у інформаційному суспільстві.

Упродовж останніх п'ятнадцяти років різноманітні інформаційні технології широко використовуються в архівній галузі та у сфері управління документами. Тим не менш, сьогодні все ще складно визначити, наскільки успішними є архіви у своїх спробах отримати максимальну вигоду з переваг цифрової епохи. Можливо, саме зараз прийшов час зупинитися, озирнутися навколо, оцінити пройдений шлях та ситуацію, що склалася, і намити перспективи та пріоритетні напрямки подальшого розвитку. Важливо дати відповідь на питання: чи зусилля архівістів подолати виклики цифрової ери призведуть до покращення діяльності архівних служб, чи вони тільки збільшать проблеми і витрати, пов'язані із забезпеченням достовірності документів, збереженням та використанням інформації державного сектору?

Незважаючи на переваги цифрової епохи, архівісти повинні глибоко і чітко усвідомити свою відповідальність за збереження історичної пам'яті. Чим швидше архівісти дійдуть згоди, що саме це є головним пріоритетом у діяльності архівів, тим легше для них буде підтримання об'єктивного ставлення до можливостей, які надає цифрова епоха, і які, безумовно, є широкими, вражаючими та у багатьох відношеннях корисними. З іншого боку, ми стоїмо перед викликом, в якому напрямі слід розвиватися архівам, а також загальному архівній спільноті: у напрямку поглибленого професійного розуміння сутності архівних документів та процесів управління документацією, чи ефективного застосування інформаційних технологій?

Отже, з одного боку, незважаючи на переваги та можливості цифрової доби, ми не повинні втратити наш основний пріоритет – збереження документів, достовірної інформації. З іншого боку, цифрова ера надає такі унікальні можливості та ефективні інструменти для архівів, як перехід від стану пасивного об'єкта до активного суб'єкта, здатного запропонувати більш широкий спектр суспільних послуг задля успішного подолання викликів сучасного суспільства, що динамічно розвивається. За допомогою високих технологій архів може стати відповідним та зручним місцем для змістовного проведення часу кожним, незважаючи на вік, соціальний статус тощо. Це, вірогідно, становить основний виклик архівам у контексті цифрової епохи.

Ключові слова: архіви, цифрова епоха, сучасні технології, виклики, збереження документів, достовірна інформація.

УДК 930.253-028.26(477)

Т. Смелянова, канд. іст. наук
Центральний державний кінофотофоноархів України
імені Г. С. Пшеничного, Київ, Україна

АУДІОВІЗУАЛЬНІ КОЛЕКЦІЇ: ОЦИФРУВАННЯ ТА ДОСТУП (НА ПРИКЛАДІ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ ІМЕНІ Г. С. ПШЕНИЧНОГО)

Висвітлено досвід Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного щодо архівування й актуалізації аудіовізуальних колекцій у цифровому просторі. Пріоритетним напрямом у сфері забезпечення збереженості та доступу до архівних колекцій визнано оцифрування документів. Викладено основні науково-методичні засади та технологічні рішення створення цифрових копій документів і формування фонду користування. Показано роль онлайн-публікацій, у т. ч. віртуальних виставок в актуалізації аудіовізуальних колекцій. Визначено стан та перспективи створення електронних каталогів з метою оперативного та ефективного задоволення попиту користувачів на архівну інформацію, описано основні особливості електронного каталогу кіно- і відеодокументів. Сформульовано пропозиції щодо першочергових завдань, вирішення яких є необхідним для формування комплексних цифрових ресурсів аудіовізуальної спадщини. Наголошено на потребі фахового перегляду та удосконалення відповідної законодавчої бази. Акцентовано увагу на доцільності розробки й прийняття фінансово забезпеченої національної програми збереження цифрової спадщини, орієнтованої на взаємодію між архівами, бібліотеками та музеями, що сприяло б реконструкції розпорошеного між вказаними інституціями аудіовізуального сегменту, запобігало б зайво-му дублюванню документальних ресурсів.

Ключові слова: аудіовізуальні колекції, оцифрування, доступ, Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного.

Аудіовізуальна спадщина складається з унікальних документальних ресурсів, які за своєю природою є вразливими і недовговічними через нестабільність носіїв інформації та швидку зміну технологій. Отже ризик втрати цього безцінного культурного надбання, внаслідок чого майбутні покоління можуть зіткнутися з великою прогалиною в адекватному розумінні останніх ста сімдесяти років, є чи не найбільшим викликом для аудіовізуальних архівів. У зв'язку з цим є вкрай актуальним висвітлення досвіду Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного у сфері збереження й актуалізації національних аудіовізуальних колекцій, тим більше що вітчизняна архівна практика не має належного наукового узагальнення в контексті обраної нами теми.

Так склалося історично, що створення архіву в 1932 р. збігається в часі з появою перших кіноархівів у Європі та Північній Америці в 1930-х рр. і є далеко не випадковим фактом, а радше засвідчує синхронність вітчизняної та світової цілеспрямованих практик зі збереження і примноження аудіовізуальної спадщини. За понад вісімдесятирічну діяльність архіву зібрано, впорядковано і збережено потужний сегмент зримої і звукової історії України, починаючи із кінозйомок 1896 р., перших фотодокументів, датованих серединою XIX ст., та звукозаписів 1900 р. – до наших днів.

Сьогоднішній документальний "ландшафт" архіву формують чотири самостійні колекції кіно-, відео-, фото- і фонодокументів, кожна з яких вирізняється видовою, тематичною, фактографічною та жанровою різноманітністю. Загальний обсяг колекцій складає близько 490 тис. документів. Щороку ці колекції розширюються за рахунок нових надходжень.

Одним із найважливіших стратегічних напрямів у сфері забезпечення збереженості та доступу до аудіовізуальних колекцій є оцифрування документів, розпочате в архіві у 2003 р. Провідним стимулом для запровадження цифрових технологій слугував постійно зростаючий попит на зручний формат задоволення інформаційних потреб суспільства. Достатньо вказати на той факт, вже до кінця 2010-х років під впливом, головним чином, вітчизняного медійного простору аналогові технології копіювання документної інформації були витіснені з архівної практики.

Через відсутність національних стандартів і галузевих нормативів, що регламентують процеси оцифру-

вання, архівістам довелося, виходячи із власних пріоритетів і цілей, самостійно визначати методологічні та організаційні засади створення цифрових копій та їх функціонування з урахуванням специфіки кожного з видів аудіовізуальних документів [1; 2; 3].

У пошуках ефективних рішень враховувалися рекомендації міжнародних професійних організацій, передусім Міжнародної асоціації звукових і аудіовізуальних архівів (International Association of Sound and Audiovisual Archives, IASA) [4], досвід зарубіжних архівів, що працюють у сфері аудіовізуального архівування.

У ході реалізації проекту визначено раціональну черговість документів, що підлягають оцифруванню, яке здійснюється трьома основними шляхами: у цільовому порядку в рамках щорічних (перспективних) планів роботи архіву; найбільш вразливих у фізичному відношенні документів; найбільш затребуваних користувачами документів.

Важливе значення мало й визначення оптимальних форматів зберігання цифрових копій. Виходячи з принципу одноразового оцифрування документа як неодмінної вимоги до застосування даної технології, в архіві створюється повноцінна, якісна майстер-копія, яка здатна замінити оригінал аудіовізуального документа і служить основою для виготовлення "похідних" користувацьких копій. Для майстер-копій прийняті такі "відкриті" формати даних: для фотодокументів – TIFF, для фонодокументів – FLAC, для кіно- та відеодокументів обраний контейнер AVI. Користувацькі копії створюють у таких форматах: для фотодокументів – JPG, для кіно- і відеодокументів – WMV, для фонодокументів – MP3. Обидві цифрові копії на фізичному рівні представляють собою спеціально організований і впорядкований набір файлів, розміщених в електронних сховищах, що функціонують на спеціальному серверному обладнанні (RAID-масивах). Файли цифрових копій розташовують у файловій структурі сховища за видами документів: кінодокументи, відеодокументи, фотодокументи, фонодокументи, у межах видового масиву – їх розподіляють в підрозділи за ознакою носія і формату аудіовізуальних документів.

Крім того, налагоджено резервне копіювання майстер-копій з використанням стрічкових накопичувачів LTO-4 та LTO-5. Забезпеченню збереженості, пошуку і доступу сприяє належний облік цифрових копій, що здійснюється за успішно відпрацьованою процедурою кодування імені файла.

Станом на січень 2016 р. оцифровано 2255 кіно-, 573 відеодокументів, майже 40 тис. фото- і 4,5 тис. фонодокументів, що складає лише 9,6 % від загальної кількості документів. Оцифрування здійснюється силами архівістів без державного фінансування. Зважаючи на обсяги колекцій, в архіву попереду довгий шлях, перш ніж кожен оригінал документа отримає свою цифрову копію. За нашими обрахунками, переведення в цифровий формат лише 10 тис. кінодокументів без отримання додаткового фінансування потребуватиме майже 30 років. Для порівняння, в таких країнах, як Великобританія, США, Франція та ін. оцифрування аудіовізуальних колекцій було ініційоване державою і підтримане спеціальними програмами. Зокрема, у Фінляндії Kansallinen Audiovisuaalinen Arkisto (Національний аудіовізуальний архів) для цієї мети щороку отримує 1 млн євро [5].

Цифрові технології створюють безпрецедентні можливості для актуалізації аудіовізуальних колекцій. Вже сьогодні користувачі можуть послуговуватися отриманими результатами оцифрування: на веб-сайті архіву розміщено мультимедійні проекти ("Шевченкіана аудіовізуальна", "Пам'ятаємо. Перемагаємо. 1939 – 1945", "Чорнобильська трагедія"), які є солідним динамічним ресурсом дослідницького характеру, що інтеграційно поповнюються.

Важливим інформаційним продуктом виступають онлайн-виставки (архів веб-сайту нараховує 30 попередніх виставок). Серед останніх слід згадати виставку, присвячену 110-річчю від дня народження авіаконструктора О. К. Антонова та 120-річчю від дня народження українського художника й графіка В. І. Касіяна. З метою оперативного інформування користувачів нові виставки публікують на головній сторінці архівного веб-сайту, в рубриці "новини", у вигляді ротативного банеру. Крім того, до виставок налагоджено доступ з окремої рубрики "Електронні виставки", яку можна вважати однією з найбільш рейтингових. Виставки як правило супроводжує стисла текстова інформація про зміст події або теми, яким присвячена віртуальна добірка документів. Обов'язковим елементом кожного експонованого документа є описові метадані.

Як додатковий майданчик для віртуальних експозицій використовується веб-портал "Архіви України", де аудіовізуальні джерела оприлюднені поряд з документами інших державних архівів у майже 100 онлайн-виставках, що, безумовно, сприяє формуванню єдиного мережевого архівного інформаційного простору.

Ще одним потужним інформаційним ресурсом, що надає широкому колу користувачів можливість підвищити ефективність пошуку інформації, розширити коло необхідних джерел, слугують тематичні публікації документів та огляди документів, наприклад, до Всесвітнього дня театру, до ювілеїв українських композиторів Анатолія Авдієвського, Богдана Весоловського (з розміщенням аудіозаписів творів митця), Ігоря Шамо, видатних співаків Анатолія Солов'яненка, Назарія Яремчука, Євгенії Мірошниченко тощо.

Організація віддаленого доступу до аудіовізуальних колекцій знайшла свою реалізацію в кооперативному проекті "Електронний каталог аудіовізуальних документів" (за участю архіву та компанії "Електронні архіви України" (ЕЛАУ). Нині на веб-сайті архіву розміщено електронний каталог кіно- і відеодокументів. Особливість каталогу полягає в тому, що в ньому представлено відомості на рівні подокументного описування: 10328 записів допомагають зорієнтуватися в 10 тис. кінодокументах, що складають близько 80 % колекції, не беручи до уваги відеодокументи, інформація про які оновлюється майже щоденно. Завершення повного подокуме-

нтного представлення в каталозі національної архівної кінематографічної спадщини потребуватиме, за нашими обрахунками 3–4 роки, без урахування нових надходжень. Наразі розпочато наповнення електронного каталогу фотодокументів, тривають пошуки оптимальної структури каталогу фонодокументів. Серед найближчих очікувань від цього проекту є перспектива наповнення каталогу користувацькими копіями аудіовізуальних документів, що наблизило б нас, звісно в дуже скромних масштабах, до світової практики вільних, доступних через Інтернет архівних каталогів, сприяло б збільшенню інтересу до української історії та культури в середині країни і за її межами.

Паралельно із оприлюдненням аудіовізуальних документів на власному веб-сайті архів спрямовує зусилля і на охоплення веб-середовища соціальних мереж, яке для більшості сучасних користувачів вже стало звичним способом пошуку інформації та реалізації професійних інтересів. Так, архів представлений сторінкою в мережі YouTube, де публікуються переважно фрагменти з кінодокументів.

Як показує досвід Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, цифрові технології стають вирішальним інструментом у сфері аудіовізуального архівування. Однак для успішної реалізації проектів зі створення цифрових аудіовізуальних колекцій та їх активного функціонування необхідно дотримання як мінімум трьох умов: адекватна законодавча база, відповідне фінансування і кооперативна взаємодія. Напрацьований досвід переконливо доводить обмеженість можливостей окремо взятого архіву у вирішенні масштабних завдань, які б відповідали на постійно зростаючі виклики сьогодення. Стала цілком очевидною доцільність розробки й прийняття фінансово забезпеченої національної програми збереження цифрової спадщини, орієнтованої на взаємодію між архівами, бібліотеками та музеями. Метою такої взаємодії, у першу чергу, є належна координація робіт зі створення повноцінних цифрових колекцій, що сприяло б реконструкції розпорошеного між вказаними інституціями аудіовізуального сегменту, запобігало б зайвому дублюванню документальних ресурсів.

До цього слід додати й необхідність усунення низки нормативно-правових перепон, що гальмують формування і розвиток цифрових колекцій. Чинний Закон України "Про авторське право і суміжні права" потребує серйозного удосконалення та усунення суперечностей із нормами актів інформаційного та архівного законодавства, а також гармонізації його з міжнародними актами у сфері інтелектуальної власності.

Список використаних джерел

1. Порядок оцифрування кінодокументів / уклад. І. О. Казімірова. – К.: ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 2012. – 10 с.
2. Порядок оцифрування фонодокументів / уклад. Т. П. Каміншук. – К.: ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 2012. – 10 с.
3. Порядок оцифрування фотодокументів / уклад. Л. А. Голенко. – К.: ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, 2011. – 5 с.
4. IASA-TC 03. The Safeguarding of the Audio Heritage: Ethics, Principles and Preservation Strategy. Version 3, December 2005 [Електронний ресурс] / International Association of Sound and Audiovisual Archives. Technical Committee; ed. D. Schüller. – Режим доступу: http://www.iasa-web.org/special_publications/IASA_TC03/IASA_TC03.pdf. – Назва з екрану. – Дата звернення: 07.03.2016.
5. Wengström J. Access to film heritage in the digital era – Challenges and opportunities // Nordisk kulturpolitisk tidsskrift. – 2013. – Vol. 16. – № 1. – P. 125-137.

References

1. KAZIMIROVA, I. O. (ed.) (2012) Porjadok otsyfrovuvannia kinodokumentiv. Kyiv: Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after G. S. Pshenychnyi.

2. KAMINSCHUK, T. P. (ed.) (2012) *Poriadok otsyfovuvannia fonodokumentiv*. Kyiv: Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after G. S. Pshenychnyi.

3. HOLENKO, L. A. (ed.) (2011) *Poriadok otsyfovuvannia fotodokumentiv*. Kyiv: Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after G. S. Pshenychnyi.

4. SCHÜLLER, D. (ed.) (2005) *The Safeguarding of the Audio Heritage: Ethics, Principles and Preservation Strategy*. Version 3, December 2005 [Online]. Available from: http://www.iasa-web.org/special_publications/IASA_TC03/IASA_TC03.pdf [Accessed 07th March 2016].

5. WENGSTRÖM, J. (2013) Access to film heritage in the digital era – Challenges and opportunities. *Nordisk kulturpolitisk tidskrift*. 16 (1), 125-137.

Надійшла до редколегії 19.07.16

T. Yemelianova, Ph.D. in History
Central CinePhotoPhono Archives of Ukraine
named after G. S. Pshenychnyi, Kyiv, Ukraine

AUDIOVISUAL COLLECTIONS: DIGITIZATION AND ACCESS (AS EXEMPLIFIED IN THE CENTRAL STATE CINEPHOTOPHONO ARCHIVES OF UKRAINE NAMED AFTER G. S. PSHENYCHNYI)

In this paper, we have presented the experience of the Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after G. S. Pshenychnyi on archiving and updating of audiovisual collections in the digital environment. Digitization of documents was considered to be one of the priority directions in the field of preservation and access to the archival collections. This scientific work highlights the basic methodological and technological solutions on making digital copies of documents and fund formation. There was shown the main role of online publications and virtual exhibitions in updating audiovisual collections. The condition and prospects of electronic catalogues creation in order to respond rapidly and effectively to user's requests were defined and the main features of the electronic film and video catalogue described. We drafted proposals on priority tasks which are necessary for the formation of complex digital resources of audiovisual heritage. We also emphasized the need for professional review and improving the legislative framework. Special emphasis was made on the advisability of elaborating and adopting of financially supported national program for preservation of digital heritage focusing on the interaction between archives, libraries and museums that would contribute to the reconstruction scattered between these institutions audiovisual segment and could prevented unnecessary duplication of documentary resources.

Keywords: audiovisual collections, digitalization, access, Central CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after G. S. Pshenychnyi.

УДК 008:821.161.2 "19"

С. Ковбасюк, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ "УКРАЇНСЬКОГО АВАНГАРДУ": МІЖ МИСТЕЦТВОМ ТА ІДЕОЛОГІЄЮ

У цій статті аналізується шляхи розвитку мистецтва "українського авангарду" у європейському контексті. Особлива увага була присвячена розкриттю ролі політичного фактору в художній еволюції авангарду. Послідовно розкриваються європейські витоки українського авангарду, порівнюються ідейна основа та особливості формування і функціонування двох осередків мистецької освіти в Німеччині та Україні (школа "Баухаус" та Київський художній інститут), аналізуються причини переслідування художників авангардистів у нацистській Німеччині та тоталітарному Радянському Союзу.

Встановлено, що український авангард, як колись до того українське бароко, був яскравим проявом європейського цивілізаційного вибору, який у 1930-тих роках був придушений радянською владою. Ця еволюція стосунків, властива і для розглянутого нами "Баухаусу", дуже характеристична: у часи відносної гнучкості радянської влади та "золотих 20-тих" Веймарської республіки, авангард та політика були нероздільні, доповнюючи та підтримуючи одне одного. Коли ж на зміну існуючим владним структурам прийшли тоталітарні режими, митці авангарду були репресовані, або змушені емігрувати. Їх мистецтво було засуджене як "дегенеративне" і в нацистській Німеччині, і в Радянському союзі. На зміну кубізму, конструктивізму, супрематизму та кубофутуризму прийшла тоталітарна естетика – "соц. реалізм", який на довгі десятиліття ствердився в якості партійно схваленого, офіційного мистецтва.

Ключові слова: український авангард, Баухаус, конструктивізм, кубофутуризм, супрематизм.

Перша третина ХХ ст. стала для України часом радикальних змін чи не у всіх сферах суспільного життя: початок активної індустріалізації, Перша Світова війна, державний переворот, національно-визвольні змагання та, зрештою, встановлення радянської влади. Політичні та соціальні потрясіння не могли не вплинути і на мистецтво: саме у цей період пережив становлення та розквіт так званий "український авангард". Цей дуже широкий термін, введений у обіг паризьким мистецтвознавцем болгарського походження Андрієм Наконим, охоплює різні мистецькі течії та стилі 1910 – 1930-х років: кубізм, кубофутуризм, футуризм, конструктивізм, абстракціонізм тощо. Митці прагнули розробити нову художню мову, яка була б адекватна "новій людині" часу технічного прогресу та оновленого державного устрою.

У цій статті ми хотіли б дослідити європейський контекст українського авангарду. Відповідно до цих інтенцій нами були поставлені наступні завдання: розкрити європейські витоки модернізму в Україні, проаналізувати схожі явища та ідеї в історії європейського та українського авангарду (на прикладі заснування, ідейної основи та діяльності двох осередків мистецької освіти – німецької школи "Баухаус" та Київського художнього

інституту), і, зрештою, з'ясувати причини переслідування митців авангарду в Європі та Україні.

До виставки, організованої у 1973 році вже згадуваним А. Наконим український авангард залишався на маргіналіях досліджень. Останнім часом ця історіографічна лакуна поступово заповнюється науковим доробком мистецтвознавців, культурологів, істориків. Так, у статті Г. Складенко піддається аналізу історико-культурний контекст виникнення українського авангарду [9]. Не менш актуальним видається дослідження Н. П. Чечель комунікативного простору авангарду, тісно пов'язаного зі змінами світовідчуття та стилю [12]. У комплексному дослідженні І. Ю. Прокопчук розкривається вплив образотворчих ідей кубофутуризму, одного з провідних напрямків українського авангарду, на процес мистецького формотворення загалом [7]. Важливою для нас також є праця В. В. Вовкуна, присвячена аналізу українського авангарду в контексті західноєвропейських культуротворчих процесів 1910 – 1930-тих років [2]. В дослідженнях українського авангарду варто також відзначити регіональний вимір: так, у ґрунтовній статті Н. Титаренко розкриваються особливості "харківського обличчя" українського авангарду, адже Харків подару-

вав авангарду таких видатних митців як В. Єрмілова, Б. Косарева та М. Синякову [10].

Із самого початку український авангард був європейським цивілізаційним вибором. Джерелом авангарду був всеохоплюючий модернізм – міжнародний рух, який виник наприкінці XIX ст.: його головною ідеєю був розрив з традиціями, в першу чергу з традиціями академізму та реалізму. Модерністи як від живопису, так і від літератури бажали трансформувати середовище, де вони творили, і новою мовою символів, кольору та форми переосмислити світ. Значний вплив на модерністів здійснив технічний прогрес – поява та поширення фотографії, стрімкий розвиток кіно, відкриття в науці – все це, на їх думку, змушувало шукати нових засобів зображення.

Першою хвилею модернізму стали імпресіонізм, кубізм, абстракціонізм. Її перервала Перша світова війна, що зіштовхнула європейських художників, занурених у проблеми естетики, з реальністю жакіть війни. Тому друга хвиля модерністів 1914 – 1930-их рр. відрізнялась ще більшою радикальністю у розриві з традиціями "прекрасного", а також у бажанні побудувати кращий світ та нову людину. Саме ця утопія стала серцем рухів футуристів, конструктивістів та експресіоністів. Центром розвитку авангарду став Париж, і значній кількості українських митців, яких згодом і почали пов'язувати з рухом українського авангарду, вдалось його відвідати – у різний час в Парижі жили і працювали Олександр Архипенко, Вадим Меллер, Олександра Екстер, Михайло Бойчук, Давид Бурлюк, Володимир Татлін та інші. Вони мали змогу переіняти та переосмислити художні інновації Пікассо, Брака, дадаїстів та абстракціоністів [24].

Ліві ідеї, які до початку XX століття набули великої популярності у європейському суспільстві, виявились привабливими і для митців. Зокрема, ця теза є справедливою для художників-авангардистів, чії радикальні пошуки і бажання порвати з традиційним мистецтвом були співзвучні революційній ідеї комунізму, а також їх ідеї про творення "нової людини" та "нового світу" для неї [14, р. 297-298].

Чимось схожі політичні умови та динаміка художнього розвитку проявилась у створенні мистецьких осередків авангарду, відчутно пов'язаних з комуністичною ідеєю та радянською владою: німецького "Баухаусу" та паризького художнього середовища 1910 – 1920-х років, саме з ними контакти українських митців авангардного спрямування були особливо тісними. Тут ми наведемо лише один приклад взаємодії модерністського мистецтва та комуністичних ідей, який, проте, є вкрай промовистим – німецького "Баухаусу", порівнявши його основні ідеї та алгоритми взаємодії з політикою із досвідом українського авангарду загалом та діяльністю та досягненнями Київського художнього інституту зокрема.

Український осередок сучасного мистецтва та художньої освіти був створений у розпал національно-визвольних змагань 1910-тих років: зусиллями М. Грушевського, Г. Павлуцького та Д. Антоновича наприкінці 1917 року у Києві була створена Українська академія мистецтв [1, с. 12], яка розмістилась у будівлі колишньої Київської духовної семінарії. Офіційне відкриття відбулось 5 грудня 1917 р., після того як Центральна Рада затвердила Статут Академії [8, с. 225-226, 235]. Очолювали Академію видатні українські митці "першої хвилі" модернізму: брати Василь та Федір Кричевські, Григорій Нарбут, Олександр Мурашко, Михайло Бойчук та інші. У перші ж роки існування у ній викладали, окрім згаданих ректорів, такі митці як Микола Бурачек, Михайло Жук, Юрій Нарбут тощо. У 1922 році Академію радянською владою було перейменовано на Київський інститут пластичних мистецтв, а у 1924 р., після об'єд-

нання із Київським архітектурним інститутом – на Київський художній інститут [6, с. 141]. Подібна всеохопність мистецької освіти ріднила його з німецькою школою Баухаусу, у якій хоч і переважала архітектурна компонента, проте значна увага приділялась і пластичним мистецтвам [13, р. 290].

"Баухаус" був офіційно створений у 1919 р. у Веймарі, коли Німеччина після поразки у Першій світовій війні переживала час відносної стабільності Веймарської республіки. Сама республіка, що отримала в історіографії іронічне прізвисько "кустарної демократії", проіснувала лише 14 років [20, р. 3], проте її керівництво, хоч і боролось з лівими, спроміглося забезпечити творців "Баухаусу" матеріальною базою та аудиторією. Більше того, саме завдяки "Баухаусу", творчості Томаса Манна, театральній діяльності Макса Райнхардта та Леопольда Єснера роки республіки ностальгічно назвуть "золотими двадцятими" [20, р. 86]. Як і у випадку з радянським авангардом загалом та українським зокрема, інновації у творчості співпали зі зміною політичного режиму, хоча сутність взаємодії між авангардом у Німеччині та в Україні були різні. Зупинимось трохи докладніше на схожих та відмінних рисах, властивим цим синхронним рухам, у взаємодії із політичними силами.

Перше, що їх пов'язувало, була спрямованість на революційне переосмислення призначення мистецтва, його формальної мови та засобів. В українському авангарді це особливо проявилось у мистецтві плакату, безперечно, чи не найбільш актуальному в умовах становлення та ствердження нової влада, яка бажала переконати у своїй справедливості значні маси населення, а також нав'язати ним новий спосіб життя. Співробітництво митців авангарду та нової влади добре ілюструють плакати видатного українського митця Івана Падалки (1894 – 1937), який, незважаючи на свій неоцінений вклад у створення радянської естетики, був розстріляний у 1937 році [11, с. 371].

Так, варто згадати плакат "Жінки, йдіть у ради, комнезами, кооперацію" (1926): пластичне трактування жіночого тіла дуже схоже з іншими бойчукістами, але вирізняє з-поміж них Падалку інтенсивна колористика, побудована навколо трьох основних кольорів: блакитний, жовтий, червоний – і це не випадковість, поєднання блакитного та жовтого алюдує до кольорів українського прапора, а червоний – до прапора радянського, стверджуючи уявну гармонію між традиційним українським життям та нововстановленою радянською владою.

У Баухауса в пріоритеті були не плакати, які набувають популярності лише в нацистські часи, але конструктивіська архітектура: саме вона Гропіусом у Маніфесті Баухауса від 1919 р. стверджувалась як провідний напрямок у дизайні [13, р. 64]. Своєрідним символом революційного мислення в архітектурі стала будівля самої школи в Дессау за дизайном Вальтера Гропіусі, куди Баухаус був змушений перебратися з Веймару після того, як держава перестала субсидувати школу [17, р. 201]. Будівля відзначається лаконічністю форми та вишуканою простотою: скляна "завіса" не приховує усі конструктивні елементи в побудові майстерень та наповнює інтер'єр світлом, а світлий колір стін контрастує з темними рамами вікон. Через асиметричність будови будівлю неможливо окинути одним оком: така побудова пояснюється тим, що Гропіус відокремив різні функціональні частини будинку – майстерні, блок професійно-технічного училища, адміністративне крило тощо. Отже, німецькі модерністи у дуже своєрідний спосіб поривали із традиційним мистецтвом [23, р. 121].

Друге, про що варто згадати, це орієнтація на задоволення потреб масового споживача: тут український

авангард та Баухаус були максимально наближені один до одного [18, р. 39]. Так, окремою сторінкою історії українського авангарду є взаємодія професійних митців з народними майстрами. Керівництво килимарською справою у с. Скопці у 1913 – 1915 роках здійснювала талановита художниця Н. Генке-Меллер – народні майстри вишивали декоративні панно за її абстракціями. У с. Вербівка була створена інша майстерня під керівництвом Н. Давидової: ця майстерня стала осередком реалізації ідеї супрематистів у декоративно-прикладному вимірі – дизайн виробів визначали О. Екстер та К. Малевич [4, с. 228].

Митці Баухаусу також були орієнтовані на виготовлення функціональних високоякісних продуктів масового вжитку. Так, у 1923 р. на виставці їх творів були представлені мультифункціональні дитячі меблі, дизайн яких розробила Альма Бушер [16, р. 191]. Великого успіху зазнали стільці серії В3, згодом перейменовані на "Василій" ("Wassily"), дизайн котрих створив протеже Вальтера Гропіуса Марсель Броер [22, р. 9].

Варто відзначити, що навіть ці приклади свідчать як про схожість двох авангардів – намагання поєднати сучасне мистецтво і функціональність, проте в Україні декоративно-прикладне мистецтво було позначене відчутною національною специфікою – митці часто черпали натхнення з народних образів та колористики, у той час як дизайнери та художники Баухаусу мали в пріоритеті, в першу чергу, функціональність об'єктів та лаконічність форми.

Спорідненість двох авангардів відчували самі митці. Вже на початку 1920-тих Вальтер Гропіус, лідер "Баухаусу", шукав контактів з щойнозаснованою Радянською державою, вказуючи у своїх листах, що головною ідеєю "Баухаусу", як і радянського авангарду є "синтез мистецтв" [16, р. 182]. У чому ж він проявився?

У "Маніфесті" Баухаусу Гропіус стверджував: "Архітектори, скульптори, художники, всі ми маємо повернутись до ремесел! Мистецтво-бо не є "професією". Немає великої різниці між митцем та ремісником. Митець – це натхненний ремісник. У рідкі моменти натхнення, переборюючи свідомість його волі, благодать Небес може спричинити до того, що його праця розквітне в мистецтво. Проте вмілість у ремеслі має бути властивою кожному митцю. Саме вона є джерелом креативної уяви. Давайте ж створимо нову гільдію ремісників, позбавлену класових протиріч, які встановлюють гордовитий бар'єр між ремісником та митцем! Давайте разом будемо бажати, винаходити та створювати нову структуру майбутнього, яка поєднає архітектуру, і скульптуру, і образотворче мистецтво в одне ціле, і яка одного разу постане до небес працею рук мільйонів ремісників як кришталевий символ нової віри" [19, р. 11].

Проте були і значні відмінності. Так, останнє, на чому хотілось би зупинитись – це співставлення еволюції стосунків з державою обох рухів – від підтримки до переслідування. Баухаус довгий час не тільки не користувався підтримкою влади, але й стикався з ворожістю та нерозумінням населення Німеччини загалом – він розвивався в переможений країні, де комуністична революція виглядала справою лише далекого майбутнього [16, р. 188].

Український авангард, навпаки, до 1930-тих років мав статус офіційного мистецтва, був підтриманий В. Леніним та А. Луначарським. Цьому ж сприяли діяльність Київського художнього інституту та політика українізації – ці два фактори сприяли розквіту київської школи авангарду на чолі з К. Малевичем, О. Богомозовим, О. Екстер, А. Петрицьким, яким була дана не тільки свобода творчості та заохочення революційної естетики у ньому, але й можливість викладати та вихо-

увати нове покоління художників авангардного спрямування [21, р. 9-10]. Баухаус знаходився поза німецьким суспільством, до потреб якого йому все ж доводилось прислухатися з фінансових міркувань: Гропіус, однак, стверджував, що "важливо завжди залишатись в опозиції – лише так можна зберегти свіжість [творчості]" [16, р. 189]. Митці українського авангарду ж повністю покладалися на підтримку держави – вона була їх головним замовником: нова радянська держава потребувала пропаганди, засобами якої були монументальні фрески та мозаїки, плакати та нове декоративно-прикладне мистецтво. Тобто, радянська влада активно спонсорувала мистецтво, "зрозуміле для народу".

Незважаючи на різницю у початковій політичній ситуації модернізму в Німеччині і Баухаусу зокрема з українським авангардом, на обидва рухи чекали політичні репресії. Наприкінці 1932 року новий директор Баухаусу Міс ван дер Рое переніс школу у Берлін – на початку приходу НСДАП у столиці переслідувань та тиску на митців було менше, проте вже в 1933 році Гестапо закрило школу, визначивши її характер як "анти-німецький" [15, р. 58]. Закриття Баухаусу корелювало із початком виставок так званого "Дегенеративного мистецтва" ("Entartete Kunst"), які позначили кінець модернізму у Німеччині та перемогу тоталітарної естетики, базованої на своєрідному тлумаченні греко-римської античності та її художніх канонів.

Така ж доля чекала на митців українського авангарду. 1930-ті роки стали переломним часом не тільки для митців, але й для України загалом – політика НЕПу та лібералізації була згорнута, на Україну чекали репресії політичної та художньої інтелігенції та Голодомор [3, с. 57-58].

Трагічно склалась доля М. Бойчука та його школи, які ще донедавна отримували численні державні замовлення. Звичайно, початок переслідувань був покладений у пресі. Так, наприклад, у харківському журналі "Малярство та скульптура" 1937 року (№ 4) на адресу "бойчукістів" залунали звинувачення у "фашистських симпатіях": "Внаслідок послаблення більшовицької пильності прямі агенти фашизму – Бойчук, Седляр, Падалка – могли впродовж багатьох років вести свою злочинну роботу диверсантів і шпигунів, прикриваючись машкарою радянських художників. Ці підлі вороги не були викриті самою художньою громадськістю... аж до того часу, поки органи пролетарської диктатури не спіймали їх "на гарячому" [5]. Частині митців вдалось емігрувати (О. Екстер, Д. Бурлюк), а деяким – залишитись в уже радянській Україні, намагаючись поєднати творчу свободу із вимогами пануючого тепер соц. реалізму (як у випадку з А. Петрицьким).

Таким чином, український авангард, як колись до того українське бароко, був яскравим проявом європейського цивілізаційного вибору, який у 1930-тих роках був придушений радянською владою. Ця еволюція стосунків, властива і для розглянутого нами "Баухаусу", дуже характеристична: у часи відносної гнучкості радянської влади та "золотих 20-тих" Веймарської республіки, авангард та політика були нероздільні, доповнюючи та підтримуючи одне одного. Коли ж на зміну існуючим владним структурам прийшли тоталітарні режими, митці авангарду були репресовані, або змушені емігрувати. Їх мистецтво було засуджене як "дегенеративне" і в нацистській Німеччині, і в Радянському союзі. На зміну кубізму, конструктивізму, супрематизму та кубофутуризму прийшла тоталітарна естетика – "соц. реалізм" [25, р. 92-94], який на довгі десятиліття ствердився в якості партійно схваленого, офіційного мистецтва.

Список використаних джерел

1. Історія українського мистецтва: [в 6-ти т.] / [голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін.]. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1967. – Т. 5: Радянське мистецтво 1917 – 1941 років. – 476, [3] с.
2. Вовкун В.В. Український авангард в контексті західноєвропейських культуротворчих процесів (10-х – початку 30-х рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. культурол.: 26.00.01 – теорія та історія культури / Вовкун В. В.; Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2010. – 19 с.
3. Дзюба І. Між культурою і політикою / І. Дзюба. – К.: Сфера, 1998. – 374 с.
4. Історія українського мистецтва [в 5-ти т.] / голов. ред. Г. Скрипник. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2007. – Т. 5: Мистецтво XX століття. – 1048 с.
5. Кравченко Я. Український авангард [Електронний ресурс] / Я. Кравченко // Релігія в Україні. – 2012. – 21 листопада. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/19378-ukrayinskij-avangard.html. – Назва з екрану. – Дата звернення: 28.09.2016.
6. Павловський В. Василь Григорович Кричевський: життя і творчість / В. Павловський. – Вінніпег: Українська вільна академія наук у США, 1974. – 39 с.
7. Прокопчук І.Ю. Мистецтво українського авангарду 1910-х – початку 1930-х років: образотворчі ідеї кубофутуризму та їхній вплив на процес мистецтвознавчого формотворення: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.05 – образотворче мистецтво / Прокопчук І. Ю.; Львівська національна академія мистецтв. – Львів, 2015. – 19 с.
8. Рубан-Кравченко В.В. Кричевські і українська художня культура XX століття. Василь Кричевський / В. В. Рубан-Кравченко. – К.: Криниця, 2004. – 704 с.
9. Скіяренко Г. Український авангард: обшири явища в історико-культурному контексті // Мистецтвознавство України. – 2009. – Вип. 10. – С. 7-12.
10. Титаренко Н. Харківське обличчя українського авангарду / Н. Титаренко // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – 2012. – Вип. 23. – С. 202-213.
11. Реабілітовані історією. Черкаська область / Голова редкол. П. І. Гаган. – Черкас: Видавництво "Черкаський ЦНТЕІ", 2007. – 452 с.
12. Чечель Н.П. Комунікативний дискурс в українському авангарді й неоавангарді як соціокультурне явище // Наукові записки Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – Т. 27. – С. 17-22.
13. Bergdall B. Bauhaus 1919 – 1933: Workshops for Modernity / B. Bergdall, L. Dickerman. – New York: The Museum of Modern Art, 2009. – 344 p.
14. Doumanis N. The Oxford Handbook of European History, 1914 – 1945 / N. Doumanis. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – 672 p.
15. Droste M. Bauhaus, 1919 – 1933 / M. Droste. – Cologne: Taschen, 2002. – 256 p.
16. Forgács E. The Bauhaus Idea and Bauhaus Politics / E. Forgács. – Budapest: Central European University Press, 1995. – 237 p.
17. Weber F.N. The Bauhaus Group / N. F. Weber. – New York: Knopf Doubleday Publishing Group, 2009. – 544 p.
18. Hunt J. Popular Culture: 1900 – 1919 / J. Hunt. – Wales: Raintree, 2013. – 64 p.
19. Hüter K.-H. Das Bauhaus in Weimar / K.-H. Hüter. – Berlin: Akademie Verlag, 1976. – 294 p.
20. Kolb E. The Weimar Republic / E. Kolb. – London: Routledge, 2008. – 256 p.
21. Lyubimova A. Alexander Bogomazov: painting, watercolours and drawing / A. Lyubimova, E. N. Petrova. – St. Petersburg: Palace Editions, 2008. – 79 p.
22. Pheasant S. Bodyspace: Anthropometry, Ergonomics And The Design Of Work: Anthropometry, Ergonomics And The Design Of Work / S. Pheasant. – London: CRC Press, 1996. – 260 p.
23. Sennot S. Encyclopedia of Twentieth Century Architecture / S. Sennot. – London: Taylor & Francis, 2004. – 1525 p.
24. Shkandrij M. Kyiv to Paris: Ukrainian Art in the European Avant-Garde, 1905 – 1930 [Електронний ресурс] / M. Shkandrij // Zorya Fine Art. Twentieth century masters Contemporary Art. – Режим доступу: <http://www.zoryafineart.com/publications/view/11>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 29.09.2016.
25. Vaughan J.C. Soviet Socialist Realism: Origins and Theory / C. J. Vaughan. – London: Springer, 1973. – 158 p.

References

1. BAZHAN, M. P. (ed.) (1967) *Istoriia ukrainskoho mystetstva: [in 6th vol.]*. Vol. 5: Radianske mystetstvo 1917 – 1941 rokiv. Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoi encyklopedii.
2. VOVKUN, V. V. (2010) *Ukrainskyi avanhard v konteksti zakhidnoievropeiskyykh kulturotvorchykh protsesiv (10-x – pochatku 30-x rr. XX st.)*. Abstract of unpublished thesis (PhD of Arts), Natsionalna akademiia kerivnykh kadriv kultury i mystetstv. Kyiv
3. DZIUBA, I. (1998) *Mizh kulturoiu i politykoiu*. Kyiv: Sfera.
4. SKRYPNYK, I. (ed.) (2007) *Istoriia ukrainskoho mystetstva: [in 5th vol.]*. Vol. 5: Mystetstvo XX stolittia Kyiv: Instytut mystetstvovnavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy
5. KRAVCHENKO, Ya. (2012) *Ukrainskyi avanhard. Relihiia v Ukraini*. [Online] 21 November. Available from: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/19378-ukrayinskij-avangard.html. [Accessed: 28th September 2016]
6. PAVLOVSKYI, V. (1974) *Vasyl Hryhorovych Krychevskiy: zhyttia i tvorchist*. Winnipeg: Ukrainska vilna akademiia nauk u SSHA.
7. PROKOPCHUK, I. Yu. (2015) *Mystetstvo ukrainskoho avanhardu 1910-x – pochatku 1930-x rokiv: obrazotvorchii idei kubofuturyzmu ta ikhnii vplyv na proces mystetskoho formotvorennia*. Abstract of unpublished thesis (PhD of Arts), Lvivska natsionalna akademiia mystetstv. Lviv.
8. RUBAN-KRAVCHENKO, V. V. (2004) *Krychevskiy i ukrainska khudozhnia kultura XX stolittia: Vasyl Krychevskiy*. Kyiv: Krynytsia.
9. SKLIARENKO, H. (2009) *Ukrainskyi avanhard: obshyry yavyscha v istoryko-kulturnomu konteksti*. *Mystetstvovnavstvo Ukrainy*. 10, 7-12.
10. TYTARENKO, N. (2012) *Kharkivske oblychchia ukrainskoho avanhardu*. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*. 23, 202-213.
11. HAMAN, P. I. (ed.) (2007) *Reabilitovani istoriieiu*. *Cherkaska oblast*. Vol. 5. Cherkasy: Vydavnytstvo "Cherkaskiy TsNTEI".
12. CHECHEL, N. P. (2007) *Komunikativnyi dyskurs v ukrainskomu avanhardi i neoavanhardi yak sotsiokulturne yavyschche*. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*. *Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. 27, 17-22.
13. BERGDALL, B., DICKERMAN, L. (2009) *Bauhaus 1919 – 1933: Workshops for Modernity*. New York: The Museum of Modern Art.
14. DOUMANIS, N. (2016) *The Oxford Handbook of European History, 1914-1945*. Oxford: Oxford University Press.
15. DROSTE, M. (2002) *Bauhaus, 1919 – 1933*. Cologne: Taschen.
16. FORGÁCS, E. (1995) *The Bauhaus Idea and Bauhaus Politics*. Budapest: Central European University Press.
17. WEBER, F. N. (2009) *The Bauhaus Group*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group.
18. HUNT, J. (2013) *Popular Culture: 1900 – 1919*. Wales: Raintree.
19. HÜTER, K.-H. (1976) *Das Bauhaus in Weimar*. Berlin: Akademie Verlag.
20. Kolb, E. (2008) *The Weimar Republic*. London: Routledge.
21. LYUBIMOVA, A., Petrova, E. N. (2008) *Alexander Bogomazov: painting, watercolours and drawing*. St. Petersburg: Palace Editions.
22. PHEASANT, S. (1996) *Bodyspace: Anthropometry, Ergonomics And The Design Of Work: Anthropometry, Ergonomics And The Design Of Work*. London: CRC Press.
23. SENNOT, S. (2004) *Encyclopedia of Twentieth Century Architecture*. London: Taylor & Francis.
24. SHKANDRIJ, M. (2016) *Kyiv to Paris: Ukrainian Art in the European Avant-Garde, 1905-1930*. *Zorya Fine Art. Twentieth century masters Contemporary Art* [Online]. Available from: <http://www.zoryafineart.com/publications/view/11>. [Accessed: 29 September 2016].
25. VAUGHAN, J. C. (1973) *Soviet Socialist Realism: Origins and Theory*. London: Springer.

Надійшла до редколегії 21.07.16

S. Kovbasiuk, PhD in History

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UKRAINIAN AVANT-GARDE IN THE EUROPEAN CONTEXT: BETWEEN ART AND IDEALOGY

This article looks at the Ukrainian avant-garde's ways of development in the European context. We focused mainly on the role of the political factor in the avant-garde artistic evolution. European sources of the Ukrainian avant-garde are revealed as well as the ideological basis and several features of formation and functioning of the two centres of art education in Germany and Ukraine (the "Bauhaus" school and the Kyiv Art Institute). We also analyse the main reasons of the persecution of avant-garde artists in the Nazi Germany and the totalitarian Soviet Union. As we have found out, the Ukrainian avant-garde as the Ukrainian Baroque style in the XVIIIth century, was a vivid manifestation of a European civilization choice, which in 1930 was suppressed by the Soviet authorities. This kind of relationships' evolution between artists and authorities was also characteristic for the "Bauhaus" school as in times of the relative flexibility of the Soviet power and the "golden 20s" of the Weimar Republic avant-garde and politics were inseparable, complementing and supporting each other. When to replace the existing power structures came totalitarian regimes, avant-garde artists were persecuted or forced to emigrate. Their art was condemned as "a degenerate" as in the Nazi Germany, so in the Soviet Union. Instead of Cubism, Constructivism, Suprematism and Cubo-Futurism came totalitarian aesthetics – "social realism", which for decades affirmed as the party approved, official art.

Key words: Ukrainian avant-garde, Bauhaus, Constructivism, Cubo-Futurism, Suprematism.

УДК 94(430) "15"

П. Котляров, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРО ПРАВО НА ЗБРОЙНИЙ ОПІР: ТЕОЛОГІЯ ТА ВНУТРІШНЯ ДИПЛОМАТІЯ ФІЛІПА МЕЛАНХТОНА

Стаття присвячена аналізу трактування права на озброєний опір в теології та внутрішній дипломатії одного з провідних діячів Реформації – Ф. Меланхтона (1497 – 1560 рр.). Питання правомірності збройного захисту релігійних переконань і військового опору опонентам, у тому числі й імператору, було одним із найбільш актуальних в реформаційному русі.

Для Ф. Меланхтона питання права на збройний опір складалося з трьох проблем: по-перше, застосування зброї легітимною владою для дотримання порядку на підлеглих територіях; по-друге, про право підданих на повстання проти існуючої влади; по-третє, про застосування зброї євангелічними князями проти свого суверена. Якщо теологічне обґрунтування правильності першого і недопустимості другого виду опору не викликало суперечок, то щодо останнього думка Меланхтона розійшлася з думками інших реформаторів – Н. Амсдорфа та Й. Бугенхагена: Меланхтон був впевнений, що захист віри має здійснюватись лише за столом переговорів та засобами дипломатії. Діяльність Меланхтона, безперечно, послужила каталізатором розвитку напрацювання цієї важливої доктрини та задала вектор протестантській дипломатії раннього нового часу.

Ключові слова: Ф. Меланхтон, Реформація, протест, дипломатія, теологія.

Гуманістична і релігійна думка Німеччини першої третини XVI століття перебувала на складному шляху пошуку нових нетрадиційних концепцій, здатних дати відповідь на суспільні запити, пов'язані з Реформацією. XVI століття фахівці не дарма називають конфесійним, коли спосіб і форма сповідання приводила до зіткнення релігійних і політичних проблем. Питання релігійного характеру набували політичного забарвлення, а політичні – конфесійного. Трансформація політичних проблем в конфесійну площину активізувала пошук нової моделі дипломатії, заснованої на толерантності у відносинах, вкрай необхідній в релігійно розколотому суспільстві. Водночас початковий етап розвитку Реформації характеризувався не тільки гострими ідейними конфліктами із захисниками католицизму, але й диференціацією самого лютеранського табору, спровокованому напруженими дискусіями щодо суспільно-політичних і релігійних проблем. Чи не найбільш болючою проблемою в реформаційному русі було питання щодо права збройного захисту релігійних переконань і військового опору опонентам, у тому числі й імператору. Дати відповідь на це питання намагалися як відомі релігійні діячі лютеранства, так і представники широкого спектру різних течій в народній і радикальній Реформації. Полярні висновки, таким чином, стали предметом гострої ідейної полеміки, а тому їх всебічне вивчення є надзвичайно актуальним і таким, що сприятиме подальшому вирішенню проблеми про характер Реформації, методи її проведення, і дозволить уточнити ідеологічну позицію головних теоретиків лютеранської церкви. У даному дослідженні мова буде вестися, головним чином, про початок теоретичних розробок щодо можливості і характеру збройного опору одного з відомих керівників протестантського табору лютеранського спрямування – Філіпа Меланхтона (1497 – 1560 рр.).

Максимально гостро питання про можливість застосування лютеранським табором зброї в справі захисту власних релігійних переконань постало після Вормського рейхстагу 1521 р. Небажання Мартіна Лютера визнати свої погляди помилковими унеможливило мирне врегулювання релігійного конфлікту. Наслідком став підписаний Карлом V Вормський едикт (8 травня 1521 р.), що підтвердив невизнання імператором нової релігії і піддавав опалі Лютера та його adeptів. Одночасно едикт показав глибокий конфесійний розкол німецького суспільства і поставив перед ідеологами євангелічного вчення низку гострих питань, що виходили за звичні межі релігійних диспутів.

Інтерес істориків до цієї дискусійної проблематики ніколи не згасав [7; 17; 25]. Проте основна увага фоку-

сувалася зазвичай на наративах головного ідеолога Реформації – Мартіна Лютера. Відомо і часто цитована фраза Лютера: "Якщо ми караємо злодіїв мечем, вбивць шибеницю, еретиків вогнем, то чи не повинні ми тим швидше напасти на цих шкідливих вчителів пагуби, на пап, кардиналів, єпископів і всю іншу зграю римського Содому, напасти на них зі всякою зброєю і омийти наші руки в їх крові..." [2, с. 100], здається, ніби сама по собі є відповіддю на питання про право застосування зброї. Однак цю вкрай емоційно насичену цитату все ж не варто сприймати як закінчений висновок теологічних пошуків реформатора. У даному випадку слід звернути увагу на застереження Еріха Соловйова, який справедливо зауважив щодо притаманної Мартіну Лютеру полемічної епатажності: "...Лютерівська проповідь має складну смислову структуру. Ми на кожному кроці знаходимо тут відмінності між буквою і духом, між безпосереднім і глибинним змістом, який розкривається тільки завдяки зусиллям наступних інтерпретацій..." [2, с. 55]. Отже, войовничий, і будемо справедливий, парадоксальний пасаж Лютера, це, швидше за все, яскравий приклад соціально продуктивної ранньопротестантської парадокси, "розбіжності між буквою і духом", наслідком епатажного характеру і "трагічної суперечливості" лютерівської натури в якій "...все химерно, все не за правилами" [2, с. 55].

Найбільш послідовно питання про право на збройний опір, або скоріше його неприпустимість, розроблялося іншим діячем німецької Реформації – Філіпом Меланхтоном, який здійснив перші спроби теологічного тлумачення природи конфліктів і можливостей протистояти їм.

Меланхтон, як відомо, був у 1518 р. запрошений в новостворений університет Віттенберга на посаду професора грецької мови. Там же, відповідно до існуючих принципів і традицій освіти, отримав на теологічному факультеті ступінь бакалавра теології (*baccalaureus biblicus*) (1519), а з 1526 р., за наполяганням Лютера і курфюрста Іоганна Твердого (1467 – 1532 рр.), розпочав викладацьку діяльність на теологічному факультеті. Широка ерудиція молодого професора, толерантність і вміння ведення дипломатичних переговорів дуже швидко зробили його одним із центральних фігур німецької Реформації. Його особисто запрошували для впорядкування церковних справ у своїх країнах Генріх VIII і Франциск I. Меланхтону також судилося одним з перших розробляти теоретичні основи нової державної церкви та представляти її на міжнародному рівні.

Отже, повертаючись до питання про право застосування зброї, слід зазначити, що для гуманіста воно складалося з трьох проблем. По-перше, застосування

зброї легітимною владою для дотримання порядку на підвладних територіях; по-друге, про право підданих на повстання проти існуючої влади; по-третє, про застосування зброї євангелічними князями проти свого суверена. З першими двома проблемами особливих складнощів не виникало. Ще в першому виданні "Locis communes" (1521 р.) Меланхтон традиційно визначив завдання світської влади наступним чином: захист громадянського миру і турбота про суспільне благо (*pac civilis i utilitas publica*). Пояснюючи необхідність застосування сили князями стосовно порушників громадянського миру, Меланхтон в наступних роботах неодноразово звертався до послання ап. Павла до римлян (13 гл.), де мова йде про те, що світська влада носить меч і визнається Божим слугою, який поставлений карати зло і захищати добropорядних громадян [3, р. 645-646].

Цілком категорично гуманіст виступає проти бунтів підданих. Слід зауважити, що в особистісному, морально-етичному конструкті Меланхтона існували ціннісні імперативи і категорії, які для нього навіть не ставали предметом дискусії. Це, в першу чергу, стосувалося народних повстань. Для Меланхтона всяка влада, це інститут встановлений самим Богом. Вона легітимна, її потрібно поважати, а повстання категорично заборонено [3, р. 645]. Хто проти влади піднімає меч, той від меча і загине [3, р. 645]. Гуманіст визнавав тільки єдину можливість не підкорятися владі, це коли вимоги влади явно суперечать Божим постановам. Відправною точкою його міркувань стали слова апостола Петра з книги Діянь св. Апостолів 5, 29: "...необхідно підкорятися більше Богові, ніж людям". Однак зауважимо, інтерпретація цього тексту може мати достатньо широкий смисловий діапазон, в тому числі і виправдання актів непокорі владі із застосуванням силових засобів.

Проте аргументація гуманіста рухається не в напрямку ескалації конфлікту (чого від нього, до речі, чекало радикальне крило Реформації), а в дусі релігійного пацифізму у християнського гуманізму Еразма Роттердамського. На це свого часу звернув увагу німецький дослідник Лео Штерн, зауваживши, що Меланхтон був: "носієм ідеологічної сигнатури еразміанського гуманізму" [10, s. 36].

Таким чином, посилаючись на слова апостола Петра, Меланхтон в дусі еразміанства пояснює, що навіть у випадку неправомірних вимог влади незадоволення владою не повинно виливатися у відкритий бунт, а мова може вестися тільки про протест в вербалізованій формі і пасивний непослух. При тиранічних режимах народу "треба терпіти владу, якщо зміни неможливі без народного руху, без бунту і чвар" [7, р. 158-161].

Отже, можна вважати, що на перші два питання відповідь була знайдена. Складніше справа для віттенберзьких теологів 1520 – 1530-х рр. виглядала із останнім пунктом, найбільш суперечливим – про право лютеранських князів на збройний опір, право на використання меча. Проблема посилювалася ще й специфічною системою політичного керування Німеччиною, як головної складової Священної римської імперії німецької нації, де конфлікт проти імператора автоматично трансформувалася у площину міжнародного конфлікту.

Ця складна проблема особливо актуалізувалася в кінці 1522 – початку 1523 рр. у зв'язку зі зростанням політичної напруженості в імперії. Тоді папа зобов'язав курфюрста Саксонії виконувати Вормський едикт (1521 р.). В унісон з папським ультиматумом надійшла і вимога від імператора Карла V, зробити все, "щоб припинити поширення вчення Лютера і його діяльність" ("damit des Luthers lere und handlung abgethun und nit weiter ausgebraut werde") [9, s. 223].

У контексті окреслених проблем – можливо, за вказівкою курфюрста – Георг Спалатін відправив декільком теологам запит щодо права та обов'язку князя на захист своєї території. Відповіді, що надійшли від теологів суттєво відрізнялися за формою і змістом. Так, Йоханес Бугенхаген і Ніколаус Амсдорф поділяли думку про право князя і християнина захищати вчення силою меча, Лютер виступав за диференційований підхід, а ось Меланхтон відкидав навіть саму ідею про право збройного опору в питаннях захисту релігії [6, пг. 263; 11, s. 101-108].

Аргументація Меланхтона ґрунтувалася на кількох важливих положеннях. Князь, вважав Меланхтон, може вести війну тільки за одностайної згоди народу, з рук якого він отримав владу ("a quo accipit imperium"). Але одностайність згоди на війну передбачає і одностайність релігійну. Однак, наголошує Меланхтон, члени суспільства в своїй більшості не є переконаними послідовниками нового навчання, а тому й не горять бажанням брати участь у війні, навіть у випадку захисту євангелічного вчення ("causa Evangelii"). Висновок: князь не має права примушувати підданих брати участь у війні за невласти і їм релігійні переконання [6, пг. 264].

По-друге, стверджує Меланхтон, істинні християни взагалі не потребують збройного захисту, оскільки повинні повністю віддаватися в руки Божі і терпіти негаразди земної долі. З цієї ж причини і для князів оборонні війни також неправомірні [6, пг. 264].

Виходячи з вищевикладеного можна зробити висновок, що Меланхтон в 1523 р. навіть не намагався особливо вдаватися в дискусії про право князя на релігійну війну, вважаючи, що: "Christianus debet pati iniuriam" ("християнин повинен терпіти несправедливість") [6, пг. 264]. І навіть посилання опонентів на Старий Завіт, на біблійні приклади, коли народ Божий вів завоюницькі й оборонні війни гуманістом категорично не сприймалися, оскільки він вважав, що тоді Бог особисто звертався до пророків і царів, Сам визначав мету і способи військових дій ("expressa voce et verbo claro dei"). А от зараз Бог особисто не виголошує свою волю [6, пг. 264].

Правда, тут не можна втриматися від вельми делікатного питання. А в якій системі координат розцінював Меланхтон вчинок самого Лютера? Адже формально і по суті виступ Лютера проти Риму теж можна розглядати як відкрити непокору, що призвела до низки релігійних воєн у Європі. І цей факт став зрозумілим ще на початку Реформації: іконоклазм, селянський бунт, риксарське повстання – занадто яскраві ілюстрації, щоб сумніватися в подібному твердженні. Усунути очевидне протиріччя Меланхтон намагався інтегруванням в нову світоглядну парадигму такого поняття як "vir heroicus" ("героїчна людина"). З цього випливало, що Мартін Лютер, це богообраний чоловік ("Wundermann Gottes"), "героїчна людина", який подібно Самсону відзначений небесними силами, обраний для високої мети. Заради цієї мети він має право ламати усталені звичаї і порядки [6, пг. 264]. Однак це прагматичне судження обмежувалося виключно особистістю Мартіна Лютера і жодним чином не поширювалося на будь-кого ще.

У цілому ж на початку 1520-х рр. у таборі Віттенберзьких реформаторів ще не склалося єдиної думки щодо військових захисних акцій. У той же час і актуальність проблеми зменшилася, оскільки імператор Карл V, втягнувшись у війну з Францією (суперечка йшла за італійські володіння), занурився в проблеми зовнішньої дипломатії, вектор якої визначався першочерговим завданням – створенням потужної антифранцузької коаліції. На деякий час німецькі справи відійшли на друго-

рядний план і, отже, політичний горизонт для євангелічних князів на деякий час посвітлішав.

Проте вже 24 лютого 1525 р. біля Павії Карл V за сприяння союзників здобув блискучу перемогу над Франциском I. Здавалося, тепер у Карла V розв'язалися руки і він скориставшись сприятливими міжнародними умовами переорієнтує свої зусилля на придушення Реформації і приборкання німецьких князів-нововірців. Ці невітні для лютеран прогнози мали серйозні підстави. 14 січня 1526 р. в Мадриді переможений Франциск I був змушений підписати з імператором Священної римської імперії угоду, що передбачала спільну боротьбу проти турків і еретиків. Під еретиками, відповідно, малися на увазі лютерани. Потужний союз двох монархів не віщував адептам нової релігії нічого доброго. Проте доля і цього разу виявилася прихильною до лютеран – сталося несподіване. Папа Климент VII звільнив Франциска I від клятви даної імператору щодо створення спільного фронту проти Реформації. Після цього Мадридський договір був оголошений недейсним.

Водночас, 22 травня 1526 р., була створена Кон'якська ліга, до якої увійшла Франція, Венеція, Мілан, Флоренція та Папа Римський. Завдання нової ліги полягало в боротьбі проти імператора на Апеннінському півострові і в повному вигнанні його військ з Італії. Отже, розпочався новий виток Італійських воєн, який блискучо поглинав ресурси імперії. Ця немаловажна обставина змусила імператора шукати миру з вчорашніми ідейними ворогами. Але на цьому неприємності зовнішньої політики для Карла не закінчилися – з'явилася турецька загроза, оскільки 29 серпня 1529 р. Сулейман I розгромивши при Мохачі чесько-угорські війська, відкрив собі дорогу до Західної Європи.

Отже, означені міжнародні події склали непереборну перешкоду імператору для використання результатів перемоги під Павією і, тим самим, відтермінували на невизначений час вирішення релігійних питань у самій Німеччині.

На тлі загострення зовнішньополітичних проблем в 1526 р. відбувся Перший Шпейерський рейхстаг, скликаний для врегулювання релігійної ситуації. Проте з самого початку стало зрозуміло, що чекати від рейхстагу радикальних рішень буде марно. Відсутність імператора, складність його відносин з Францією і Папою, турецька загроза, а також небезпека народних хвилювань в самій Німеччині визначили компромісне рішення рейхстагу. Мова вже не йшла про дотримання Вормського едикту, навпаки, відзначалося, що до скликання майбутнього Церковного Собору кожному імперському чину дозволялося чинити так, щоб у майбутньому він міг відповісти за це перед Богом і імператором [8, s. 59].

На перший погляд це було зважене і демократичне рішення, яке за своїм значенням у сфері свободи віросповідання набагато випереджало відомий Нантський едикт 1598 р. Але постає цілком слушне питання: чи здатний був вимушений компроміс принести мир Німеччині? Нажаль, ні. Ю. Голубкін цілком справедливо зазначив, що постанова Першого Шпейерського рейхстагу прозвучала як стартовий постріл і для католицьких, і для євангелічних імперських чинів [1, с. 53]. Кожен прагнув підпорядкувати церкву на підвладній йому території. Мир видавався хистким, а толерантний тон рішення рейхстагу мало кого вводив в оману. Швидше постанова сприймалася як короткострокове відтермінування реалізації Вормського едикту. Однак у лютеранському таборі навіть цей хисткий мир вівся, оскільки дозволяв Євангелічній церкві активно поширюватися в Німеччині.

Трансформація гострої ворожнечі двох релігійних таборів в латентну форму знову активізувала діяльність Віттенберзьких теологів, оскільки було зрозуміло, що

час гострих заяв минув і з'явився запит на фахову дипломатію та витончену богословську аргументацію.

До часу відносного спокою припадає і початок активної суспільно-політичної діяльності Філіпа Меланхтона. Варто звернути увагу, що 1526 р. виявився для нього не з легких. Минуло менше року після придушення великого селянського повстання, окремі осередки якого подекуди горіли до 1526 р. Сам же Меланхтон майже відразу після придушення повстання, разом з Іоганном Бренцом, був запрошений курфюрстом Людвігом V Пфальцьким на Гейдельберзький ландтаг як мирський посередник для обговорення селянських "12 статей". Тоді Меланхтон з усією категоричністю виступив проти будь-яких спроб простолюдю змінити існуючі порядки, а особливо – силою зброї [3, р. 645-646].

Однак, як виявилось, складніше було закликати до миру не селян, але войовничих правителів. У тому ж 1526 р. турботою Георга Саксонського і Іоахіма Бранденбурзького був створений антилютерівський союз в Дессау. На що відразу з'явилася симетрична відповідь євангелічних князів: курфюрст Саксонії і Філіп Гессенський уклали угоду в Готі про спільні оборонні дії. Таким чином, в конфесійно розділеній імперії виникла загроза військового конфлікту, уникнути якого Меланхтон намагався шляхом узгодження спірних теологічних і політичних питань за столом переговорів.

Отже, в контексті нових завдань, одним з перших об'єктів екзегетичних досліджень стало послання апостола Павла до Колосян і 13 глава послання до Римлян. Результати роботи пізніше були зібрані в трактат, який побачив світ в 1527 р. [5]. Важливо зауважити, що коментарі до Колосян, це не що інше, як ґрунтовний екзегетичний вступ до знаменитої 13 глави до Римлян, у якій йдеться про право застосування мечу у відносинах між світською владою і підданими, про походження влади, про право покарання злочинців і судоустрій. Ґрунтуючись на 13 главі Меланхтон робить висновок, що Біблія підтверджує право і обов'язок князів носити зброю і застосовувати його: "...Бог вимагає, щоб існували закони, виконувалося судочинство, обвинувачені каралися, а невинні – захищені були" [5, s. 262]. Але якщо узагальнити тези, що випливають з 13 глави, то стає зрозуміло, що мова тут йде про внутрішні проблеми, а якщо конкретніше – про сферу судової влади. Тобто, про поняття тривіальні в теології і які давно не викликали суперечок у суспільстві. Але, зрозуміло, що трактування 13 глави виключно у площині суддівської практики і поліційних функцій, вже не задовольняло нагальні виклики часу. Для людей озброєних мечами більш важливо було почути чітку відповідь щодо права і обов'язку по захисту своєї території. Отже, тут таїлася найскладніша для нової теології проблема.

Якими бачилися Меланхтону князівські засоби по захисту території та збереження миру в цілому видно з наступного документа. Цей лист гуманіста до ландграфа Філіпа Гессенського, написаний після невдалої спроби релігійного примирення на Шпейерському рейхстазі. Дана епістола свідчить про переконання Меланхтона, що саме ландграф Філіп є фігурою здатною стати об'єднавчою на складному шляху до мирного врегулювання релігійного конфлікту. У листі гуманіст висловив жаль з приводу суперечок, які перешкоджають спокою і взаєморозумінню на імперському рівні і з сумом зазначив, що якби своїм життям він міг забезпечити мир, то він не пошкодував би його, однак, цей обов'язок лежить на князях [6, s. 472].

Але, безумовно, тут важливе інше. У листі Меланхтон дає кілька практичних порад Ландграфа щоб уникнути чвар. Частину з них, на думку гуманіста, можна

досить легко втілити в життя. Наприклад, Меланхтон звернув увагу на необхідність закликати до порядку найбільш ревних проповідників, які розхитують необдуманими проповідями громадський порядок. "Гессенські проповідники, писав Меланхтон, повинні уникати непотрібної полеміки, тому що неприязнь від подібних вправ тільки загострюється, а при необхідності для припинення гарячих диспутів Філіп повинен застосувати свій владний авторитет" [6, s. 475-476].

Інша порада стосувалася більш глобальних проблем – взаємин з католицькими князями. Меланхтон, як і раніше дотримувався важливого для себе принципу – вирішувати теологічні і політичні розбіжності ґрунтовними дипломатичними переговорами. Як і в коментарях до послання Колоссян, в листі він наполягає на тому, що шукати миру потрібно не на полях битв, а в мирних переговорах і обговореннях. "У той час, коли багато хто підбурює на війну, шляхи вирішення конфлікту потрібно шукати в тихих переговорах, про що ландграф і повинен турбуватися" [6, s. 473]. І далі: "Я впевнений, що Ваша величність в силу Вашого авторитету може нести мир серед інших князів, якщо вони закликають Вашу величність досліджувати і обговорювати церковні розбіжності. Тому я прошу, наскільки Ваша величність має можливості, боротися за громадський мир, за суспільний спокій" [6, s. 473].

Таким чином, з точки зору Меланхтона, єдиним способом рішенням релігійного конфлікту повинні бути мирні переговори. Реалізувати їх він прагнув на загальному церковному соборі, або, якщо собор скликати виявиться неможливо, винести ці питання на релігійний диспут, який забезпечили б політичні зв'язки ландграфа [4, s. 74]. Сам же ландграф Філіп, на думку Меланхтона, повинен стати тією фігурою, яка об'єднає опонентів на складному шляху до мирного врегулювання.

Однак, як показали подальші події, ці надії не виправдалися. Прохання Меланхтона використовувати всі можливі дипломатичні засоби для дотримання імперського миру ландграфом категорично відхилилися. Якщо для Меланхтона полемічні богословські питання – це проблема Собору, в крайньому випадку, представницького богословського диспуту, то ландграф в теологічних розбіжностях бачив початок збройної боротьби і необхідність захищатися від імператора [6, s. 492]. Отже, наприкінці 1520-х рр. німецький протестантизм не мав єдності щодо питання про застосування зброї для захисту релігійних переконань. Незважаючи на часткові теоретичні розробки Філіпа Меланхтона, ще не склалося завершеної, концептуально оформленої доктрини про застосування/незастосування військової сили для захисту релігійних переконань. Однак діяльність Меланхтона можна оцінювати як таку, яка послужила каталізатором розвитку напрацювання цієї важливої доктрини та задала вектор протестантській дипломатії раннього нового часу.

Отже, наприкінці 1520-х рр. німецький протестантизм не мав єдності щодо питання про застосування

зброї для захисту релігійних переконань. Незважаючи на часткові теоретичні розробки Філіпа Меланхтона, ще не склалося завершеної, концептуально оформленої доктрини про застосування/незастосування військової сили для захисту релігійних переконань. Однак діяльність Меланхтона можна оцінювати як таку, яка послужила каталізатором розвитку напрацювання цієї важливої доктрини та задала вектор протестантській дипломатії раннього нового часу.

Список використаних джерел

1. Голубкин Ю.А. После бури (Что предопределило позицию Лютера в 1526 – 1529 гг.?) / Ю. А. Голубкин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2000. – Вип. 32. – С. 48-57.
2. Соловьев Э.Ю. Прошлое толкует нас. Очерки по истории философии культуры / Э. Ю. Соловьев. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – 432 с.
3. Corpus Reformatorum / ed. by H. E. Bindseil, K. G. Bretschneider. – Brunswigae: C.A. Schwetschke, 1854. – Vol XX. – 830 p.
4. Kuroпка N. Philipp Melanchthon: Wissenschaft und Gesellschaft / N. Kuroпка. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2002. – 324 s.
5. Melanchthon P. Scholia in epistulam Pauli ad Colossenses / P. Melanchthon. – Hagenau: Secerius, 1527. – 138 p.
6. Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe, im Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften/ ed. by H. Scheible. – Stuttgart – Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1978. – Bd. 2. – 487 s.
7. Melanchthons Werke in Auswahl / ed. by H. Engelland. – Gütersloh: Bertelsmann, 1952. – Bd. 2. – Teil 1. – 352 s.
8. Müller G. Die römische Kurie und die Reformation 1523 – 1534 / G. Müller. – Gütersloh: Verlagshaus G. Mohn, 1969. – 307 s.
9. Planitz H. Des kursächsischen Rates Hans von der Planitz Berichte aus dem Reichsregiment in Nürnberg 1521 – 1523 / H. von der Planitz. – Leipzig: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1899. – 688 s.
10. Stern L. Philipp Melanchthon: Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae / L. Stern. – Berlin: Akademie-Verlag, 1963. – 103 s.
11. Wolgast E. Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände / E. Wolgast. – Gütersloh: Verlagshaus G. Mohn, 1977. – 319 s.

References

1. GOLUBKIN, Yu. A. (2000) Posle buri (Chto predopredelilo poziciju Lyutera v 1526 – 1529 gg.?). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*. 32, 48-57.
2. SOLOVEV, E. Yu. (1991) *Proshloe tolkuet nas. Ocherki po istorii filosofii kultury*. Moscow: Izdatelstvo politicheskoi literatury.
3. BINDSEIL, H. E., BRETSCHEIDER, K. G. (eds.) (1854) *Corpus Reformatorum*. Vol. XX. Brunswigae: C.A. Schwetschke.
4. KUROPKA, N. (2002) *Philipp Melanchthon: Wissenschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr Siebeck.
5. MELANCHTHON, P. (1527) *Scholia in epistulam Pauli ad Colossenses*. Hagenau: Secerius.
6. SCHEIBLE, H. (ed.) (1978) *Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe, im Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*. Bd. 2. Stuttgart – Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog.
7. ENGELLAND, H. (ed.) (1952) *Melanchthons Werke in Auswahl*. Bd. 2. Teil 1. Gütersloh: Bertelsmann.
8. MÜLLER, G. (1969) *Die römische Kurie und die Reformation 1523 – 1534*. Gütersloh: Verlagshaus G. Mohn.
9. PLANITZ, H. (1899) *Des kursächsischen Rates Hans von der Planitz Berichte aus dem Reichsregiment in Nürnberg 1521 – 1523*. Leipzig: Druck und Verlag von B. G. Teubner.
10. STERN, L. (1963) *Philipp Melanchthon: Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae*. Berlin: Akademie-Verlag.
11. WOLGAST, E. (1977) *Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände*. Gütersloh: Verlagshaus G. Mohn.

Надійшла до редколегії 08.08.16

P. Kotliarov, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE RIGHT OF THE ARMED RESISTANCE IN PHILIP MELANCHTON'S THEOLOGY AND HOME DIPLOMACY

In this article, we intent analyze the interpretation of the right to armed resistance in theology and domestic diplomacy of the one of the leaders of the Reformation – Philip Melanchthon (1497 – 1560). The question of the legality of armed protection of religious beliefs and military resistance to opponents, including the emperor, was one of the most painful in the reform movement.

For Philip Melanchthon question of the right to armed resistance consisted of three issues: first, the use of weapons by legitimate authority to maintain the order within its territories; secondly, the right of subjects to revolt against the existing government; thirdly, the use of weapons by evangelical princes against their sovereign. If theological justification of rightness of the first case and inadmissibility of the second type of resistance did not cause controversy, the third case became the point where Melanchthon's views differed from those of other reformers – of N. Amsdorf and J. Bugenhagen: Melanchthon was convinced that the protection of faith should be made only by means of diplomacy. Though it seems to be a kind of conservative position its influence on the early modern diplomacy cannot be denied as it shaped the protestant diplomacy for several decades ahead.

Keywords: P. Melanchthon, Reformation, resistance, diplomacy, theology.

УДК 929:057.1+94(460) "167/168"

С. Купрієнко, канд. іст. наук
Національний музей історії України, Київ, Україна

ПЕДРО КУБЕРО СЕБАСТЬЯН: ПЕРША НАВКОЛОСВІТНЯ ПОДОРОЖ У СХІДНОМУ НАПРЯМКУ

Здійснено аналіз книги "Паломництво світом", написаною мандрівником-паломником Педро Куберо Себастьяном в 1682 р. Виокремлено основні маршрути його подорожі, встановлено її датування та висунуто гіпотезу про штучний характер маршруту, зображеного в його книзі. Зроблено висновок про відкриття, які Педро Куберо зробив завдяки своїй подорожі. Вдалося з'ясувати, що Педро Куберо: 1) першим здійснив навколосвітню подорож у східному напрямку та 2) подорож суходолом і морем; 3) першим знайшов місцезнаходження Трої (до Шлімана); 4) першим спростував свідчення старовинних авторів про існування в далеких країнах "монстрів" та чудовиськ, і першим у філології висловив припущення, що мова йшла лише про метафори або неправильний переклад метафор (наводячи приклад китайців та їх розуміння метафоричного виразу "однооких людей"); 5) першим описав зубра; 6) першим описав рослину корицю; 7) першим описав дію шарової блискавки; 8) першим зібрав свідчення про різні традиції виготовлення алкогольних напоїв (пива, квасу, горілки, бражки, медовухи, вина тощо) і про необхідні правильні компоненти для цього виготовлення.

Ключові слова: етнографія, історія географії, навколосвітня подорож, паломництво, Педро Куберо Себастьян, Східна Європа

Мандрівки в далекі країни завжди привертали увагу дослідників і читачів, XVII століття дало світу багатьох знаних мандрівників: французів Жана Батіста Таверн'є, Жана Шардіна, німця Енгельберта Кемпфера, іспанців – торговця Педро Тейшейру, дипломата дона Гарсія де Сільву, місіонера дона Педро Куберо Себастьяна [6, р. 619-625]. Саме останній з перелічених є винятковою особою – арагонець Педро Куберо здійснив першу навколосвітню подорож в східному напрямку і до того ж одразу суходолом і морем, перетинаючи величезні пустелі, гірські хребти, моря та небезпечні річки протягом 8 років. Йому належать детальні описи великих міст світу: Парижу, Риму, Венеції, Стамбулу, Ісфахану, Пекіну [8, р. 249]. Навіть знаменитий драматург Педро Кальдерон де ла Барка присвятив дону Педро Куберо свій сонет [6, р. 623]. Але у вітчизняній історіографії ім'я Педро Куберо досі залишалося поза увагою як істориків, так і географів. У контексті цього важливо проаналізувати закордонну історіографію, встановити біографічні дані дона Педро Куберо та з'ясувати його маршрути подорожей, а також визначити де і коли були опубліковані його твори.

Тож метою пропонованої статті є аналіз біографії дона Педро Куберо, з'ясування маршруту його навколосвітньої подорожі і критичний огляд його творів, які мають відношення до вказаної подорожі.

Розглянемо твори, опубліковані Педро Куберо, щоб визначити, в якій послідовності вони виходили і чим відрізнялися, бо хоча вони і стосувалися його навколосвітньої подорожі, але мали відмінності у змісті та за формою і об'ємом.

В 1679 році Педро Куберо подав Його Величності королю Іспанії звіт "Сеньор Дон Педро Куберо де Леон, Іспанський Мирський Священник, смиренний васал Вашої Величності, житель Королівства Арагон, представлений стопам Королівським, представляючи свої труди, і паломництва, і т.д.". Брошура містить 10 листів, без дати, штамп на папері датований 1679 роком [3, р. 427].

В 1680 році в Мадриді в друкарні Хуана Гарсії Інфансона була опублікована його книга "Коротка реляція про паломництво, що здійснив через

більшу частину світу дон Педро Куберо Себастьян" ("*Breve relación de la peregrinación que ha hecho de la mayor parte del mundo don Pedro Cubero Sebastián*"). Це перше видання включало також "Пам'ятну записку Карлу II". Книга складалась з 42 глав та "Короткого опису Монархії Великого Китаю, поділеної на 15 провінцій або королівств; взята з китайських книг, і з її Мапи". Загалом книга має 360 сторінок тексту плюс 20 додаткових, що йдуть перед ним [1, р. 91]. Існує також "Пам'ятна записка...", що йде окремою брошурою, і скоріш за все видана раніше за "Коротку реляцію...", однак автор вказаний як Педро Куберо де Леон [1, р. 91].

На початку 1682 року дон Педро разом з послом Венеції відправився до Стамбулу, в якому він під час першої подорожі навряд чи був, оскільки тоді була чума [1, р. 94]. Подорож загалом зайняла 9 місяців. Після повернення з мандрівки, в Неаполі в 1682 році було видана у друкарні Карло Порсіле більш змістовна робота Куберо "Паломництво світом" ("*Peregrinación del mundo*"), що має [14] + 451 + [4] сторінки. В ній розміщено портрет автора, додано алегорію про Фернандо Іоачіна Фахардо, маркіза де лос Велес, якому присвячена книга. В ній вже 49 глав (перша й остання не пронумеровані), і це друге, розширене видання, але воно не містить "Пам'ятної записки" [1, р. 91; 3, р. 55-56]. Також дон Педро відвідав того року Рим. Але на відміну від першого видання більш докладно розписані події на Філіппінах та подорож Тихим океаном.

Наступного 1683 року з'явився переклад на італійську мову "Peregrinazione del Mondo. Tradotta della lingua spagnola por il Sigo Don Francisco Antonio de la Serna. Dedicado all'Excmo. Sr. D. Gaspare d'Haro e Guzmane, Marchese del Carpio", зроблений доном Франсиско Антоніо де ла Серна-і-Моліною, виданий там же в Неаполі і тим же видавцем. На цей раз видання включало і "Пам'ятну записку..." і включало 47 глав (відсутні остання глава, що описує прихід до Мадриду королеви Марії Луїзи Орлеанської). Книга ця присвячена Гаспару де Аро-і-Гусману, маркізу дель Карпіо і дель Еліче, віце-королю і капітан-генералу Неаполітанського королівства [1, р. 91].

Мал. 1. Обкладинка "Короткої реляції про паломництво, що здійснив через більшу частину світу дон Педро Куберо Себастьян" ("Breve relación de la peregrinación que ha hecho de la mayor parte del mundo don Pedro Cubero Sebastián"). Мадрид, 1680 рік

Мал. 2. Портрет Педро Куберо Себастьяна з видання "Паломництво світом" ("Peregrinación del mundo"). Неаполь, 1682 рік

Мал. 3. Обкладинка "Паломництво світом" ("Peregrinación del mundo"). Неаполь, 1682 рік

Також існує ще одне – третє видання, що вийшло у Сарагосі в 1688 році під назвою *"PEREGRINACION, qve ha hecho de la mayor parte del MUNDO DON PEDRO CVBERO SEBASTIAN"*; друкарем був Паскуаль Буено. Цей том має [18] + 288 сторінок, та включає киелографію розп'ятого Христа [1, р. 91]. Один із примірників зберігався в Імператорській Публічній Бібліотеці в Петербурзі.

В 1680 – 1690-х роках Педро Куберо здійснив численні подорожі європейськими країнами та побував на півночі Африки [1, р. 91-94; 4, р. 30; 5, р. 676].

Тепер коротко розглянемо біографію Педро Куберо, щоб з'ясувати його походження, рід занять та як сформувався його намір почати навколосвітню подорож.

Як писав сам автор, він "народився в селищі Фрасно (Ель-Фрасно, провінція Сарагоса) в Арагонському королівстві, в 1645 році" [5, р. 674], але за іншими даними згадується також 1640 рік його народження [1, р. 90; 2, р. 294], хоча точно відомо, що охрещений він був у 1645 році [8, р. 247]. Також у неаполітанському виданні 1682 року, де розміщено портрет дон Педро, вказано його вік – "XXXVIII років", тобто він мав народитись десь у 1644 році [1, р. 90]. Його сім'я належала до найзаможніших в королівстві, оскільки батьки мали змогу відправити його навчатися гуманітарним наукам та філософії в єзуїтський Колегіум в Сарагосі, і де він отримав ступінь бакалавра [9, р. 223], а потім Педро продовжив навчання теології вже в Саламанці. Також він вивчав юриспруденцію (він був обраний каноніком в кафедральному соборі Тарасони [4, р. 21]). Серед своїх вчителів Куберо згадує доктора Вісенте Наваррете (навчав філософії), і вже в Саламанці – падре Маестро Годоя (навчав теології). Отримавши сан священника, він повернувся в Сарагосу, але потім відправився в Рим з наміром отримати від Папи Римського призначення апостольським проповідником Конгрегації кардиналів "Propaganda Fide" (створена в 1622 році для координації та управління проповідницької діяльності католицької церкви в світі, окрім територій в іспанській Америці, Філіппінах та в Азії [9, р. 224]). Взявши посох та молитовник, він рушив до Риму в 1671 року [4, р. 21], з цього і почалося його паломництво світом. Свої подорожі він почав записувати ще в Іспанії, відправившись із Сарагоси через Каспе, Барбастро та Уеску, перетнув Піреней, після чого дістався Парижу [4, р. 31], де проживав у Семінарії Закордонних Місій [9, р. 224], і мав змогу бачити собор у Нотр-Дамі, бронзову статую Генріха IV, "Rua de Santo Honore", та околиці міста [5, р. 674]. В Семінарії Куберо зустрів Франсиско Паллю (1626 – 1684), патріарха Тонкіна (Північний В'єтнам) [9, р. 224].

Навідався до іспанського посла графа де Моліно. Король Луї XIV прийняв його у Версалі і йому було видано паспорт, датований 6 червня 1670 року [1, р. 90]. З Парижу він попрямував через Орлеан та Ліон до "знаменного своїми старовинностями міста" В'єна (де побачив гідрравлічний млин [4, р. 32]), а також Шамбері, Ізера, Гренобля та Женеву, в якому його, прознавши, що він католик, прозвали "папістом" та почали дивитися на нього "як на бика на площі". Та все ж йому вдалося без перешкод дістатися Савойї, міст Туріна, Верчеллі, Новару, потім П'ємонту та Герцогства Міланського, де його вразили "його вулиці – прекрасні та широкі; його палаци – чарівні, його храми – чудові, і серед них головний Храм, що називають Міланський Кафедральний Собор" [5, р. 675]. Продовжив він свій шлях через П'яченцу, Парму, Модену і Болон'ю, де знову зустрівся зі своїм товаришем по навчанню, тоді вже ректора Іспанського Колегіума, Доном Хуаном Бернардо Лафіта. Далі Куберо дістався "найкрасивішого міста серед інших в Італії" – Флоренції, де був прийнятий Великим Герцогом Козіме ді Медічі (скоріш за все це був Козімо III) і якому розповів про свою подорож Іспанією, Францією і Німеччиною та пообіцяв писати йому з будь-якого куточку світу, як буде така нагода [5, р. 675]. Деякі листи Куберо до герцога досі зберігаються в архівах Тоскани [4, р. 33].

Далі дон Педро пішов через Сієну і Вітербо. Прибувши до місця свого призначення – Риму, Куберо був радо прийнятий сповідником іспанців. Отримавши перший дозвіл 9 лютого 1671 року та підпис кардинала, папа Клемент X видав декрет "Апостол провінцій Фочієн, Кантум, Чамсі, островів Айнан королівства Чіна і всіх Східних Індій" ("Predicador Apostólico de las Provincias Fochien, Quantum, Chamsi, de las islas de Aynán del Reino de la China y de todas las Indias Orientales") для проповідництва в Китаї та Індії, з дорученням також здійснити подорож суходолом "аби побачити найкращий спосіб та форму, як Мужі Апостольські могли б впровадити розповсюдження Віри у віддалених Північних та Азійських провінціях". 15 лютого 1671 року дон Педро був призначений апостольським місіонером [1, р. 90; 4, р. 27]. Тобто Куберо доручалося здійснити місіонерську подорож, але одночасно і стати першопрохідником. Для полегшення місії йому мали надати свідоцтва для релігійних організацій, що будуть траплятися йому на шляху, задля отримання допомоги. Такі свідоцтва були виписані бенедиктинцями, премонстрантами, цистерціанцями, конгрегацією Ключі, Орденом єзуїтів, домініканцями та іншими. З ними у двадцятишестирічному віці він відправився з Риму в 1671 році

[5, р. 675]. Але ще під час перебування в місті Куберо доволі змістовно описав його краєвиди та навіть нарахував 333 його церкви [4, р. 33].

Куберо попрямував на північ через Умбрію, пройшовши Нарні та Сполето, відвідав Асіс, потім Толентіно, Мачерату, зупинився в Лорето [4, р. 34], і вже в Анконі сів на корабель до Венеції, яку він назвав "одним з найбагатших міст світу... куди неможливо увійти, окрім як на судні або гондолою, як вони їх називають" [5, р. 677]. Звідти він вийшов до Австрії, перетинаючи Альпи через Тіроль і м. Інсбрук, сів на судно в Пассау та, змінивши одяг, прибув до Відня [4, р. 33]. Побачився там з іспанським послом – маркізом де лос Бальбасес [1, р. 98], з метою отримати аудієнцію імператора Леопольдо Ігнасіо I та отримав лист до польського короля та падре Педро Ронкільо (який пізніше став послом в Лондоні) [4, р. 27], а також лист до "резидента в Константинополі" Крістобаля де Ешке [9, р. 225]. Куберо став свідком смерті імператриці Маргарити Австрійської в 1673 році [1, р. 98].

Але, згідно книги "Паломництво світом", спочатку дон Педро обрав шлях до Стамбулу, спускаючись вниз течією Дунаю, через Альба-Реаль (Братиславу), Туаріно (Дьйор), описуючи угорські міста як от "Естрігона" і "Гоморра" (Esztergom та Komáromvár), володарем яких був князь Янош Естерхазі [5, р. 678; 7]. В м. Буда, що тоді передував під владою турків, Куберо жив у монастирі францисканців. Знову сівши на корабель, він більше не висаджувався з нього до самого Стамбулу (принаймні ніяких згадок про Дунай та Чорне море він не залишив), оскільки його попередили про небезпеку такого кроку, та все ж він згадав про дуже мальовничі пейзажі, оскільки бачив "багато чудових полів, миловидних місцевостей, поки не прибули до Нандоральби (Nándorfehérvár?), а звідти прослідували до славного міста Константинополя" [5, р. 678].

Отоманською імперією тоді (в 1673 році) правив візир Фазил Ахмед-паша (1635-1676) з династії Кьопрюлю, а трон займав султан Мехмед IV Мисливець (1642 – 1693). В своїй книзі мандрівник дуже ретельно описує фортеці, пролив Дарданелли, пам'ятки столиці, її стіни та замки, колону Аркадія, порт Юліана, Сераль, який "йому не дозволили відвідати, а лише дали подивитися з дистанції 20 метрів від воріт", але він спромігся вивідати інформацію в якогось європейця, який, "вдягнувшись в жіноче вбрання, проникнув [туди] разом з вуличною торгівкою" [7]. Також описав багато мечетей та головний собор Святої Софії. Однак, скоріш за все Куберо не був присутнім у Стамбулі в 1673 році, а лише на початку 1682 року [1, р. 99], і він лише приєднав до своєї першої подорожі цей пасаж. Перебуваючи в Туреччині, Педро Куберо встановив місцезнаходження стародавньої Трої, яке відповідає дійсному місцю, де вона була знайдена Генріхом Шліманом [7, р. 121-122].

Залишивши Стамбул, Куберо попрямував до Польщі, через Трансильванію, яку дуже швидко змушений був перетнути [5, р. 678]. Хоча і тут не все зрозуміло, оскільки свій шлях він майже не описує, лише видно, що він знову рухається вже в північному напрямку через Карпати до чеського міста Оломоуца (або Бреслава?), в Моравію та Сілезію [4, р. 34].

В Польщі Педро Куберо був у Кракові, зупинившись в єзуїтському колегіумі Святого Петра, відвідуючи місто, палац, церкви та монастирі. Дону Педро навіть дали прочитати листа Франсиско Хав'єра до Святого Ігнатія Лойоли, написане латиною 28 вересня 1542 року в Гоа. Навідавшись до Варшави, він дізнався, що король Міхал Корибут Вишневецький був при смерті і, начебто "помер не без отрути" (дата смерті 10 листопада 1673

року) [1, р. 99]. Тож йому довелося чекати виборів нового монарха, яким став Ян III Собеський. Отримавши королівську аудієнцію, Куберо дістав обіцянку короля допомогти йому успішно здійснити мандрівку, надавши один лист до царя Московії та інший лист до "Шаха Сулеймана, короля Медов і Персів" [5, р. 678]. В кінці червня 1674 року дон Педро знову відправився в путь до Вільнюса разом з референдарієм короля, і потрапивши до безмежних лісів Литви, "слідуючи таким жахливим шляхом, і темним від стількох лісів, що найхоробріше серце зазнає суму", і вже перебуваючи в м. Вільно (місто тоді було поруйноване московітами) на банкеті в палаці одного литовського рицаря, він вперше в історії описав дію шарової блискавки [7].

Перетнувши кордон Литви і Московії взимку (єдиний зручний час для подорожі болотистою місцевістю), Куберо побачив, що селяни живуть в маленьких дерев'яних хатках із вогнищем посередині, в якому постійно спалюють дрова, підтримуючи жар, при цьому все перебувало в диму. В цих хатках одночасно жила вся худоба: кури, телята, корови, свині, вівці. Від цього люди в помешканнях були брудні, та "свинячі" на вигляд, як каже сам автор, вдягнуті в шкури овець, баранячі та оленячі, а сморід стояв такий, що його "не порівняти з мертвими собаками". Там же він стикнувся з квасом, що робили з висівок, і смердів він так, що довелося закривати носа. Дали йому спробувати і "горальки" (горілки), але місцеві п'ють її з таким смаком, що "немає кращої речі на світі". А спосіб життя "селян настільки варварський, мерзенний, що серед варварських народів світу я не бачив більшого ніж цей". Він зробив припущення, що могло бути від слабкої комунікації з іншими народами, бо не лише заборонено входити іноземцям в це царство, а й той, хто входить (навіть посланець), то йому не дозволяють вийти, а той, що виходить, то йому дозволяють повторно входити, лише з вимогою служити Царю. Самі московіти не мають права виходити за територію царства, це дозволялося лише послам та посланцям царя. І полишати дороги, вирубані сокирами, небезпечно, бо можна померти в хащах, оскільки місцевість навкруги безлюдна. Всі головні дороги мають стражників, особливо на кордонах царства. Оскільки усюди безкрайні ліси, то місцин для проживання мало, лише на полянках, де засівають пшеницю та овочі, звиклі до морозів. І все "царство Московське, то є суцільний ліс" [7]. Імовірно, в даному випадку Педро Куберо описував білоруський етнос, що на той час підпорядковувався Московії.

Куберо дістався міста і фортеці Смоленськ, що стоїть на берегах Дніпра. Однак, за свідченням іспанця, місцеві називали річку інакше – Невель. А сама ця ріка, "веде свій потік на південь, омиваючи землю Козачію, людності дуже жорстокої і хороброї, та впадає в Понт Евксінський, або Озеро Меотійське цих Козаків, по іншому званих Балаков, або Іетас; а це люди такі, що наводять страх, і хоробрі, з тих, що є в тому регіоні; і сторона, до якої вони приєднуються, вважає щасливцями Полководців" [7]. Але Куберо все ж пізніше проходив іншим шляхом через небезпечні місцевості, де саме в той час повстав Стенька Разін, якого тим не менш він назвав Хрістофор Абаслін Разін, і який захопив та зруйнував Астрахань. Цікаво, що в Смоленську Куберо став свідком контрабанди американського тютюну, який намагалися ввезти польські купці, що їхали на закупівлю хутра куниці та соболя. Але ввезення тютюну було царським указом заборонено під острахом смерті. За це їм відрізали вуха. І яким би не був наказ, його в точності виконують, бо "найбільше вони поважають лише свого Царя" [7]. Педро Куберо зазначав, що монетами в Мос-

ковії були срібні "копійки", овальної форми, на яких з одного боку зображено царя на коні, а на іншому – ім'я царя. Крім цієї монети інші не ходять.

В Можайську він зустрівся з венеціанським купцем Йосипом Корнарі, що проживав у Москві. Корнарі розповів, що вся Московія дуже сильно постраждала від війн та нападів татар, які спалюють все на своєму шляху. Зустрів Куберо в Москві і російського посла до Пекіну – Еспатаріо, валаха за національністю (з Трансільванії), і він був його перекладачем, коли спілкувався з царем. Ще він зустрів: ірландця Дієго Менесіо, царського посла у Ватикані, ще одного ірландця Патрісіо Гордонео, посла в Швеції, голландця Херонімо Франдроя.

Саму Москву місіонер описав як таку, що у більшості своїй мала дерев'яні будинки городян і такі самі церкви, а найголовнішим храмом була церква Святого Іоанна Хрестителя, розміщена поблизу царського палацу. Дзвін цієї церкви видався Куберо чи не найбільшим з тих, що він бачив у житті [7].

Звичаям в Московії було наступне: іноземцю заборонялося виходити з гостьового будинку, розмовляти з ким-небудь чи бачити когось 15 днів, поки не буде дозволено побачитись з царем. Отримавши 22 грудня 1674 року (за три дні до Великодня) аудієнцію царя Олексія Михайловича (1629-1676), Куберо, детально описуючи протокол зустрічі, передав йому листа від польського короля та висловив пропозицію провести месу для католиків міста Москви. Але перш ніж її провести йому довелося отримати ліцензію від наближеної особи царя – боярина Артамона Сергія Матвейовича. На месу зійшлося близько 700 католиків (італійців, французів, валлонів, німців, поляків) [7].

Що дійсно здивувало іспанця, так це повна відсутність по всій Москві навчальних центрів або Колегій, за чого, як він думав, люди там недалеко розумом. Також дон Куберо був свідком церемонії благословення річки Москви і поховання знатної особи, і кількох інших обрядів [1, р. 101].

З Москви його шлях пролягав річками через поселення Моркуч, Коломна до ріки Оки, Сергієвський Бого-явленський Старо-Голутвінський монастир, Новосьолкі, Рязань, Папіно, потім Казімогрот, за яким починалась азійська Татарія. Далі йшов через Коп [Копаново], Муром, де проживали мордвини, Новгород, Козьмодем'янськ, Казань, Самара, Сизрань, Саратов, там проживали також фіно-угорські народи – мордва, а також монгольський народ – калмики. І в кінці-кінців прибув до Астрахані, малонаселеного тоді містечка. Куберо повідомляє, що інша назва у ріки Волги була Раа'а (так її називали античні космографи; так само сам Куберо назвав і Каспійське море, пояснюючи, що це означає "той, що всмоктує, і є батьком багатьох вод" [4, р. 29]). Він спростував відомості давніх та сучасних йому карт, де зображувались береги цієї річки безлюдними, а вони, насправді, виявились дуже густо заселеними, тому він так докладно описав свій шлях по ній, згадуючи назви поселень і народів. Більшість назв він записував через перекладача, тож вони можуть мати помилки, однак він не міг знати про ті населені пункти, які його судно пропливало вночі [7].

В Астрахані Куберо дізнався як заготовляють осетрову ікру (яку він назвав "улесте", але невідомо на якій мові [4, р. 37]) і як сушать рибу, найсмачнішу з усіх, що він коштував у своєму житті. В місті він навіть зустрів сина воеводи, що до цього служив послом в Іспанії (можливо, мова йде про сина Хуана Кареньо Міранди, що перебував в Іспанії в 1668 році [5, р. 680] або про сина Петра Потьомкіна, який був відправлений царем до іспанського двору в 1667 році, щоб укласти договір

проти турецького султана [4, р. 38]). Саме місто нагадувало мандрівнику один великий госпіталь, бо всі мешканці ходили покусані москітами і чесалися. Через три місяці, тобто в травні 1675 році, разом з послом московського царя, відправленого до перського царя, Куберо вирушив морем у подальшу путь до Дербента (Дагестан) [9, р. 225].

В Дербенті дон Педро зустрівся з французом Жаном Шарденом (1643 – 1713), який згодом зробив деталізований опис руїн Персеполя. Тими самими шляхами, що і дон Педро, одночасно пройшли венеціанець Амброзіо Бембо (1652-1705), що йшов з Алеппо, француз Франсуа Петі де ла Круа (1653 – 1713) [5, р. 685].

З Дербенту Куберо поїхав у складі каравану вздовж берега моря або через Єреван (який він називає Руан [9, р. 225]) або на південь до міста Шамахі (Азербайджан) або Шамакі (Вірменія), яке незадовго до цього зазнало руйнівного землетрусу. Там він знаходився два місяці в компанії вірменських та грузинських християн, чекаючи на дозвіл шаха – великого Сафі II (більше відомого як Солейман I), який перебував тоді в Казвіні (іранське місто в 100 км на захід від Тегерану). Отримавши дозвіл, караван попрямував далі, здійснюючи переходи лише вночі, коли не було спеки, до міста Ардабіль (Північний Іран) – "прекрасного міста Арменії, дуже багатого своїми тканинами та шовком" [5, р. 686]. Там довелося зробити зупинку на 20 днів, оскільки російський посол захворів на горло, але гуляючи містом дон Педро був здивований, зустрівши "монаха Базіліо... якого я бачив у Римі, він мені влаштував теплу зустріч і відвів мене до свого монастиря". І протягом наступних 19 днів він мав змогу "часто спілкуватися з ним італійською мовою стосовно нашої Віри, і її обрядів", а дізнавшись про плани Куберо, монах дав йому листа для Макарія, армянського патріарха в Казвіні [5, р. 686].

Шлях до Казвіну пролягав через поля пшениці та бавовни, але міст майже не траплялося. В самому місті як раз відбувалося веселе свято, торгові лавки були закриті. Відпочивши три дні від виснажливої подорожі, церемоніймейстер шаха запросив їх на аудієнцію. Під час зустрічі з шахом дон Педро подарував йому "гарний годинник зі срібною філігранню та позолотою, два музичних інструменти "монохорд", інкрустовані ебеновим деревом та слоновою кісткою... та два прекрасних смарагди". При цьому шах поцікавився, як поживає його друг польський король, та які плани у Куберо. На що він відповів, що думає продовжити подорож до Індії. На цьому королівська аудієнція завершилась. Дон Педро яскраво описав зал аудієнції, трон, вбрання шаха і те, як виглядав шах: "мені здалося, що він людина тридцяти шести років, з чорною бородою до грудей, білим обличчям, чорними красивими очима" [5, р. 687]. Потім в садах був організований банкет, де він сидів біля російського посла, а поруч з ним його товариші, яких він вперше описує, як супутників подорожі: "один був італійцем, сином міста Венеції, на ім'я падре Себастьян Кабаньолі, особа багатьох здібностей і дуже добродішного священника, і який слідував за мною більшу частину паломництва, поки не помер на цьому добродішному шляху в Східній Індії в місті Гоа, в королівському шпиталі, яким опікувались отці-єзуїти" [5, р. 688].

Описує дон Педро і місто Казвін, розміщене на схилі гори, його укріті вулички, повні торгових лавок, велику площу та розкішний палац шаха. Куберо навіть став свідком, як шах власноруч вбив свого головного полководця. Але отримавши привілей рухатись далі, іспанський місіонер рушив до Ісфахану в супроводі вірменських торговців, проходячи міста Скарбач (Кум) та Кашан, і через важко здоланні та засніжені гори, де зустрів яко-

гось португальця, після чого досяг Ісфахана [5, р. 688]. Місто здалося йому одним з найбільших та найкрасивіших міст світу, "яке серед них називалося Константинополем". Він докладно описує його, особливо відзначаючи квартали Сульфа (Йульфа), де проживали вірмені-християни і де розміщувались їх храми (всього там було 4 католицьких церкви [9, р. 225]), і "квартал настільки ж великий, наче місто Сарагоса", а також подібного розміру квартал Тауріс, і квартал Гаурос, "стародавніх невірних Персії, які з часів Царя Кіра і Дарія, вшановують сонце і вогонь, підтримуючи його постійно, не даючи загаснути". Головну площу називали Мейлан (Мейдан?), довжиною 690 кроків, з каналами та деревами, мечетями і королівським палацом, біля якого стояло 24 гармати з гербами іспанського короля Філіпа II, щоб були привезені зі зруйнованого міста Ормуз, завойованого персами в 1622 році за допомогою англійців [4, р. 41], що не могло не засмутити дона Педро. Описує він і 10 кілометрову вулицю з висадженими деревами, квітами, плодами [5, р. 688]. Вразила його і річка, що зникає посеред землі. Бачив він і жертвоприношення верблюдів, але не зміг зрозуміти, що воно означало [4, р. 40-41].

Після Ісфахану дон Педро відправився до Бандар Аббаса, що на узбережжі Перської затоки з північної сторони Ормузької протоки. Та ще "на шляху до міста Шираз, в місцевості під назвою Сеїльмінар, що на відстані 4 ліг від Ширазу, я зупинився, оскільки дуже втомився... По праву сторону виднілися якісь старовинні руїни, що виглядали справою рук старовинних варварів", однак, не вдаючись в подробиці, Куберо проігнорував руїни Персеполу, які увічнив раніше своїми записами дон Гарсія де Сільва-і-Фігероа [5, р. 690].

Вже в Ширазі, місіонери запевняли дона Педро, що часто чули, начебто народ "Гуаурі, стародавні ідопоклонники Персії, які дізналися від своїх предків, що там було місце, де правив Кір, Дарій та інші царі Персії". Та все ж Куберо був змушений поспішати і вирушив в подальшу путь, проходячи гори і долини, де сяяли бавовну, і з місцевості Сельбістан, перетинаючи Пасаргаду, він зауважив, що "там, як кажуть, було розміщене поховання короля Кіра, і є найпрекрасніший кипарис з величною кроною, якому поклонялися і вшановували деякі язичники". Далі Куберо рушив до "прекрасного" міста Лара, що стояв в односторонньому переході від Бандар Аббаса, і, побачивши море, зауважив, що він "вже як два роки йшов суходолом... від чого було бажання увійти в море" [5, р. 690].

В Бандар Аббасі ("бандар" означає порт) дон Педро прийняв французький консул, але дізнавшись, що неподалік, в Бандар Конзі (Bandar-e-Lengeh), з'явився корабель з Басори, який збирається йти в Могор, то він відплив в той порт, де його прийняв португальський торговий агент Мануель Родригес де Агіар. Чекаючи на корабель, Куберо відвідав острів Ормуз і руїни старої факторії португальців, і саме в цей час прибули 4 корабля з армади Гоа, на які він вирішив сісти. В якості капелана він супроводжував капітана армади дона Хуана де Саа-і-Сотомайора [5, р. 691]. Після кількох пригод, він досяг узбережжя Індії, висадившись спочатку в Діу, а потім в Сураті, в той час одному з найвідоміших міст Сходу, в якому було повно торговців з усього світу, оскільки "там не було нестачі англійців, голландців, гамбургців, французів, данців, шведів, венеціанців, генуезців, персів, арабів, китайців, японців, іспанців... бо не було народу з усього Світу, якого б там не зустріли", хоча саме місто йому здалося не надто великим, але з гарними будинками, а мешканці краю були "кольору сирій айви... чоловіки і жінки ходили оголеними до талії, оскільки була надзвичайна спека" [5, р. 691].

З Сурату за одну ніч Куберо дістався Даману ("перша земля католиків... на Сході" [1, р. 93]), а потім через Базаїн (Бомбей/Мумбай), плывучи вздовж берега, попрямував до Гоа, відвідаючи численні міста та царства, такі як Чауль в царстві Кананор, де він був очевидцем індуського звичая живцем спалювати дружину під час поховальної церемонії її померлого чоловіка [5, р. 691].

Діставшись Гоа, дон Педро був прийнятий португальським губернатором Луїсом де Мендосою [4, р. 29], і його запросили до себе в колегіум Сан-Роке єзуїти, де Куберо провів Святий Тиждень 1675 року [9, р. 226]. Він відвідав поховання Святого Франсиско Хав'єра (листа якого він читав у Польщі) [5, р. 691]. Куберо вразило те, що Гоа вже не було таким великим портом, як це було раніше, коли саме в це місто заходили кораблі з усіх країн світу, оскільки імперські амбіції Португалії зішли нанівець. Розмірковуючи про примхи фортуни, дон Педро дізнався про прихід судна, що йде на Цейлон. З Гоа він плыв на кораблі до Коломбо на Цейлоні, перераховуючи королівства та міста на своєму шляху. Серед головних міст було Кочін – "головне місто всього узбережжя, ним володіли португальці, але зараз воно за голландцями" [5, р. 680]. Завдяки погожому вітру судно перетнуло мис Коморін і прослідувало до Цейлону – "Азійського раю". Вперше в історії ботаніки Куберо зробив опис кориці, помітивши її спорідненість з лавровим деревом. Там же він був вражений багатствами дорогоцінних каменів, таких як рубіни, гіацинти, сапфіри, топази, гранати, смарагди, і особливо перлин, які видобували з навколишніх вод. Стикнувшись із непорозумінням з місцевою колоніальною владою голландців (губернатором тоді був Антоніо Павельон [9, р. 226]), які забороняли проводити католицькі меси та займатися торгівлею, Куберо сів на корабель та відправився з Коломбо на південний берег острова до м. Галле, та натрапив в місті на валлонця, й оскільки Куберо знав французьку мову, то видав себе за француза, привітавшись із ним, і таким чином йому вдалося роздивитися ту частину острова і провести месу [5, р. 681].

Наступним пунктом подорожі став Нагапатан (Nagappattinam?) на малабарському узбережжі, де данці тримали торгову факторію. Пізніше він прибув у Санто-Тому або Мадастра Патан (Мадрас; стародавня Каламіна, де за переказами помер Святий Фома [9, р. 226]), в якому хазяйнували англійці. Та посеред своєї розповіді Куберо вставляє оповідь про пригоду, що могла стати останньою в його житті, коли він захотів відправитись на Мальдіви, щоб відвідати тамтешніх католиків, його корабель був захоплений малабарськими піратами, які продали його як раба за 9 нових пагод (назва монети) [9, р. 226], тож він і його товариші по судну опинилися у рабстві на головному острові Мальдів. Але згодом, відслуживши одному хазяїну – "Малабарському негру", дружина якого мала португальських предків, а тому визволила Куберо, і дон Педро зміг повернутися в Мадастра Патан. Далі його шлях пролягав через Паліакат (Pulicat?) та вздовж Бенгальського узбережжя, перераховуючи розміщені на ньому міста [5, р. 681]. Куберо відвідав також Сіам [4, р. 29].

Потім судно взяло курс на Малаку, увійшло через Малакський пролив "між материком Малайців та островом Ачен" (нині Суматра). В Малаці Куберо провідав голландського губернатора Бальтасара Борта (правив з 1665 по 1679 роки.), з яким зав'язав міцну дружбу. Було дозволено провести месу, на яку зіїшлося до 1700 віруючих. Але новий губернатор обмежив дозволені дії мандрівника Куберо і навіть кинув його до в'язниці 7 жовтня 1676 року, де він провів 4 місяця, і був виселений з острова та усіх голландсь-

ких володінь в Азії з обов'язком сісти на корабель, що слідував на Філіппіни [5, р. 683].

Попрямувавши до Маніли на судні капітана Луїса де Мат'єнсо в кінці квітня 1677 року, дон Педро потрапив у страшну бурю в Сінгапурському проливі, ледь не потрапивши до корабельної аварії, але потім пройшли острова Пуло Кондор. Ще через 15 днів прибули на Борнео, потім на острів Міндоро, острів Кози, острови Монаха і Монахині [9, р. 227]. Діставшись Філіппін його судно прибуло в порт Кавіте, що "в трьох лігах від міста Маніли на одній косі", де місцеві урядовці (старший алькальд де Марівелес спочатку прибув на судно) прийняли його дружельно, і наступного дня він вже відвідав губернатора дона Франсиско Колому (президент Королівської Аудієнсії, призначений на посаду 11 квітня 1677 року після смерті Мануеля де Леона, сам же помер у віці 80 років – 21 вересня (чи 11 жовтня?) 1677 року), якому він розповів про "всі свої паломництва, труди і нещастя" [5, р. 683]. На час перебування на Філіппінах його люб'язно прийняв в своєму домі земляк – королівський чиновник, рахівник дон Франсиско Антоніо де Ехеа, родом з Барбастро. Також дон Педро зустрів земляка – падре Сампера, родом з Каспе, який був тут пріором домініканців, Хосе де Амекіту з Сарагоси, генерального прокуратора домініканців, Хосе Вільяльва, Провінціала августинців, а також свій колега по навчанню Мігеля Рубіо, пріора монастиря Сан-Августина в Манілі, єзуїтів падре Кларете та Кані [9, р. 228]. Близько одного року тривало перебування дона Педро на Філіппінах. Тоді ж Куберо став свідком руйнівного землетрусу 29 листопада 1677 року, і це одна з небагатьох точних дат, яких так бракує в його книзі.

Після проведення проповідей в різних провінціях (Кагайан, Мондоро, Пампанга, Себу, Камарінес [1, р. 93]) і повернення до Маніли, Королівська Аудієнсія вважала за краще, щоб Куберо повернувся в Іспанію, щоб надати звіт про його дивне паломництво, оскільки за його словами "хоча інші і робили шлях навколо світу, то це було морем, як це розповідається про Себастьяна Кано і Франсиско Драке [Френсіса Дрейка], але я пройшов шлях навколо світу, йдучи більшу частину суходолом", і хоча він заявив оїдорам Аудієнсії, що має намір іти в Китай, все ж був змушений підкоритися і відправитися в Іспанію через Тихий океан, Америку та Атлантичний океан [5, р. 683].

Описавши в деталях Філіппінські острови, він, тим не менш, приділив окрему главу своєї книги "могутній імперії Китаю", зібравши точні та цікаві дані про країну, її провінції, міста (особливо ретельно про Пекін) та їх величні споруди, про їх жителів і звичаї, релігію і медицину (за його свідченням "лікарі цього краю є травниками"), їх ремісництво в кераміці та порцеляні з "дуже тонкої глини і міцної як кремій" [7].

Кілька глав книги Куберо присвятив Татарії, її звичаям, їх війнам з китайцями, а також дав опис Молуккських островів, які відвідав у 1678 році разом з єзуїтом Падре Кларетом [5, р. 684]. В тому ж році "24 червня о 5 ранку" він відплив з Кавіте на манільському галеоні "Сан-Антоніо де Падуа", під командою дона Феліпе де Монтемайор-і-Прадо, сина ойдора Монтемайора-і-Мансільї, що наслідував владу після померлого Коломи. Лоцманом був біскаєць Хуан Рамо. Подорож Тихим океаном було довга, сповнена штормів, на межі корабельної аварії (довелося зупинитися на острові Тікао), коли багато людей страждали від дизентерії та хвороби "Бербен або Лоанда", тобто цинги, тієї самої, яка раніше вкоротила життя іншому мандрівнику на Схід – дону

Гарсії де Сільва-і-Фігероа. 18 липня судно знаходилося на 13° 35' північної широти, тримаючи курс на північний схід. 29 липня судно йшло на 18° 33', 31-го липня на 19° 11', 11 серпня на 22° 40' північної широти, потім почали рухатись до 37-39 паралелей (на рівні сучасного м. Сан-Франсиско), яких дісталися лише 3 жовтня [9, р. 227-229]. На судні було багато хворих, навіть довелося "скидати по три або чотири мертвих тіла щоденно, так що за 15 днів ми викинули 92 померлих" [4, р. 29]. За час подорожі з 400 осіб залишилися живими 192, при цьому в самому Акапулько загинуло 9 осіб [1, р. 93].

Як би там не було, побачивши 27 листопада ознаки наближення землі (до якої було 50-60 ліг), на судні вирішили вдатися до однієї жартівливої морської традиції "Поводир смерті", яка представляла собою театральний арешт та винесення вироку капітану судна, лоцману та дону Педро, наказуючи дати екіпажу судна: одному – шоколад, іншому – печиво, солодоші та інші речі. Традиція полягала у символічному святкуванні і радості тих, хто вижив після жахливого плавання манільським галеоном, не бачивши 5 місяців "нічого крім неба і води". Лише 8 січня 1679 року вони прибули в Акапулько, де дон Педро жив чотири місяці в будинку свого земляка – рахівника та королівського чиновника дона Мартіна Кальво, поки архієпископ Мехіко та віце-король Нової Іспанії дон Пайо Енрікес де Рібера не нададуть йому дозвіл [5, р. 684]. Там він зустрів дона Фернандо Валенсуела, якого виселяли на Філіппіни [4, р. 29]. Бачив, як прибули 4 релігійні місії, які направлялися того року до Китаю, сформовані з францисканців, августинців, домініканців та єзуїтів; також прибули солдати, які прямували на Філіппіни, і вони сідали саме на той корабель, на якому Куберо приплив, але вже відремонтований; галеон відплив в кінці березня 1679 року. В місті була міцна фортеця, збудована в 1617 році голландцем Адріаном Боотом, і вона справила приємне враження на дона Педро, хоча саме місто було маленьким та знаходилося в дуже незручному місці, в якому не було води та постійно дошкуляли шторми. А отримавши дозвіл, підписаний в Мехіко 15 травня, він зміг переїхати в Вера-Крус, перетинаючи гори і долини, прекрасні міста Чілапа, Тіштла-де-Гуерреро, Атішкко, Пуебло-де-лос-Анхелес, Мехіко та Пуеблу та описуючи дивні речі, наприклад, про безліч москітів, які кусали мандрівників, але він лікувався від укусів соком лимона. В Пуебла-де-лос-Анхелес, наприклад, Куберо побачив бібліотеку дона Хуана де Палафокса, "якої він ніде по всій Новій Іспанії не бачив" [9, р. 233-234].

З Вера-Крус в перших числах липня Куберо на галеоні "Santísima Trinidad" відправився разом з флотилією дна Дієго де Кордобі, і наприкінці червня прибув до Гавани, яка була дуже приємним, красивим містом з дуже широкими вулицями, де він знаходився 9 днів. Взявши курс на Захід, флотилія за 40 днів успішно прибула в Кадіс, чим дон Педро Куберо Себастьян завершив своє довге паломництво, діставшись потім Севільї та Мадриду [5, р. 685]. Трохи згодом він представив королю Карлу II пам'ятну записку – короткій виклад його подорожі. Тим не менш він не довго перебував в Іспанії, бо вирушив суходолом до Риму, щоб передати листа (підписаного 23 січня 1681 року в Мадриді) іспанському послу дону Гаспару де Аро-і-Гусману, маркізу дель Карпіо [4, р. 29]. А королева-мати дала йому ще один лист (підписаний 9 січня 1681 року в Мадриді) для її сповідника і радника, а тоді вже кардинала, Хуану Еварардо Нітарду [9, р. 235]. З цими та іншими паперами Куберо відправився до Риму, і вручив Папі римському свою

пам'ятну записку на латині, де коротко представив свої подорожі та апостольські труди. Чекаючи на відповідь, яка все не приходила, він, розчарований, поїхав до Неаполя, де віце-король дон Фернандо Фахардо де Рекенсес-і-Суньїга, маркіз де лос Велес, з радістю його прийняв та наказав видати його книгу про паломництво [9, p. 235].

Ось так попередник героя Жуля Верна лише за допомогою своїх власних сил та завзяття здійснив першу навколосвітню подорож суходолом і морем. За свідченням самого дон Педро під час подорожі він охрестив 22000 осіб [4, p. 29], і саме про це він мав повідомити папу Інокентія XI, прибувши у Рим, хоча формально, як це не дивно, Куберо не досяг мети своїх подорожі – дістатись Китаю. Стосовно дати смерті самого Педро Куберо існують розбіжності. За одними джерелами вказуються 1696 або 1697 як роки його смерті [2, p. 294], але і його видані книги і згадка про нього в офіційних документах в 1699 – 1700 роках, а також його підпис на його книжечці 1700 року вказує на те, що він помер не раніше листопада 1700 року [1, p. 95-96].

Розглянувши дослідження закордонних вчених щодо біографії Педро Куберо, його творів та навколосвітньої подорожі, можна зробити висновок про те, що в їхніх працях висвітлені основні питання, які стосуються мети нашого дослідження; з'ясовано маршрут його подорожі та проаналізовано його твори про навколосвітню подорож. Також вдалося з'ясувати, що Педро Куберо: 1) першим здійснив навколосвітню подорож у східному напрямку та 2) подорож суходолом і морем; 3) першим знайшов місцезнаходження Трої (до Шлімана); 4) першим спростував свідчення старовинних авторів про існування в далеких країнах "монстрів" та чудовиськ, і першим у філології висловив припущення, що мова йшла лише про метафори або неправильний переклад метафор (наводячи приклад китайців та їх розуміння метафоричного виразу "однооких людей"); 5) першим описав зубра; 6) першим описав рослину корицю; 7) першим описав дію шарової блискавки; 8) першим зібрав свідчення про різні традиції виготовлення алкогольних напоїв (пива, квасу, горілки, бражки, медовухи, вина тощо) і про необхідні правильні компоненти для цього виготовлення. Більш детального дослідження потребують питання подорожі Педро Куберо в Туреччину та в східні країни, оскільки не всі справжні назви населених пунктів можна відновити з тексту книги "Паломництво світом", і не всі його маршрути можна визначити та датувати, адже відомо, що дон Педро робив вставки з інших своїх чи чужих подорожей, аби краще зацікавити читача.

Список використаних джерел

1. Alba Sanz R. Viajes y circunstancias de Pedro Cubero Sebastián / R. Alba Sanz // ISIMU: Revista sobre Oriente Próximo y Egipto en la antigüedad. – 2006. – Vol. 9. – P. 89-105.
2. Bibliografía española de las Islas Filipinas (1523 – 1810) / por J. T. Medina. – Santiago de Chile: Imp. Cervantes, 1897. – 556 p.
3. Medina J.T. Bibliografía española de las Islas Filipinas (1523 – 1810): (continuación): siglo XVII / J. T. Medina // Anales de la Universidad de Chile. – 1898. – T. 100. – P. 5-74.
4. Carreira A.V. El padre Cubero y su viaje por Asia a fines del siglo XVII / A. V. Carreira // Revista de Dialectología y Tradiciones Populares. – 1996. – Vol. 51. – № 1. – P. 19-44.
5. Córdoba J.Mª. Pasajes de una vuelta al mundo. El Oriente de Pedro Cubero Sebastián en su periplo universal / J. Mª. Córdoba // Arbor. – 2005. – Vol. CLXXX. – №711-712. – P. 671-695.
6. Córdoba J.Mª. Tiempo de caballeros andantes // Arbor. – 2005. – Vol. CLXXX. – №711-712. – P. 619-625.
7. Cubero Sebastian P. Peregrinación del mundo / P. Cubero Sebastian. – Napoles: por Carlos Porsile, 1682. – [XIV], 451, [4] p.
8. de las Heras Moreno I. Los libros de viajes y la "Peregrinación del mundo" de Pedro Cubero Sebastián / I. de las Heras Moreno // Campus Stellae. Haciendo camino en la investigación literaria / coord. por D. F. López, M. D. Pérez, F. R. Gallego. – Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, 2006. – Vol. 2. – P. 247-254.
9. Díaz-Trechuelo M.L. Un Clérigo aragonés en América y Filipinas: Pedro Cubero Sebastián y su "peregrinación" / M. L. Díaz-Trechuelo // VII Congreso Internacional de Historia de América. – Aragón: Diputación General, 1998. – Vol. 1: La corona de Aragón y el nuevo mundo: del Mediterráneo a las Indias. – P. 223-238.

References

1. ALBA SANZ, R. (2006) Viajes y circunstancias de Pedro Cubero Sebastián. *ISIMU: Revista sobre Oriente Próximo y Egipto en la antigüedad*. 9, 89-105.
2. MEDINA, J. T. (ed.) (1897) *Bibliografía española de las Islas Filipinas (1523 – 1810)*. Santiago de Chile: Imp. Cervantes.
3. MEDINA, J. T. (1898) *Bibliografía española de las Islas Filipinas (1523 – 1810): (continuación): siglo XVII. Anales de la Universidad de Chile*. Vol. 100, pp. 5-74.
4. CARREIRA, A. V. (1996) El padre Cubero y su viaje por Asia a fines del siglo XVII. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*. 51 (1), 19-44.
5. CÓRDOBA, J. Mª. (2005) Pasajes de una vuelta al mundo. El Oriente de Pedro Cubero Sebastián en su periplo universal. *Arbor*. CLXXX (711-712), pp. 671-695.
6. CÓRDOBA, J. Mª. (2005) Tiempo de caballeros andantes. *Arbor*. CLXXX (711-712), pp. 619-625.
7. CUBERO SEBASTIAN, P. (1682) *Peregrinación del mundo*. Napoles: por Carlos Porsile.
8. DE LAS HERAS MORENO, I. (2006) Los libros de viajes y la "Peregrinación del mundo" de Pedro Cubero Sebastián. In: D. F. López, M. D. Pérez, F. R. Gallego (eds.) *Campus Stellae. Haciendo camino en la investigación literaria*. Vol. 2. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, pp. 247-254.
9. DÍAZ-TRECHUELO, M. L. (1998) Un Clérigo aragonés en América y Filipinas: Pedro Cubero Sebastián y su "peregrinación". In: *VII Congreso Internacional de Historia de América*. Vol. 1: La corona de Aragón y el nuevo mundo: del Mediterráneo a las Indias. Aragón: Diputación General, pp. 223-238.

Надійшла до редколегії 08.08.16

S. Kupriienko, PhD in History
National Museum of Ukrainian History, Kyiv, Ukraine

PEDRO CUBERO SEBASTIAN: THE FIRST ROUND-THE-WORLD VOYAGE IN THE EASTERN DIRECTION

The analysis of the book "Peregrinación del mundo" published by a pilgrim traveler Pedro Cubero Sebastian in 1682 is made. The main directions of his trip, its dating is determined and put forward a hypothesis about the artificial route depicted in his book. We can draw a conclusion about the discoveries that was made by Pedro Cubero in his travel. As we have found out Pedro Cubero 1) was the first to made a trip around the world in an easterly direction and 2) the journey by land and sea; 3) the first to found the location of Troy (before Schliemann); 4) he was also the first who refuted the testimony of ancient authors about the existence in distant countries of "monsters", and he suggested that it was only a metaphor or mistranslation of metaphors (citing the example of the Chinese people and their understanding of metaphorical expression "one-eyed people"); 5) the first described bison, 6) the cinnamon plant and 7) he was the first to describe the fire-ball in action; 8) the first wrote about the different traditions of alcoholic beverages production (beer, kvass, vodka, mash, mead, wine, etc.) and mentioned the correct components required for their production. We have also singled out issues that need further research.

Key words: ethnography, historical geography, circumnavigation, pilgrimage, Pedro Cubero Sebastián, Eastern Europe.

УДК 929:930.1 Котляревський

І. Малацай, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна**ІСТОРИК-СЛАВІСТ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ КОТЛЯРЕВСЬКИЙ**

Друга половина XIX ст. стала часом пришвидшеного розвитку історичних наук. Саме у цей час з'явилася ціла плеяда видатних дослідників минушини. Одним з них був відомий славіст, етнограф, міфолог, фольклорист та бібліограф – Олександр Олександрович Котляревський (1837 – 1881), який до того ж мав українське коріння. У статті проаналізовано процес формування наукових поглядів під час його навчання у Московському університеті. Акцентується увага на викладацькій діяльності у Москві, Дерпті, Київському університеті Святого Володимира. Майстерність викладання різноманітних курсів з історії слов'янських народів, мови, фольклористики, та авторитет у науковому середовищі дозволив Олександровичу Котляревському очолити Історичне товариство Нестора літописця у 1877 – 1881 роках, що посприяло зростанню вагомості товариства у середовищі передової української інтелігенції другої половини XIX століття. Окремою сторінкою в житті та публічній діяльності Олександра Котляревського була участь у роботі Київського Слов'янського комітету, створеного для підтримки слов'ян у протистоянні османському пануванню. Науково-громадське життя вченого може слугувати важливим джерелом для вивчення особливостей розвитку суспільства XIX ст., а його праці – джерелом у вивченні історії слов'янських народів.

Ключові слова: історія, славістика, давні слов'яни, дослідження, науково-освітня діяльність, Київський університет Святого Володимира, Історичне товариство Нестора Літописця.

На межі XX – XXI століть у вітчизняній історичній науці все частіше науковці звертаються до вивчення та аналізу діяльності попередніх поколінь дослідників, які по суті, знаходилися на початку формування та розвитку окремих напрямів історичної науки. На другу половину XIX ст. починає активно виділятися вивчення історії слов'янських народів. Цей напрям був представлений цілою плеядою визначних вчених – славістів, до яких належить і Олександр Олександрович Котляревський (1837 – 1881). Видатний український славіст, історик, фольклорист, філолог, викладач Московського, Дерптського (від 1893 р. – Юреський, пізніше Тартуський університет, Естонія), Київського університетів, він проявив себе як талановитий викладач, науковець та громадський діяч. Він одним із перших у вітчизняній історичній науці обґрунтував та розвинув у своїх працях з історії слов'янських народів порівняльний метод дослідження старожитностей. Звертаючись до науково-освітньої та громадської діяльності, ми не можемо оминати своєю увагою визначну роль вченого у становленні славістики, як навчальної дисципліни у Київському університеті, активну участь у діяльності історичного товариства Нестора Літописця та Київського Слов'янського Благодійного товариства, які він очолював, перебуваючи у Києві.

Окремі аспекти життєвого шляху та творчості О. Котляревського знайшли своє місце у роботах О. Пипіна [27], С. Єфремова [9], Л. Лаптевої [22, 23], С. Копилова [15] й ще цілому ряду дослідників. Серед сучасних українських дослідників, які звертаються до постаті видатного вченого слід зазначити В. Коцюка [20], М. Рудя [28], С. Копилова [15], І. Журжу [10, 11], які характеризують діяльність О. Котляревського, як одного із видатних дослідників минушини слов'ян. Важливим джерелом у дослідженні багатогранної діяльності О. Котляревського, яке ще довго зберігатиме своє значення, слугує чотиритомне зібрання робіт, видане Відділенням російської мови і словесності на кошти премії, заснованої у 1883 р. вдовою О. Котляревського [17].

Олександр Олександрович Котляревський народився 29 вересня (11 жовтня) 1837 року у посаді Крюково Полтавської губернії. По завершенні Полтавської гімназії, у 1853 р. він вступив на історико-філологічний факультет Московського університету, де на молодших курсах захоплювався вивченням історії слов'янських мов. Не аби який інтерес у нього викликала й історія слов'ян, а саме курс що викладав професор О. Бодянский (1808 – 1877). Ймовірно саме спілкування з відомим дослідником слов'янської та української минушини посприяли тому, що О. Котляревський починає приділяти багато уваги вивченню історії, у першу чергу,

власного народу. Насамперед, його цікавили народні звичаї, вірування та повсякденне життя українців. Вагомий вплив на формування наукових поглядів та світосприйняття майбутнього вченого мали лекції відомих дослідників істориків, представників одного з провідних напрямів у російській суспільній думці 40-50-х років XIX ст. так зв. "західників" – Т. Грановського (1813 – 1855) та С. Соловйова (1820 – 1879) [4]. На середину XIX ст. у межах Російської імперії починає активно розвиватися наука, поживляється діяльність різноманітних громадських товариств та організацій з дослідження історії, літератури й фольклору. О. Котляревський, будучи студентом, приймав активну участь у їх діяльності. Як писав з часом його учень, дослідник історії слов'янської літератури О. Веселовський (1838 – 1906): "від середини 50-х років у студентських колах Москви помітно вирізнялася надзвичайно своєрідна особистість: і по типу і по вимові це був кровний малорос... він вражав своїм гострим розумом, був головним організатором серйозних диспутів і самих потішних пустощів, і в той же час дивувався своєю пристрастю до науки" [2, с. 396].

По завершенні у 1857 р. навчання в Московському університеті після складання додаткових іспитів і подання письмового дисертаційного твору О. Котляревський обійняв посаду викладача російської мови Олександрівського кадетського корпусу у Москві. Одночасно з викладанням він продовжив і свою літературну діяльність, якою займався ще зі студентських років. О. Котляревський друкується на шпальтах "Московских обозрений", "Отечественных записок", "Московских ведомостей" [1]. Здебільшого його статті були присвячені бібліографічному огляду книг та робіт з історії та філології, й визначалися змістовністю та поданням власного бачення теми. Прикладом розуміння поглядів О. Котляревського як молодого вченого-історика і громадського діяча, для нас може слугувати його рецензія під назвою: "О Сербии в ее отношениях к соседним державам" на промову історика-мистецтвознавця, професора Петербурзької академії мистецтв В. Григоровича (1786 – 1865) у Казані в 1859 р.: "час відчайдушного хрестового походу під стягом панславізму минув, натхнення згасло... з часом за умови ліквідації різних перешкод [панславізм] поступитись світовому людському погляду на міжслов'янські відносини – погляду, результативність якого визначиться чимось міцнішим містичних мрій і не всім зрозумілих етнографічних симпатій. Доказом буде чітке розуміння слов'янського питання, яке у суспільній думці все більше і більше отримує право громадянства" [17, с. 219]. Підтвердженням належності О. Котляревського до західної школи, яку він

сприйняв і поклав в основу своєї діяльності ще під час навчання у Московському університеті слугують наступні його слова: "ми приходимо до того, що ... потрібен вільний розвиток національностей для засвоєння плодів західного життя, необхідно мати повний простір людським почуттям і слову, саме це має заповнювати весь зміст сучасного слов'янського питання" [17, с. 220].

Успіхи О. Котляревського на педагогічній та літературно-науковій ниві сприяли побудові академічної кар'єри, зробивши можливим отримати наукову ступінь. У жовтні 1861 р. О. Котляревський подав на розгляд дисертаційну роботу на тему: "Про прийняття християнської віри болгарами і про участь у цій справі Св. Кирила Солунця (історико-хронологічне дослідження)" [5]. В цей же час О. Котляревський одружується. Однак події, що розгорнулися у наступні роки, докорінно змінили життя вченого. У 1862 р. у Петербурзі була порушена "Справа про осіб, звинувачених у відносинах з лондонськими пропагандистами", була створена слідча комісія під головуванням статс-секретаря О. Голіцина. О. Котляревського ця справа стосувалася вельми опосередковано. Його ім'я було згадане в одному з листів, які були під час обшуку відібрані у П. Ветошнікова, що прибув із Лондона і мав при собі листи О. Герцена та М. Бакуніна. У лютому 1863 р. О. Котляревський був заарештований та відправлений з Москви до Петербургу. Однак, не виявивши доказів протиправних дій, з нього були зняті всі звинувачення, але тавро "неблагонадійного" все ж зберіглося, що суттєво вплинуло на його подальше життя та діяльність. У результаті пірвічного ув'язнення, О. Котляревського було звільнено зі служби в Московському кадетському корпусі і наступні сім років, до 1869 р., він перебував під постійним поліцейським наглядом. Віднині О. Котляревському було заборонено служити у навчальних закладах та читати публічні лекції [10]. І все ж. не дивлячись на такі суворі заходи, він, як і раніше продовжив наполегливо займатися науково-літературною діяльністю.

Саме у цей період виходить друком цілий ряд праць у таких виданнях, як: "Филологические записки" (Вороніж) та "Санкт-Петербургские ведомости". Окрім цього, у 1864 р. О. Котляревський стає одним із засновників Археологічного товариства при Московському університеті. Він займається редагуванням та виданням друкованого органу товариства – часопису "Археологический весник" (1865 – 1867) [27]. Активна участь О. Котляревського у науково-суспільному житті посприяла тому, що 1867 у Москві на Слов'янському з'їзді він знайомиться з чеським істориком філософом, активним політичним діячем чеського національно-культурного відродження Ф. Палацким, з відомим чеським філологом А. Пате-рою. У продовж наступних років між ними зберігалися приятельські зв'язки, а знайомство з професором Дерптського університету Ширеном, навіть допомогли молодому вченому повернутися до викладацької діяльності [3].

У 1867 р. О. Котляревський отримує дозвіл на викладання і вакантну посаду у Дерптському університеті, де були потрібні викладачі російської мови. Однак для отримання посади професора "кафедри російської мови особливо і слов'янського мовознавства взагалі" О. Котляревському потрібно було якнайшвидше захистити магістерську дисертацію. Наприкінці 60-х років XIX ст. О. Котляревський готується до написання роботи та складання іспитів. Вже 31 травня 1868 р. у Петербурзькому університеті відбувся захист магістерської роботи на тему: "Про поховальні звичаї язичницьких слов'ян" [15, с. 98]. Ця праця стала вагомим внеском у становлення О. Котляревського як історика-славіста. Це була перша в історіографії узагальнююча робота,

присвячена звичаям та обрядам дохристиянських слов'ян. На основі використання різноманітних джерел, автор виділив елементи побуту, що стосувалися давніх слов'ян у межах їх розселення, відстоюючи концепцію існування єдиної індоєвропейської народності. Захист дисертації дозволив автору обійняти у 1868 р. посаду екстраординарного професора Дерптського університету.

Від самого початку своєї служби молодому професору довелося звикати до атмосфери, яка суттєво відрізнялася від тієї, що панувала у Московському та Петербурзькому університетах. В той час в університеті навчання велося німецькою мовою. Серед викладачів та студентів переважали прибалтійські німці, яких мало цікавило слов'янознавство. Однак не зважаючи на певні труднощі, викладацька діяльність О. Котляревського була доволі успішною. Серед курсів, які він читав студентам були: "Слов'янські старожитності", "Історія слов'янських нарідів" та "Енциклопедія слов'янознавства". Вже у 1869 р. О. Котляревського було обрано членом-кореспондентом Курляндського товариства літератури і мистецтва [22, с. 23].

На початку 70-х років XIX ст. О. Котляревський за станом здоров'я, яке у нього суттєво погіршилося після арешту, коли він захворів на туберкульоз, домігся дозволу на закордонне відрядження. У 1872 р. разом із родиною він їде на один рік до Праги. Із загостренням хвороби, взимку 1872 – 1873 рр., О. Котляревський був змушений переїхати до Неаполя. Навесні 1873 р. він знову повертається до Праги, де залишається ще на рік. Перебуваючи у Празі, О. Котляревський завершує роботу над докторською дисертацією під назвою: "Старожитності юридичного побуту балтійських слов'ян", яка і на сьогодні залишається важливою працею у процесі вивчення історії слов'ян. Захист роботи відбувся у жовтні 1874 р., в Петербурзі [3, с. 297]. Під час написання дисертації О. Котляревський активно використовував порівняльний метод, який на його думку, є особливо важливим у процесі вивчення старожитностей балтійських слов'ян. На підставі дослідження автором були з'ясовані характерні риси, притаманні виключно слов'янам. Складовою частиною дослідження О. Котляревського стала його книга "Сказання про Оттона Бамберзького стосовно слов'янської історії та старожитностей". Як зазначив один із сучасних дослідників життя та діяльності О. Котляревського, В. Д. Коцюк, "основою концепції О. Котляревського щодо історії слов'янських народів виступала ідея, що Захід і Схід розвиваються на єдиному ґрунті" [20, с. 12].

Після захисту докторської дисертації, за сприяння професорсько-викладацького складу Київського університету Св. Володимира, О. Котляревський повертається до України. Загалом, вперше мова про можливий переїзд О. Котляревського до Києва зайшла ще у 1869 р., коли він лише почав облаштовуватися у Дерпті. Першим, хто висловив бажання "київської наукової спільноти" бачити його на вакантній тоді кафедрі історії російської літератури і мови, був вірний товариш, вчений-криміналіст, історик права, професор Київського університету Св. Володимира А. Кістяківський (1833 – 1885). [27, с. XIX] Особисті контакти та дружба з А. Кістяківським та М. Максимовичем (1804 – 1873) посприяли тому, що О. Котляревський переходить на службу до Київського університету Св. Володимира. За особистим зверненням М. Максимовича, 1874 р. Рада університету Св. Володимира обирає О. Котляревського ординарним професором на кафедру слов'янських нарідів [10, с. 83]. Маючи підтримку та повагу наукового середовища Києва, О. Котляревський проявив себе як видатний вчений та науково-громадський діяч. Працю-

ючи в університеті, О. Котляревський тісно товаришує з професором В. Антоновичем (1830 – 1908), істориком-медієвістом І. Лучицьким (1845 – 1918), приват-доцентом, істориком античності Ф. Міщенком (1848 – 1906) з Т. Флоринським (1854 – 1919), який досліджував історію західних слов'ян та слов'яно-германські відносини у XII – XIV ст. До того ж, всіх їх поєднувала співпраця в історичному товаристві Нестора Літописця [6, 8, 11]. Доречно було б згадати, що зближення О. Котляревського з українськими вченими розпочався дещо раніше. Наприкінці 1860-х років О. Котляревський співпрацював з М. Драгомановим, допомагаючи готувати матеріали для збірки "Історичні пісні малоросійського народу", що вийшла друком у 1874 р. за редакцією В. Антоновича та М. Драгоманова [9, с. 32]. Викладання О. Котляревського у Київському університеті популяризувало слов'янознавство серед студентства. Він став одним із провідних фахівців із дослідження минулого слов'янських народів та сприяв активному розвитку слов'янознавства як науки [11]. Викладацька діяльність О. Котляревського у Київському університеті розпочалася у 1875 р. У спогадах про О. Котляревського ми часто зустрічаємо відгуки захоплення у його адресу про майстерність читати лекції. За нетривалий час перебування в університеті (до 1881 р.), О. Котляревським було прочитано 10 змістовних унікальних лекційних курсів, які були присвячені різним аспектам слов'янознавства, серед них: "Історія слов'янознавства", "Історія літератури болгарської і сербської", "Історія польської літератури і слов'янських нарідів", "Енциклопедія слов'янознавства" [23, с. 210]. Яскравим прикладом викладацької майстерності, розуміння проблематики та змістовності лекцій можуть слугувати спогади О. Веселовського, який писав: "перша лекція О. Котляревського привернула особливо велику кількість слухачів... товариші по факультету встигли вже оцінити його сильний та оригінальний розум, особливості його мови... Лекцію свою він присвятив загальному огляду успіхів слов'янознавства" [2, с. XXIV]. Крім Київського університету Св. Володимира професор викладав на київських Вищих жіночих курсах. Тут він читав лекції з історії, викладав німецьку і французьку літератури. Багато друкувався в "Университетских известиях" та газеті "Киевлянин", приймав активну участь у громадському і культурному житті Києва, читав публічні лекції, що сприяло розвитку освіти та культури [13, с. 453].

У другій половині XIX століття інтенсивний розвиток наукових історико-етнографічних досліджень мав потужний вплив на зростання національної свідомості українців. Цей період характеризується інституційним становленням етнографічної та історичної науки, як самостійної та національної. На початкових етапах націоналізуючий вплив мали, у переважній більшості, етнографічні дослідження, які проводились вищими учбовими закладами країни. Подальша організаційно-структурна розбудова української національної науки, поява перших наукових товариств та інституцій також сприяли еволюції української національної свідомості. Особливу роль у цьому процесі відіграло наукове Історичне товариство Нестора Літописця (ІТНЛ), яке було засновано 24 листопада 1872 року київськими істориками-краєзнавцями. Ініціатором заснування товариства більшість дослідників вважають М. Максимовича – першого ректора Київського імператорського університету Св. Володимира, згодом почесного члена товариства Нестора Літописця. В цьому товаристві за півстоліття його діяльності творчо співпрацювало не одне покоління талановитих українських та російських вчених, які залишили історичній науці у спадок вагоме наукове

надбання. Тематика читань ІТНЛ торкалася широкого кола питань історико-філологічних наук. Доповіді присвячувались стародавній і новій історії України та Росії, загальній історії, історіографії, бібліографії, джерелознавству, літературознавству, мовознавству, філософії, археології, етнографії тощо [21]. Майже водночас із переїздом до Києва, О. Котляревський стає членом ІТНЛ. На засіданнях товариства він робить доповіді, повідомлення, знайомить його учасників із новинами російської та іноземної історичної та філологічної літератури. [6, с. 34-35] Його власними уподобаннями була давня та середньовічна історія слов'янських народів. У 1877 р. О. Котляревського обирають, а у 1880 р. вдруге переобирають головою ІТНЛ. Саме завдяки сприянню О. Котляревського засідання товариства стають відкритими. Велика кількість повідомлень, які робилися на засіданнях товариства, стали друкуватися для ознайомлення з ними широкого загалу на сторінках "Университетских известий". Також О. Котляревський доклав чимало зусиль, щоб товариство мало власний друкований орган, який почав виходити у 1879 р. під назвою "Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца" [21].

Також у Києві О. Котляревський долучився до діяльності у Київському відділі Московського слов'янського комітету та сприяв активізації його роботи другої половини 1870-х років. У період з 1876 р. по 1877 р. він обіймав посаду голови комітету, коли увага всього російського суспільства була прикута до подій на Балканах. Від початку діяльність комітету була не досить активною і зосереджена, переважно, на фінансовій підтримці студентів, які навчалися в українських містах. Члени комітету збирали кошти, які потім виділялися в якості стипендії. Цю стипендію отримували від 2 до 6 студентів на рік. Як голова КСБТ О. Котляревський ініціював видання друкованого органу "Славянский ежегодник". Видавництво "Славянского ежегодника" було організовано відомим славістом М. П. Задерацьким (1845 – 1880), який після закінчення Київського університету, працюючи у Другій Київській гімназії вчителем латинської мови, був обраний секретарем комітету. "Він був головною робочою силою у важливий час, який переживав Київ разом зі всією Росією напередодні Східної війни ... Виходячи з думки, що сильний слов'янський союз ... не може існувати лише завдяки одним грошовим внескам, якими б великими вони не були ... на благо всього слов'янства необхідно скріпити цей союз постійним духовним спілкуванням" [29, с. XXI]. Саме так мотивував М. П. Задерацький необхідність заснування видання. Збірник мав на меті пропагувати та поширювати слов'янофільські ідеї у російському середовищі, тим самим заохочуючи до участі у діяльності Комітету. Видання мало два розділи: літературний та науковий. У першому друкувалися праці, перекладені з різних слов'янських мов, у другому – дослідження та матеріали зі слов'янознавства, історії та тогочасного становища болгар, поляків і слов'янських народів, які знаходилися під владою Угорщини. Однак, недостатність коштів та досить слабкі зв'язки зі слов'янськими письменниками, переклади праць яких друкувалися на сторінках збірника, не дозволяли видавати його регулярно. І навіть призначення у 1884 р. редактором видання відомого вченого-славіста Т. Д. Флоринського (1854 – 1919) не дозволило продовжити його друк [25].

Із загостренням хвороби у 1881 р. О. Котляревський був змушений поїхати до Зальцбурга. Не маючи полегшення, у жовтні 1881 р. О. Котляревський переїздить до Італії, де раптово помирає 11 жовтня 1881 р. у Пізі. З часом, залишки були перенесені до Москви [29, с. 239]

Наукова діяльність Олександра Олександровича Котляревського, була спрямована на дослідження та поширення серед загалу праць з історії слов'янських народів і є вагомим внеском у розвиток національної історичної науки другої половини XIX ст. Не дивлячись на те, що тривалий період свого життя О. Котляревський провів за межами України, ми не можемо недооцінювати його ролі у суспільному та науковому житті Києва. Творчий доробок вченого, який становить більше сотні праць з різноманітних проблем історії, історії славистики, духовного життя й культури слов'янських народів ще довгий час залишатиметься предметом наукового дослідження наступних поколінь.

Список використаних джерел

1. Алладский П.И. Поминка по Александре Александровиче Котляревском [некролог] / П. И. Алладский. – К.: [б. и.], 1881. – 96 с.
2. Веселовский А. Воспоминания об А. А. Котляревском / А. Веселовский // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – С. 395-414.
3. Власова З.И. А. А. Котляревский в Праге / З. И. Власова // Литературные связи славянских народов: Исследования, публикации, библиография / Отв. ред. В. Н. Баскаков. – Л.: Наука, 1988. – С. 291-306.
4. Гребцова І.С. Західники // І. С. Гребцова // Енциклопедія історії України: [у 10 т.] / Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 292-294.
5. Грушевський М.С. Рецензія на книгу Пыпина А.Н. "Материалы для биографии А.А. Котляревского (СПб., 1894) / М. С. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1896. – Т. IX. – Кн. 1. – Библиография. – С. 37-39.
6. Дашкевич Н.П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического Общества Нестора Летописца по январь 1898 г. / Н. П. Дашкевич // 25-летие Исторического общества Нестора Летописца: Исторический очерк. – К.: Типография С.В. Шульженко 1899. – С. 34-35.
7. Дмитренко М. Олександр Котляревський – дослідник міфу та фольклору / М. Дмитренко // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 11-16.
8. Досталь М.Ю. До історії становлення і розвитку славистики в Київському університеті святого Володимира / М. Ю. Досталь // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Інститут історії України АН України, 1993. – Вип. 4. – С. 8-9.
9. Єфремов С. Історія українського письменництва / С. Єфремов. – Видання четверте з одніми й додатками. – К., Ляйпциг: Українська накладна, 1919. – Т. 1. – 448 с.
10. Журжа І.В. Історик-славист О. О. Котляревський / І. В. Журжа // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 6. – С. 82-86.
11. Журжа І.В. Становлення та розвиток слов'янознавства в Університеті св. Володимира (1834 – 1919 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Журжа І.В.; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 14 с.
12. Історія Київського університету. 1834 – 1959. До 125-річчя з дня існування / Відп. ред. О. З. Жмудський. – К.: Видавництво Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, 1959. – 628 с.
13. Біографічний словар професорів і преподавателей Імператорського університета св. Володимира (1834 – 1884) / составлен и издан под ред. В.С. Иконникова. – К.: Тип. Им. ун-та св. Владимира, 1884. – XXXVI, 816, II, [4] с.
14. Киевлянин. – 1874. – 15 марта.
15. Копилов С.А. Проблемы історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. – 464 с.
16. Котляревський А.А. Библиографические известия о новых книгах / А. А. Котляревский // Университетские известия. – 1876. – № 5. – С. 1-14.
17. Сочинения А. А. Котляревского: [в 4-х т.] / А. А. Котляревский. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1889 – 1895.
18. Старина и народность за 1861 год. Библиографическое обозрение А. Котляревского. / А. Котляревский– М.: Университетская типография, 1862. – [2], 99 с.
19. Котляревський А.А. Были ли малоруссы исконными обитателями Полянской земли или пришли из-за Карпат в XIV веке / А. А. Котляревский. – СПб.: Тип. Н. Тиблена и К°, 1862. – 14 с.
20. Коцюк В.Д. Професор О. О. Котляревський у громадському і науково-освітньому житті України: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Коцюк В.Д.; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський; 2010. – 20 с.
21. Круглова Л.Б. Публікація джерел з історії України на сторінках наукового часопису "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца" (1879 – 1914): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Круглова Л.Б.; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – 16 с.
22. Лаптева Л.П. Визначний дослідник і пропагандист історії і культури слов'ян / Л. П. Лаптева // Архіви України. – 1991. – № 1. – С. 49-56.
23. Лаптева Л.П. Преподавание славистических дисциплин в университетах. Подготовка кадров / Л. П. Лаптева // Славяноведение в дореволюционной России: изучение истории южных и западных славян / Отв. ред. Д. Ф. Марков, В. А. Дьяков. – М.: Наука, 1988. – С. 195-224.
24. Мазуркевич А.Р. И. Г. Прыжов: Из истории русско-украинских литературных связей / А. Р. Мазуркевич. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – 424 с.
25. Малацай І.В. Діяльність Київського Слов'янського комітету / І. В. Малацай // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – Вип. 102. – С. 37-40.
26. Павлюченко О.В. Україна в російсько-югославських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.03 – загальна історія / Павлюченко О.В.; Інститут історії України АН України. – К., 1992. – 29 с.
27. Пыпин А.Н. Материалы для биографии А. А. Котляревского / А. Н. Пыпин. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1894. – [2], CL с.
28. Рудь М.О. Славистична школа Київського університету: О.О. Котляревський (1837 – 1881) / М. О. Рудь // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 1997. – Вип. 37. – С. 22-32.
29. Славянський ежегодник: Календарь / Сост. под ред. Т. Д. Флоринского. – К.: тип. К. Н. Милевского, 1884. – Вип. 6. – [4], II, VI, 383 с.
30. Усенко П.Г. Котляревський Олександр Олександрович / П. Г. Усенко // Енциклопедія історії України: [у 10-ти т.] / Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 237-239.

References

1. ALLADSKIY, P. I. (1881) *Pominka po Aleksandre Aleksandroviche Kotliarevskom [nekrolog]*. Kiev: [s. n.]
2. VESELOVSKIY, A. (1888) *Vospominaniya ob A. A. Kotlyarevskom. Kievskaya starina*. Vol. XXII, 395-414.
3. VLASOVA, Z. I. (1988) *A. A. Kotliarevskij v Prage*. In: V. N. Baskakov (ed.) *Literaturnye svyazi slavyanskikh narodov: issledovaniya, publikatsii, bibliografiya*. Leningrad: Nauka, pp. 291-306.
4. GRIEBTSOVA, I. S. (2005) *Zakhidnyky*. In: V. A. Smolij, ed. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 3. Kyiv: Naukova dumka, p. 292-294.
5. GRUSHEVSKIY, M. S. (1896) *Retseziya na knygu Pypina A. N. "Materialy dlya biografii A. A. Kotlyarevskogo"*. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Vol. IX. Part 1. Bibliografiya, 37-39.
6. DASHKEVYCH, N. P. (1899) *Istoricheskaya zapiska o vznikhovennii i deyatelnosti Istoricheskogo Obshestva Nestora Letopistsa po yanvar 1898 g.* In: *25-letie Istoricheskogo Obshestva Nestora Letopistsa: Istoricheskij ocherk, sostavlenniy N. P. Dashkevichem*. Kiev: Tipografiya S. V. Shulzhenko, pp. 34-35.
7. DMYTRENKO, M. (2003) *Oleksandr Kotliarevskiy – doslidnyk mifu ta folkloru. Narodna tvorchist ta etnografiya*. 3, 11-16.
8. DOSTAL, M. Yu. (1993) *Do istorii stanovlennia i rozvytku slavyistyky v Kyivskomu universyteti sviatogo Volodymyra*. In: S. V. Vidnianskyi (ed.) *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy AN Ukrainy. 4, pp 8-9.
9. YEFREMOV, S. (1999) *Istoriia ukrainskoho pysmenntstva*. 4th ed. Vol. 1. Kyiv; Leipzig: Ukrainska nakladnia.
10. IZHYK-ZHA, I. V. (2002) *Istoryk-slavist O. O. Kotliarevskiy. Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*. 6, 82-86.
11. ZHURZHA, I. V. (2006) *Stanovlennia ta rozvytok slovianoznavstva v Universyteti Sv. Volodymyra (1834 – 1919 rr.)*. Unpublished thesis (PhD). Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv.
12. ZHMUDSKIY, O. Z. (ed.) (1959) *Istoriia Kyivskoho universytetu. 1834 – 1959. Do 125-richchia z dnia isnuvannia*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu im T. G. Shevchenka.
13. IKONNIKOV, V.S., ed. (1884) *Biohraficheskii slovar professorov i преподаvatelei Imperatorskoho universiteta sv. Vladimira (1834 – 1884)*. Kiev: Tipografiya Imperatorskoho universiteta sv. Vladimira.
14. *Kievlyanin* (1874). 15 March.
15. KOPYLOV, S. A. (2005) *Problemy istorii slovianskych narodiv v istorychnii dymsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII – pochatok XX st.)*. Kamianets-Podilskiy: Oiiom.
16. KOTLYAREVSKIY, A. A. (1876) *Bibliograficheskie izvestiia o novykh knigach. Universitetskie izvestiia*. 5, 1-14.
17. KOTLYAREVSKIY, A. A. (1889 – 1895) *Sochineniya: [fin 4th vol.]*. Saint Petersburg: Tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk.
18. KOTLYAREVSKIY, A. A. (1862) *Starina i narodnost za 1861 god. Bibliograficheskoe obozrenie*. Moscow: Universitetskaya tipografiya
19. KOTLYAREVSKIY, A. A. (1862) *Byli li malorussy iskonnyimi obitatelemi Polyanskoi zemli ili prishli iz-za Karpat v XIV veke*. Saint Petersburg: Tipografiya N. Tiblena i K°.
20. KOTSIUK, V.D. (2010) *Profesor O. O. Kotliarevskiy u hromadskomu i naukovu-osvitianskomu zhytti Ukrainy*. Unpublished thesis (PhD of Historical Sciences). Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet im. I. Ohienka, Kamianets-Podilskiy.
21. KRUGLOVA, L. B. (2009) *Publikatsiia dzherel z istorii Ukrainy na storinkach naukovogo chasopysu "Chteniia v istoricheskome obschestve Nestora-letopistsa" (1879 – 1914)*. Unpublished thesis (PhD of Historical Sciences). Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv.
22. LAPTEVA, L. P. (1991) *Vyznachnyi doslidnyk i propagandyst istorii i kultury slovan. Archivy Ukrainy*. 1, 49-56.

23. LAPTEVA, L. P. (1987) *Prepodavanie slavisticheskikh distsiplin v universitetakh. Podgotovka kadrov*. In.: D. F. Markov, V. A. Dyakov (eds.) *Slavyanovedenie v dorevolutsionnoj Rossii: izučenie istorii yuzhnykh i zapadnykh slavyan*. Moscow: Nauka, pp. 195-224.

24. MAZURKEVICH, A. R. (1958) I. G. Pryzhov: Iz istorii rusko-ukrainskikh literaturnykh svyazei. Kiev: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury.

25. MALATSAI, I. V. (2010) *Dialnist Kyivskogo Slovianskogo Komitety. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoria*. 102, 37-40.

26. PAVLIUCHENKO, O. V. (1992) *Ukraina v rosiisko-yuhoslavskykh suspilnykh zvyazkakh (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)*. Abstract of unpublished thesis (Doctor of Historical Sciences). Instytut istorii Ukrainy AN Ukrainy, Kyiv.

27. PYPIN, A. N. (1894) *Materialy dlya biografii A. A. Kotliarevskogo*. Saint Peterburg: Tipografia Imperatorskoj Akademii nauk.

28. RUD, M. O. (1997) *Slavistychna shkola Kyivskogo universytetu: O. O. Kotliarevskiy (1837 – 1881)*. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoria*. 37, 22-32.

29. *Slavyanskij ezhegodnik: kalendar (1884)*. Vol. 6. Kiev: tipografiya K. N. Milevskoho.

30. USENKO, P. G. (2008) *Kotliarevskiy Oleksandr Oleksandrovych*. In: V. A. Smolii, ed. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 5. Kyiv: Naukova dumka, p. 237-239.

Надійшла до редколегії 11.08.16

I. Malatsai, Ph.D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ALEXANDER A. KOTLYAREVSKY AS A SLAVONIC SCHOLAR

The second half of the nineteenth century was the time of accelerated development of the Historical Studies. Right at this period appeared a pleiad of eminent Slavonic scholars. One of them was a famous Slavist, ethnographer, mythologist, folklore specialist and bibliographer – Alexander A. Kotlyarevsky (1837-1881), who had Ukrainian roots. In this paper, we look how were shaped the scholar's views while he was studying at the Moscow State University. We focus on his teaching activities in Moscow, Dorpat, and St. Volodymyr University of Kyiv. As he demonstrated while lecturing on various topics (the Slavonic history, language, folklore) his teaching skills were outstanding, and soon he gained the respect of the academia members. This recognition allowed Alexander Kotlyarevsky to head the Historical Society of Nestor the Chronicler in 1877-1881, which contributed to increasing of the community's weight among the best Ukrainian intelligentsia of the late Nineteenth century. A separate chapter of Alexander Kotlyarevsky life and public activity was dedicated to his work in the Kyiv Slavonic committee which was set up to support the Slavs in their opposition to the Ottoman rule. Scholar and social life of the researcher is an important source for studying the characteristics of the society of the Nineteenth century as well as his works are very important for studying the history of the Slavic people.

Key words: history, Slavic studies, ancient Slavs, research, science and educational activities, St. Volodymyr University of Kyiv, Historical Society of Nestor Letopistsa.

УДК 94(477)

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АВТОНОМІСТСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються передумови та головні причини формування серед представників української козацької старшини і шляхти ідей автономістського руху на лівобережжі України наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. Розглянуто тогочасні писемні джерела, які відстоювали автономний статус українських земель і критикували централізаторські заходи влади Російської імперії за часів правління Катерини II, Павла I та Олександра I. Досліджено дискусійні елементи праці С. Дідовича "Разговор Великороссии с Малороссиею..." і невстановленого автора "Історії Русів", які виникли в результаті наступу на автономні права Гетьманщини з боку адміністрації Російської імперії. Проаналізовано заходи гуртка автономістів, який діяв у Новгород-Сіверському і складався з представників українського дворянства. Розглянуто діяльність найвидатніших учасників новгород-сіверського гуртка автономістів та учасників "Тасмного малоросійського товариства" в національному русі. Проаналізовано процес згорання українського автономістського руху в першій чверті XIX ст. та встановлено напрями його впливу на розвиток українського національного відродження першої половини XIX ст. Розглянуто роль і значення представників українського шляхетства у відстоюванні невід'ємного права на самовизначення форми державності українського народу.

Ключові слова: Гетьманщина, автономісти, Степан Дідович, Василь Капніст, Яків Лукашевич, "Історія Русів", "Тасмне малоросійське товариство".

Друга половина XVIII ст. – особливий етап історії України, коли було завершено імперську політику щодо розпавлення України державності у формі автономії, розпочато рішучий наступ на політичні та культурні досягнення попередніх століть. У 1765 р. ліквідовано козацький устрій на Слобідській Україні, у 1764 р. скасовано гетьманську посаду лівобережної Гетьманщини ("Війська Запорозького"), у 1775 р. розігнано Запорозьку Січ, у 1786 р. завершено адміністративну уніфікацію українських земель під тогочасні стандарти Російської імперії.

Політика царизму XIX ст. полягала в тому, що, на відміну від XVIII ст., стали вважати за росіян усіх, хто працював в імперських установах, розмовляв російською мовою, друкував твори в російських виданнях. Здійснилося побажання Катерини II, щоб сама назва Гетьманщини зникла. У XVIII – XIX ст. почали витісняти з будь-яких видань саму назву України, яку офіційно замінили спочатку на "Малоросію", а згодом на "Південно-західний край" та "Південноросійські губернії".

Проте в Україні залишилося те, чого не можна було знищити: люди, які пам'ятали козацьку державність, готові були відстоювати права та вольності свого наро-

ду і своєї країни. І розмови на цю тематику дратували представників російської влади. Якраз тоді, коли процес ліквідації державності завершувався, в Україні з ностальгією згадували про минулі часи. Однією з причин такої активізації прихильників української державності стали заходи Катерини II щодо зрівнювання у правах української шляхти з російським дворянством. Ці привілеї не завжди відповідали інтересам української старшини, навпаки, окремим її представникам загрожували злиттям з масою "простого" козацтва і навіть покріпаченням. Частина козацької старшини розпочала пошуки різноманітних літописів, хронік, договорів, актів і документів, що доводили їхнє право на шляхетське походження і на дворянство. Незважаючи на прагматичну мету, ця праця принесла велику користь Україні, викликала інтерес до минулого, пробудила серед багатьох українців почуття національної гідності та гордості за свій народ і його історичне минуле.

Дослідження передумов, причин і розвитку автономістського руху постає надзвичайно актуальним з погляду повноцінного розкриття суспільного і національного життя лівобережжя України наприкінці XVIII – в

першій чверті XIX ст. Завданням статті є висвітлення найвідоміших творів того часу, які вплинули на формування і становлення основних вимог учасників автономістського руху, – С. Дівовича творця "Разговора Великороссии с Малороссиею...", та невідомого автора "Історії Русів".

На теперішній час розкриття окремих проблем автономістського руху займалася невелика частина істориків. Серед них варто згадати Д. Дорошенка [2], З. Когута [3], Н. Полонську-Василенко [5], О. Оглоблїна [4], В. Смоля, В. Степаненка [6], С. Плохія [8] та ін. Переважно дослідники звертали увагу на біографії відомих учасників руху і лише опосередковано на літературу, що впливала на формування їх поглядів та виступала засобом пропаганди ідей автономістів в українському суспільстві.

Своєрідним протестом проти русифікації, яка посилювалася, стало пробудження інтересу до вивчення побуту та звичаїв українського народу у вигляді видання різноманітних етнографічних збірок. Першою працею такого типу стала збірка Г. Калиновського: "Опис весільних українських простонародних обрядів...", видана в Петербурзі 1777 р. У 1798 р. Я. Маркович видав у Петербурзі "Записки про Малоросію...", де містилися відомості про природу, населення та історію України. В той же час І. Котляревський публікує перші три частини "Енеїди", в якій, використавши фабулу Вергілієвої "Енеїди", подає мистецьку картину побуту козаків. З цього погляду поема І. Котляревського стала однією з перших спроб рефлексивно використати поетичну форму у популяризації і захисті українських звичаїв і традицій.

У другій половині XVIII ст. велике значення відіграли твори, які характеризували тогочасні взаємовідносини України і Росії. Зокрема, у 1762 р. С. Дівович написав "Разговор Великороссии с Малороссиею в честь, славу и защищение Малороссии", в якому доводив, що Україна (яку він за московською традицією називав Малоросією) добровільно вступила в персональну унію з Росією (Великоросією): "Не тобі (великоросі), правителю твоєму піддалися... Не думай, що ти сама була моїм володарем, а державець твій і мій спільний, повелитель". Твір С. Дівовича став своєрідним літературним протестом проти політики імперської централізації. Цілком зрозуміло, що в XVIII ст. цей твір не було надруковано. Вперше твір опублікував Н. Петров у 1882 р. в журналі "Киевская старина" [1].

С. Дівович написав свою працю у формі емоційного віршованого діалогу. На думку багатьох дослідників, головною ідеєю твору є відстоювання доцільності державності козацької держави і висловлення протесту проти централізаторської політики російського уряду щодо України. У своїй праці С. Дівович широко використав історичні джерела та змалював історію України від найдавніших часів до середини XVIII ст. Особливу увагу він звернув на події національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького 1648 – 1657 рр. Викладаючи історію боротьби козацтва з турецько-татарськими і польськими військами, автор намагався показати історичні заслуги козацької старшини, її право на привілейоване становище не лише у Війську Запорозькому, але і в Російській імперії.

У тексті "Розмова Великоросії з Малоросією" С. Дівович чітко висловлює ідею державності України, її окремої та самодостатньої політичної культури, цілком відмінної від Московської держави та її спадкоємиці – Російської імперії. Свій твір С. Дівович написав на основі історичних матеріалів, використаних автором "Краткого описания Малороссии" (1734), літопису Г. Грабянки та інших історичних творів, популярних у той час.

Свою роботу над твором він завершив у Глухові 21 вересня 1762 р. [1].

Дослідники припускають, що С. Дівович написав свою працю під впливом останнього козацького гетьмана К. Розумовського, можливо, навіть і за його дорученням. У "Разговоре..." автор викладає героїчну історію козацтва, починаючи від черкаського прикордонного старости В. Лянцкоронського, який очолював в 1516 р. козацьке військо у війні з турками і татарами. Особливу увагу С. Дівович приділив Хмельниччині і багато написав про утиски й насильства "начальних людей". У творі події української історії він розглядав з позиції представників козацької еліти, в ньому переконливо доводив, що старшина має ті ж права і привілеї, що й російське дворянство. Дослідники не раз відзначали, що своєю тенденцією віршованого діалогу має певні аналогії з "Історією Русів", особливо в плані загальної національно-державної концепції. Очевидно, що "Разговор..." був добре відомий і авторові "Історії Русів". Поема була написана в традиціях літератури, що культивувалася в Києво-Могилянській академії, про це свідчать силабічні вірші, літературна форма (розмова чи діалог) та своєрідна обробка сьомої елегії Овідія з книги "Tristium" ("Скорботні пісні") при описі смерті Б. Хмельницького [7, с. 323-324].

Протягом тривалого часу твір С. Дівовича залишався маловідомим і маловивченим дослідниками. До теперішнього часу немає ґрунтовних розвідок щодо походження, написання і значення "Разговора..." в українській суспільно-політичній думці та національному рухові. Тема ця надзвичайно актуальна і потребує подальших наукових досліджень.

Твір "Історія Русів" також мав велике значення у національному русі. Дата його написання та ім'я автора залишаються невідомими до тепер, незважаючи на те, що книга була одною з найпопулярніших в Україні протягом першої половини XIX ст. і її можна було побачити в домівках багатьох українців.

"Історія Русів" – особлива праця політико-пропагандистського значення, автор якого сховався за ім'ям Георгія Кониського, і понад сто сорок років дослідники не можуть впевнено назвати особу, яка ховалася під псевдонімом Г. Кониського. Твір написаний "езопівською" мовою. Використовуючи історичні події, автор описував картину уявної, на той час, України – вільної, незалежної, з почуттям національної гідності та високої моралі.

Автор "Історії Русів" – український патріот, переконаний конституціоналіст, демократ, опонент тогочасного деспотизму. Свої думки він приписував окремим дійсним або вигаданим історичним діячам. На ідеалах "Історії Русів" виховувалися сотні українців, і вплив її позначився на творчості М. Маркевича, Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка. О. Оглоблін зауважив про тісний ідейний зв'язок між "Історією Русів" і "Разговором..." С. Дівовича [4, с. 17-18].

Та обставина, що численні дослідники протягом понад ста років не можуть встановити авторства "Історії Русів", свідчить, що в першій половині XIX ст. погляди, висловлені її автором, не були винятковими, навпаки, вони були властиві широкому колу тогочасної інтелігенції. Людина, яка написала "Історію Русів", лише передала думки багатьох представників тогочасної української еліти та освіченого українства.

Іншою формою висловлення своїх поглядів стали спроба заснування і діяльності різноманітних об'єднань і груп української козацької старшини та інтелігенції лівобережної України. Зокрема, ідея відновлення автономного статусу українських земель будь-якою ціною чи способом призвела до створення таємних гуртків. Існу-

вання об'єднань українських "автономістів" дало поштовх до організації подорожі В. Капніста до Берліна, який у 1791 р. шукав підтримки в правителів Пруссії на випадок збройного повстання України проти Росії. В середовищі української шляхти до останнього не вмирала наївна надія на відновлення гетьманату, і не були перебільшенням думки М. Марковича, який писав К. Рилеєву в 1825 р., що "в душі кожного українця живе дух Полуботка" [5, с. 392], а також слова М. Костомарова до І. Аксакова про те, що "на дні душі кожного думаючого і недурного українця спить Виговський, Дорошенко і Мазепа і прокинеться, коли настане слушний час" [2, с. 314-315].

У суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XIX ст. сформувалося декілька напрямів і течій. Серед них найважливішою вважається автономістська течія, що з'явилася відразу після ліквідації гетьманства.

Кінець XVIII ст. остаточно закріпив за Україною статус російської провінції. 1785 р. Катерина II вирішила окремим указом "ошчасливити" українських землевласників надавши їм права російського дворянства, що означало цілковиту втрату Гетьманщиною своєї й без того ілюзорної автономії та переходу її еліти під повну владу російських монархів.

Незважаючи на зрівняння у правах російського дворянства і української шляхти, в середовищі останньої продовжувала жевріти надія на відновлення скасованого в 1764 р. гетьманства та відновлення автономії в складі Російської імперії. Крім того, окремі українці вважали права українського шляхетства вищими за права російського дворянства через демократичне козацьке походження великої кількості лівобережної української шляхти. Відстоювання цих прав тоді вважалося найкращою підставою для закріплення свого особливого статусу через відновлення козацької державності.

Підтримуючи ідею повернення значення козацького війська, В. Капніст розробив проект про відновлення полкового устрою України та організацію добровільних козацьких полків. У 1788 р. цей документ потрапив до Катерини II і був схвалений як такий, що може, з одного боку, посилити військову міць держави, а з іншого, за словами канцлера О. Безбородька, міг створити вибухонебезпечну ситуацію в Україні, де пам'ятали про Хмельниччину і викликали "нового рода революцію", наслідком якої могли стати категоричні вимоги про відновлення гетьманства, підтвердження прав і свобод, які імперія протягом тривалого часу зводила нанівець [4, с. 88-89].

Автономістський рух в Україні набирив сили, його не могли зупинити ані даровані ранги чи титули, ані щедрі подарунки у вигляді земель із селянами, незважаючи на те, що переважна більшість шляхти, за словами історика О. Оглоблина, вийшла з народу, щоб потім його визискувати й закріпачувати. Існувала ще одна частина української шляхти, яка доклала великих зусиль, щоб з імперських рук вирвати український народ, надати йому належну освіту, культуру і, нарешті, домогтися для нього особливого державного статусу. Звичайно, прагнення автономістів ґрунтувалися переважно на доведенні власних прав, але вони вважали свою роботу корисною для усього українського народу. Завдяки цим людям в Україні поступово сформувалися поняття народності та нації, що, у свою чергу, сформувало підґрунтя ідеї державної незалежності. Автономісти діяли не поодиночі, на тепер відомо про існування на Новгород-Сіверщині кола патріотично налаштованої інтелігенції, яка жила і працювала наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Місто Новгород-Сіверський 27 січня 1782 р. стало одним із центрів трьох намісництв – територіальних

утворень, які замінили собою скасовану Гетьманщину. До нього увійшли землі найвідоміших і найбагатших українських полків – Стародубського і частково Ніжинського та Чернігівського. На території намісництва опинилися дві колишні гетьманські столиці – Глухів і Батурин, з їхніми культурними цінностями, бюрократичним апаратом та державотворчими традиціями. Тут продовжувала жити й працювати велика кількість представників українського гетьманського уряду, які обіймали високі посади. Пов'язане між собою службовими, майновими і родинними справами, новоутворене українське дворянство являло собою справжню соціальну верству, що формувала суспільно-політичні погляди й була духовним лідером краю.

Переважаюча більшість українського шляхетства без спротиву прийняла російську владу і поступово почала докладати певних зусиль для демонстрації своєї вірності російському престолу. Проте значно менша частина освіченої української знаті свідомо опинилася в опозиції до помірковано налаштованих проурядових дворянських кіл і утворила патріотичний гурток автономістів, який існував протягом 1780–1790-х рр. На думку дослідників, швидше за все це було своєрідне коло однодумців, об'єднаних спільними ідеями і бажанням вивчати історію рідного краю, довести свої дворянські права і захистити Батьківщину від уніфікаційної імперської політики.

До гуртка належали особи як світські, так і духовні. Серед них – Мелхіседек Значко-Яворський, Григорій Долінський, Архип Худорба, Андрій Гудович, Григорій Полетика, Варлаам Шишацький, Тимофій Калинський, Андрій Пригара, Андрій Рачинський, Григорій Полетика, Опанас Лобисевич, Федір Туманський, Михайло Миклашевський та багато інших прихильників ідеї автономізму.

Українців єднали не тільки прихильність до минулого, а й критичне ставлення до сучасного. Вони прагнули зберегти місцеву правову систему, що ґрунтувалася на Литовських статутах, і намагалися відновити знищену царизмом козацьку армію. Проте царський уряд мобілізував козацькі полки тільки тоді, коли виникала воєнна загроза для Росії.

Посилення реакції після війни 1812–1814 рр. сприяло зростанню в Україні опозиційних настроїв. Провідну роль у цьому русі відігравали дворянські опозиціонери-декабристи. За їхнім прикладом в Україні виникли перші таємні політичні гуртки, які ставили собі за мету боротися за скасування кріпосного права й ліквідацію самодержавства.

Організаційними формами, у яких об'єднувалися опозиційні сили, стали так звані масонські ложі і таємні політичні товариства. Вони ґрунтували представників привілейованої верхівки суспільства, які співідували ідеї всесвітньої рівності, братерства і свободи.

У 1819 р., перебуваючи в полтавській ложі "Любов до істини", представник автономістів В. Лукашевич почав працювати над створенням нової організації – Малоросійського таємного товариства. На відміну від масонських лож, воно мало діяти нелегально й передбачало боротьбу за створення незалежної Української держави. Основні програмові положення товариства містилися в підготовленому В. Лукашевичем "Катехізисі автономіста".

Членами цієї організації стали відомі в той час українські дворяни, однодумці В. Лукашевича, – С. Кочубей, В. Тарновський, П. Капніст та ін. Товариство підтримувало зв'язки з Польським патріотичним товариством та з Південним товариством декабристів.

Феномен виникнення гуртка автономістів у Новгород-Сіверському в час, коли був ліквідований інститут гетьманства, коли була зруйнована Запорозька Січ, зазнала

поразки Коліївщина, свідчив про потужні антиімперські настрої в тогочасному українському суспільстві, а саме серед найбагатших і найтитолованіших представників українського шляхетства. Боротьба за незалежність і свої права набула якісно нових рис і перемістилася з військової площини у площину суспільно-політичну.

Діяльність гуртка новгород-сіверських автономістів – маловивчена сторінка української історії. Можна лише констатувати, що державотворча традиція в Україні, сама ідея незалежності не виникла "з нічого" і не зникла в небутті. Люди, які пам'ятали про своє коріння, вивчали історію рідного краю і всіляко намагалися прислужитися своєму народові. Зважаючи на це, необхідно продовжувати дослідження автономістського руху і його представників, чиї ідеї призвели до формування в Україні не тільки проектів відновлення автономії України, але пішли значно далі до думки про створення незалежної Української держави.

Список використаних джерел

1. Дивович С. Разговор Великороссии с Малороссией / С. Дивович // Киевская старина. – 1882. – Т. I. – С. 325-365; 1882, Т. III. – С. 138-146.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – Т. 2. – 349 с.
3. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830 / З. Когут. – К.: Основа, 1996. – 317 с.

L. Mogylnyi, Dr. habil., Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

4. Оглоблин О. Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 328 с.

5. Полонська-Василенко Н. Історія України: [у 2 т.] / Н. Полонська-Василенко. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 р. – 608 с.

6. Смолий В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII – XVIII століття: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолий, В. С. Степаненко. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.

7. Петров Н. Разговор Великороссии с Малороссией. Литературный памятник второй половины XVIII века / Н. Петров // Киевская старина. – 1882. – Т. I. – С. 313-325.

8. Плохий С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / С. Плохий. – К.: Laurus, 2013. – 440 с.

References

1. DIVOVYCH, S. (1882) Razgovor Velikorossii s Malorossiei. *Kievskaya starina*. I, pp. 325-365; III, pp. 138-146.
2. DOROSHENKO, D. (1991) *Narys istorii Ukrainy*. Vol. 2. Kyiv: Hlobus.
3. KOGUT, Z. (1996) *Rosiiskyi tsentralizm i ukraiinska avtonomiia: Likvidatsiia Hetmanshchyny, 1760 – 1830*. Kyiv: Osнова.
4. OGLOBLYN, O. (1959) *Lyudy staroi Ukrainy*. München: Dniprova hvylya.
5. POLONSKA-VASYLENKO, N. (1995) *Istoriia Ukrainy*. Vol. 2: Vid seredyiny XVII stolittia do 1923 r. 3rd ed. Kyiv: Lybid.
6. SMOLII, V. A., STEPANENKO, V. S. (1997) *Ukraiinska derzhavna ideia XVII – XVIII stolittia: problemy formuvannia, evolyucii, realizacii*. Kyiv: Alternatyvy.
7. PETROV, N. (1882) Razgovor Velikorossii s Malorossiei. *Literaturny pamyatnik vtoroi poloviny XVIII veka. Kievskaya starina*. Vol. I, pp. 313-325.
8. PLOKHII, S. (2013) *Kozatskyi mif. Istoriia ta natsiietvorennia v epohu imperii*. Kyiv: Laurus.

Надійшла до редколегії 16.08.16

AUTONOMISTS MOVEMENT IN UKRAINE IN THE LATE XVIIITH – THE EARLY XIXTH CENTURY

This research looks at the premises and key reasons for the shaping of autonomist ideas among the Ukrainian Cossacks elite in the left-bank Ukraine in the late Eighteenth and the early Nineteenth centuries. We consider the written materials of that time, which defended the autonomous status of Ukrainian lands and criticized measures of the Russian Empire to concentrate its power during the reign of Catherine II, Paul I and Alexander I. We focus also on investigation of the controversial elements raised because of Russian Empire's oppression of the Hetmanschyna autonomous rights in the work by S. Divovych "Conversation between Velikorossia and Malorossia" and "History of the Rus" by an unknown author. We analyze the activities of the autonomists, who gathered in Novgorod-Siversky and included representatives of Ukrainian nobility. The contribution of the most prominent members of Novgorod-Siversky circle of autonomists and the participants of "Little Russian Secret Society" to the national movement is considered. In this paper, we analyze the process of coagulation of Ukrainian autonomists' movement in the early Nineteenth century and directions of its impact on the development of Ukrainian national revival in the first half of the Nineteenth century. We consider also the role and importance of Ukrainian nobility in defending the inalienable right to self-determination of the statehood in Ukraine.

Key words: Hetmanschyna, autonomists, Stepan Divovych, Vasyl Kapnist, Iakiv Lukashevych, "History of the Rus", "Little Russian Secret Society".

УДК 930.25: 004.738.5(477)

М. Палиєнко, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АРХІВІСТ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

У статті проаналізовано проблеми підготовки професійних архівістів в умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні та світі. Відзначено, що потужні зміни суспільно-політичного, культурного та інформаційно-комунікаційного середовища на межі ХХ і ХХІ ст. призвели до необхідності переосмислення та оновлення теоретичних засад і методологічного інструментарію архівної науки, практики професійної діяльності та концепції архівної освіти. Охарактеризовано два основні вектори підготовки архівістів та документознавців в університетах України: на базі історичних факультетів та на факультетах соціальних комунікацій.

Визначено основні тенденції модернізації архівної освіти у світі, а також проблеми адаптації навчальних програм до потреб інформаційного середовища. Підкреслено, що нова модель професійної освіти має бути побудована на міждисциплінарній основі та органічно поєднувати підготовку архівістів – зберігачів суспільної пам'яті, світової історико-культурної спадщини, та управлінців документацією, здатних забезпечити роботу з документами упродовж всього їх життєвого циклу, адаптуватися до вимог інформаційного середовища.

Підкреслено, що реформування архівної освіти в Україні можна здійснити тільки на основі розширеного діалогу та взаємодії архівознавців, професіоналів-практиків та викладачів університетів. В освітніх програмах з підготовки архівістів має бути встановлений баланс між викладанням історичних, правознавчих та інформаційних дисциплін; вони мають забезпечити ширшу інтеграцію практичних аспектів до навчального процесу. Водночас наголошено на важливості наукових досліджень, сприяння міжнародній мобільності студентів та викладачів з метою інтеграції українських архівістів у європейське та світове професійне співтовариство.

Ключові слова: архіви, архівісти, архівна наука, архівна освіта, модернізація, інформаційне суспільство.

Входження України до світового та інформаційного простору, інтенсивний розвиток громадянського суспільства та інформаційно-комунікаційних технологій актуалізує проблему модернізації архівної освіти в Украї-

ні, переосмислення концепції підготовки архівістів в умовах розвитку інформаційного суспільства. Тривале домінування "європейської" моделі архівної освіти, яка базувалась на поглибленому вивченні в університетсь-

ких стінах дисциплін історичного циклу, зокрема, палеографії і дипломатики, ґрунтовній мовній підготовці, призвело до формування у країнах Європи (зокрема, Франції, Німеччині, Австрії, Італії та ін.) професійної спільноти істориків-архівістів, видавців історичних пам'яток [5]. В основі її лежала розроблена представниками паризької Школи хартиї концепція підготовки архівістів-палеографів на базі університетської історичної освіти. Правомірність цих підходів полягала, передусім, у спрямованості архівістів на опрацювання та збереження архівів Середньовіччя і Нового часу, роботи з давніми текстами, що передбачала ґрунтовне оволодіння історичними методиками і техніками, знаннями в галузі палеографії, дипломатики, текстології та інших спеціальних історичних дисциплін.

Історична база освіти традиційно розглядалась як основа підготовки архівістів й в Україні. Ця тенденція простежувалась з часів заснування Київського центрального архіву давніх актів у середині XIX ст., у якому працювали випускники історико-філологічного факультету Університету св. Володимира, представники київської школи істориків-документалістів В. Антоновича [2]. Згодом "історичну" модель архівної освіти в Україні намагались реалізувати у діяльності Київського та Одеського археологічного інститутів (1918 – 1919 рр.), різноманітних архівних курсів, і, зрештою, вона була втілена у життя із заснуванням 1944 р. кафедри архівознавства у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, яка упродовж 70 років своєї діяльності підготувала значну кількість професійних архівістів, виховала плеяду талановитих джерелознавців, істориків та архівознавців [3].

Проте, вже у другій половині XX ст. у зв'язку зі значним збільшенням документних потоків та обсягів управлінської документації, а також стрімким розвитком інформаційних технологій, запровадженням електронного документообігу постала нагальна потреба у підготовці спеціалістів у галузі управління документацією. Одними з перших концепцій підготовки архівних працівників у школах бібліотекознавства та інформаційних наук почали обґрунтовувати американські архівісти, зокрема, Теодор Р. Шелленберг (Teodor R. Schellenberg), який наголошував на превалюванні практичних аспектів у професійній діяльності архівістів [17]. Від того часу у науковій періодиці та на міжнародних форумах тривають гострі дискусії щодо подальших векторів розвитку архівної освіти. Згідно до статистичних даних, наведених у публікації Йозефа М. Туріні (Josef M. Turrini) стосовно американських архівістів, то у 1971 р. понад 50 % представників професії мали переважно історичну освіту і лише 12 % – ступінь магістра бібліотечних та інформаційних наук; проте у 2004 р. останній показник збільшився втричі і становив вже 39 %, у той час як частка архівних працівників з історичною освітою (або освітою в суміжних гуманітарних чи соціальних галузях знань) знизилась до 46 % [19]. Нині тенденція до інтеграції архівної освіти з інформаційними науками яскраво простежується у програмах із підготовки архівістів як у Північній Америці, так і в ряді європейських країн.

Кардинальні зміни у системі документообігу та організації зберігання документів, пов'язані з запровадженням новітніх інформаційних технологій у всі сфери життєдіяльності суспільства, поставили перед європейськими архівними школами проблему адаптації навчальних програм до потреб інформаційного середовища. Назріла потреба у перегляді та переосмисленні позитивістської в своїй основі концепції підготовки архівістів, розширенні та урізноманітненні підходів до формування університетських програм. На початку XXI ст. керівництво найдавнішої та найавторитетнішої архівної школи

Європи – Національної школи хартиї Сорбонни, усвідомлюючи необхідність внесення змін до навчальних програм у контексті розвитку інформаційного суспільства, започаткувало 2005 р. магістерську програму "Історія та новітні технології", яка передбачає поряд із вивченням загальних та професійно орієнтованих дисциплін підготовку мультимедійної продукції [11].

Іншою домінантною ознакою сьогодення є той факт, що у зв'язку з розширенням доступу до публічної інформації значно актуалізувалась роль архівістів не тільки як зберігачів, але й як творців історичної пам'яті, які не лише забезпечують зв'язок суспільства з його історичним минулим, але активно впливають на формування сьогоденного бачення світу. Нині архіви – це не тільки сховища документної інформації, але й установи пам'яті, а також науково-дослідні центри, віртуальні сховища веб-ресурсів тощо. Отже, потужні зміни суспільно-політичного, культурного та інформаційно-комунікаційного середовища на межі XX і XXI ст. призвели до необхідності переосмислення та оновлення теоретичних засад і методологічного інструментарію архівної науки, практики професійної діяльності та, зрештою, концепції архівної освіти.

Як відзначав знаний канадський теоретик архівознавства Террі Кук (Terry Cook), у добу постмодернізму відбулась зміна архівної парадигми, внаслідок якої погляд на документи як на статичні фізичні об'єкти, пасивні продукти людської та адміністративної діяльності був замінений їх розумінням у якості динамічних ідей та понять, активних учасників формування індивідуальної та колективної пам'яті. У свою чергу, від архівістів зміна архівної парадигми вимагала нового розуміння сутності професії та свого місця в ній, за висловом Т. Кука, "відходу від ідентифікації себе як пасивних хранителів спадщини та визначення своєї ролі в якості активних творців колективної (соціальної) пам'яті" [8, с. 4].

Ще на початку цифрової ери архівісти Північної Америки почали глибоко аналізувати ситуацію, намагаючись спрогнозувати тенденції подальшого розвитку архівів та архівної професії. Зокрема, Рендал С. Джімерсон (Randall C. Jimerson) у статті "Переглядаючи архівну ідентичність", опублікованій 1989 р. на шпальтах наукового журналу "The American Archivist", змоделивав уявну ситуацію відвідин "архіву майбутнього" – цифрової ери, і поставив питання: чи архівісти стануть анахронізмом у світі постійного обміну інформацією та високих технологій [12, с. 333]. Відзначаючи кардинальні зрушення, які відбувалися у зв'язку із перетворенням індустріального суспільства на інформаційне, він наголошував на необхідності архівістів підготуватися до таких швидкоплинних змін. Вже наприкінці 1980-х рр. Р. С. Джімерсон передбачав кризу "професійної ідентичності" [12, с. 334], підкреслював важливість вироблення нового іміджу архівістів, орієнтацію на ринок інформаційних послуг, оволодіння новітніми технологіями і професійними навичками. "Це важливо для виживання. Ми не можемо собі дозволити не змінюватися", – ці слова американського архівіста сьогодні, як ніколи, є актуальними й для нашого професійного середовища [12, с. 335].

Сучасні вимоги до професійних якостей архівістів та управлінців документацією перебувають у фокусі обговорення багатьох міжнародних архівних форумів. Передусім цій проблемі традиційно приділяє значну увагу Міжнародна рада архівів (International Council on Archives / ICA), яка неодноразово порушувала питання підготовки архівістів на Міжнародних конгресах архівів, а XII конгрес, який відбувся 1992 р. у м. Монреаль (Канада), був загалом присвячений темі "Професія архівіста в епоху інформації". Нині у структурі ICA функціонує

окрема Секція з архівної освіти та навчання (Section for Archival Education and Training), яка сприяє розвитку тісних контактів між архівознавчими освітніми центрами різних країн світу, виробленню міжнародних освітніх стандартів. Упродовж останніх десятиліть секція виступила організатором цілої низки міжнародних симпозіумів, на яких обговорювалися актуальні питання архівної освіти у цифрову епоху, серед них: освіта упродовж життя (м. Саламанка, Іспанія, 1998), управління документами у цифровому світі: міжнародні виклики (м. Перт, Австралія, 2002), архівна наука та освіта в електронну добу (м. Токіо, Японія, 2006) тощо.

Важливі аспекти розвитку архівної освіти у XXI ст. були окреслені у доповіді архівних експертів про розширення архівного співробітництва в Європі (Report on Archives in the enlarged European Union ("Increased archival cooperation in Europe: action plan")), що була покладена в основу архівної резолюції, прийнятої Радою Європейського Союзу 6 травня 2003 р. У цьому документі наголошувалося на тому, що архівісти XXI ст. мають відповідати за весь життєвий цикл документа, посилювати свою роль і відповідальність за зберігання суспільної пам'яті, сприяти розширеному доступу до колективної пам'яті в Європі. Особливо підкреслювалося значення міжнародного співробітництва та обміну досвідом з представниками інших професій, зокрема спеціалістами у галузі інформаційних технологій і комунікацій [16].

2006 р. у Варшаві відбулась Сьома європейська конференція архівів під назвою "Архівіст – професія майбутнього у Європі". Основною її метою було узгодження програм навчання з архівістики у рамках створення єдиного європейського освітнього простору, що, зрештою, має сприяти мобільності архівістів, взаємного визнання дипломів та можливості працевлаштування дипломованих архівістів на теренах країн – членів Європейського Союзу. Програма конференції включала розгляд найактуальніших проблем, пов'язаних із виробленням професійних компетенцій сучасного архівіста. Обговорення моделі компетенцій супроводжувалося обґрунтуванням архівістики як наукової дисципліни та аналізом впливу новітніх технологій на зміст та форми діяльності архівів, а також актуальних завдань, які покладаються на архівістів у сучасному світі. Особлива увага була приділена порівнянню "професійних профілей" архівістів у законодавстві та практичній діяльності окремих країн з метою вироблення спільних підходів до освітніх програм і розробки загальної моделі професійних компетенцій для європейських архівістів. У ході обговорення підкреслювалося, що запровадження нових стандартів підготовки необхідно для відповідного функціонування архівів та управління документами, які сьогодні широко продукуються з використанням новітніх технологій [7].

У листопаді 2009 р. на Міжнародній конференції Круглого столу архівів (CITRA) "Архівіст XXI століття: нові стратегії освіти та навчання" у м. Сан-Джуліан (Мальта), у результаті обговорення нагальних проблем розвитку професії була ухвалена резолюція CITRA, в якій знайшли відображення важливі напрями міжнародного співробітництва у галузі підвищення кваліфікації архівістів: стажування та обмін досвідом, доступ до он-лайн архівних ресурсів, організація спільних досліджень з впровадження новітніх технологій в архівну сферу [6, с. 220]. Крім того у резолюції наголошувалося, що сучасні архівісти мають повною мірою володіти навичками роботи з електронними документами.

З особливою гостротою ці та інші питання сьогодні лунають й в Україні під час обговорення ролі архівів у житті держави і суспільства, збереженні історичної пам'яті. Водночас, занепокоєння у професійному та освіт-

ньому середовищі викликають питання подальшого розвитку архівної освіти, яку на тлі глобального реформування вищої освіти в Україні відокремлено від її історичних коренів та віднесено до галузі знань "Культура і мистецтво" (спеціальність 029 – Інформаційна, бібліотечна та архівна справа). Все це ставить перед професійними архівістами, а також істориками та документознавцями питання про необхідність вироблення нової моделі професійної освіти, міждисциплінарної в своїй основі, яка могла б органічно поєднати підготовку архівіста – зберігача історичної пам'яті, національної історико-культурної спадщини, а з іншого боку – управлінця документацією (рекордс-менеджера), здатного забезпечити роботу з документами упродовж всього їх "життєвого циклу", адаптуватися до вимог постійно еволюціонуючого інформаційного середовища.

Слід відзначити, що до середини 1990-х рр. архівознавча кафедра Київського національного університету імені Тараса Шевченка була єдиною випусковою кафедрою із підготовки архівістів в Україні. На межі 1990-х – 2000-х рр. потреби галузі призвели до розширення спектру підготовки та виділення архівознавчого напрямку у діяльності окремих кафедр історичних факультетів, а також заснування кафедр документознавства та інформаційної діяльності у структурі новостворених факультетів соціальних комунікацій. Таким чином, у цей час намітилися два основні вектори підготовки архівістів та документознавців в українських університетах: у рамках першого продовжувалася підготовка архівознавців на базі історичних факультетів, передусім, на кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також у Львівському національному університеті імені Івана Франка (кафедра давньої історії України та архівознавства), Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара (кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства), Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (кафедра документознавства і музейної справи історичного факультету) тощо.

Другий вектор репрезентував суто документознавчий напрям, представлений кафедрами документознавства та інформаційної діяльності переважно на факультетах соціальних комунікацій, зокрема, Національного університету "Острозька академія" (кафедра документознавства та інформаційної діяльності, факультет політико-інформаційного менеджменту), Київського національного університету культури і мистецтв (кафедра документознавства та інформаційної діяльності), Європейського університету (кафедра документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності), Національного авіаційного університету (кафедра історії та документознавства гуманітарного інституту). Окремий напрям у підготовці документознавців представляють кафедри, які спеціалізуються на інформаційних, бібліотекознавчих та книгознавчих аспектах, зокрема, у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв (кафедра інформаційних комунікацій та бібліотекознавства), у Рівненському державному гуманітарному університеті (кафедра документальних комунікацій та бібліотечної справи), у Харківській державній академії культури (кафедра документознавства та книгознавства).

Сьогодні складно знайти відповідний баланс між академічними курсами, сфокусованими на дисциплінах історичного циклу, і тими дисциплінами, які пропонують нові підходи до навчання, що відповідають розвиткові професії та очікуванням роботодавців: управління електронними документами, використання електронних баз даних, правові питання та комунікації. Отже, нам необ-

хідно розв'язувати ці проблеми на міжінституційному рівні. Тільки на основі взаємодії університетських кафедр, архівів, науково-дослідних інституцій (передусім, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства), Спілки архівістів України можна реформувати архівну освіту, створити її оновлену модель, яка органічно поєднуватиме теоретичну підготовку з практичним досвідом і професійним тренінгом. Ця модель має відповідати світовим, передусім – європейським – стандартам, вимогам демократичного, інформаційного суспільства, забезпечувати належний розвиток галузі.

Безумовно, процеси спеціалізації, які сьогодні відбуваються в освітній та професійній сферах, відображають потреби сучасного суспільства і є спробами відповіді на його виклики. Водночас, виходячи з необхідності розуміння всього "життєвого циклу документів", не можна виривати документи з історичного контексту, не знати причинно-наслідкових зв'язків між їх створенням, функціонуванням, подальшим перетворенням на джерело – носій історичної інформації. Архівіст має знати умови створення та побутування документів, щоб відповідним чином здійснити експертизу їхньої цінності, забезпечити їх описування, зберігання, створити умови для подальшого використання як історичного джерела. З іншого боку, підготовка документознавців не може обмежитись лише знаннями сучасного документообігу, електронних процесів і технологій. Отже, якщо "класичні" архівознавці сьогодні вже не можуть обійтись без знання документальних процесів, володіння сучасними технологіями, то управлінці сучасною документацією повинні бути обізнаними з історичними процесами і розуміти цінність документів як частини колективної пам'яті суспільства. На нашу думку, без історичного компонента підготовка спеціалістів для роботи з документами є неможливою. Проте якщо в класичній архівній освіті історичні дисципліни мають становити основу, підґрунтя для подальшої спеціалізації, то для документознавців історичні курси мають залишатися додатковою, але все ж таки інтегральною частиною навчальних програм.

Виходячи з досвіду діяльності кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, надзвичайно важливим є підтримання постійного діалогу з професійним середовищем, реалізація спільних проектів із підготовки підручників та навчальних посібників з архівознавства та суміжних галузей знань, проведення наукових конференцій, семінарів, джерелознавчих й архівознавчих читань. Яскравим результатом спільної наукової та дидактичної діяльності колективу кафедри й Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства є підготовка підручника "Архівознавство" (К., 1998, 2002) [1] та навчального посібника "Нариси історії архівної справи в Україні" (К., 2002). Студенти й магістранти кафедри проходять практику в державних архівних установах (Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України, Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного, Центральному державному архіві зарубіжної українки, Державному архіві м. Києва), беруть участь у значній кількості заходів, які організуються архівами (відкритті документальних виставок, лекцій, тематичних зустрічей).

Проте сьогодні університетські освітні програми, відповідаючи на виклики інформаційного суспільства та потреби у підготовці відповідного рівня спеціалістів для архівної та інформаційно-документаційної галузей, мають забезпечити ширшу інтеграцію практичних аспектів до навчального процесу. У реаліях сучасної України однією із нагальних потреб підготовки архівістів є перерформування навчальних планів з метою збільшення обсягу практичних занять на базі архівів, перетворення архівів на "творчі лабораторії" із підготовки майбутніх архівістів та істориків-джерелознавців. Причому важливим є налагодження контактів навчальних закладів не тільки з центральними та місцевими архівами, але й приватними архівними установами, діловими підрозділами банків, підприємств та інших організацій, які є потенційними роботодавцями і зацікавлені у спеціалістах даного профілю.

На порядку денному стоїть також питання про необхідність узгодження програм навчання з практичними реаліями та потребами архівних інституцій. Проблема полягає в узгодженні практичних вимог, які висувають роботодавці, з теоретичною базою, яку передбачають університетські програми, і яка має відповідати рівню викладання фундаментальних дисциплін історичного, правничого, мовного циклів. Також вимагає поглиблення і розвитку міждисциплінарність та варіативність програм навчання. У рамках архівної спеціальності, на нашу думку, доцільно розвивати окремі спеціалізації: "історик-архівіст", "архівіст-документознавець", "спеціаліст з інформаційних технологій / архівіст медіа простору" тощо.

Загалом, слід відзначити обґрунтованість поглядів багатьох зарубіжних теоретиків архівознавства та архівістів-практиків на доцільність розвитку архівної освіти як в суто професійному, так і в академічному, університетському середовищі [15; 18]. Архівна освіта не має зосереджуватися на одному рівні, тому що архівні установи потребують як "практиків", так і "мислителів". Саме тому європейська практика професійної підготовки архівістів включає як базовий рівень з подальшою спеціалізацією і навчанням в архівних школах (Німеччина, Італія), так і університетські магістерські програми з архівознавства (Франція, Великобританія, Польща тощо). До останнього часу такі країни, як Франція, Бельгія, Німеччина, Австрія надавали перевагу історичній освіті як базовій для підготовки майбутніх архівістів. Натомість у Великобританії архівні програми паралельно розвивались як на історичних факультетах університетів (Departments of History), так і на відділеннях інформаційних наук (Departments of Information Studies).

Загалом світовий досвід демонструє різноманітність підходів до архівної освіти, її моделей. Серед них можна виділити "історичний" підхід, який визнає історичні дисципліни базовими для формування майбутніх архівістів; "адміністративний" підхід, який надає перевагу оволодінню архівістами управлінськими функціями; підхід, пов'язаний з життєвим циклом документів, що наголошує на підготовці архівістів для роботи з управлінською документацією (сучасними архівами); нарешті, "інтеграційний" підхід розглядає архівознавство як одну з інформаційних наук [16]. У різних країнах зазначені підходи набули розвитку в університетських освітніх програмах з архівознавства (базового та магістерського рівнів). Крім того, післядипломне навчання у процесі роботи (on-the-job training) забезпечують архівні інституції (такі, як Школи архівістики, дипломатики та палеографії, які існують при 17 державних архівах Італії; Архівна школа Марбурга у Німеччині та ін.). У зв'язку з цим варто підкреслити, що важливою тенденцією сьогодні є застосування на практиці концепції навчання

упродовж життя (lifelong learning), яка передбачає не тільки підтримання професійних знань і навичок, а також оволодіння новими знаннями, методиками й технологіями по мірі розвитку і змін у професії. Міжнародного визнання та авторитету у професійному середовищі набули програми з підвищення кваліфікації архівістів, які пропонують Міжнародні архівні технічні курси у Парижі (Le Stage Technique International des Archives), Міжнародний інститут архівної науки Триєсту та Марібору (International Institute for Archival Science of Trieste and Maribor), Архівна школа Амстердама (Archiefschool, Amsterdam).

Кожна з країн ЄС розвиває низку з цих підходів у контексті своїх адміністративних традицій, існуючої системи вищої освіти та наявних фінансових можливостей. Однак у більшості європейських країн необхідною умовою здобуття архівної професії є університетський диплом. Університетській освіті традиційно надається перевага перед професійними архівними школами, останні ж розглядаються як основа для подальшої спеціалізації, післядипломної освіти чи підвищення кваліфікації.

Важливо також наголосити на тому, що як історики, так і архівісти мають сьогодні поширювати у суспільстві сприйняття своєї ключової ролі у збереженні та формуванні національної пам'яті. На жаль, існує проблема невідповідного сприйняття та оцінки ролі архівістів як владними структурами, так і самим громадянським суспільством, причому тут йдеться не тільки про країни молодшої демократії, але нерідко й про традиційні суспільства "старої" Європи.

Водночас багатьма сучасними архівознавцями підкреслюється важливість залучення магістрантів до наукових досліджень, які мають сприяти як розвитку науки, так і формуванню спеціалістів високого рівня. У зв'язку з цим актуальною є думка відомого нідерландського архівіста, професора Амстердамського університету Еріка Кетелаара (Eric Ketelaar) про те, що технологічні зміни та виклики часу "відкрили очі" архівістів, змусили їх переосмислити своє місце у суспільстві, сприйняти нову наукову парадигму, яка ґрунтується не на описовій, а на порівняльній архівістиці [13, с. 325]. Слід відзначити, що концепція нової архівної парадигми знайшла своє обґрунтування у працях видатного канадського теоретика архівознавства Террі Кука (Terry Cook), між іншим у ключовій статті з історії архівної думки останнього століття "What is Past is Prologue" [9], опублікованій 1997 р. у науковому канадському часописі "Archivaria". Розвиваючи погляди Т. Кука, Е. Кетелаар наголошував на тому, що важливе завдання сучасних освітніх програм полягає у навчанні студентів "професійному мисленню", а не "ремеслу професії" [13, с. 332]. Останнє можливо за умови того, що дослідницька діяльність студентів стане невід'ємним компонентом навчального процесу та складовою професійного становлення.

На думку Е. Кетелаара, сучасні архівісти мають розуміти соціальні та культурні фактори створення та функціонування документів. Працюючи з історичними архівами, вони повинні використовувати історичні методи, натомість організовуючи роботу із сучасними документами, вони мають бути обізнаними із соціологією та антропологією, організаційною культурою, оскільки значний вплив на процеси архівування мають соціальний, культурний, політичний, економічний, релігійний контексти [13, с. 329]. У своєму виступі на минулорічних Джерелознавчих читаннях, присвячених розвитку архівної науки і освіти в незалежній Україні, автор цієї статті наголошувала на тому, що сьогодні не можна зводити функції архівів та архівістів до задоволення лише інформаційних потреб суспільства, оскільки архіви, зберігаючи історичну пам'ять людства, мають реалізовувати

важливі соціокультурні та наукові завдання. З огляду на те, що на архіви покладена відповідальна місія не тільки збереження історичної спадщини, але й формування "історичної пам'яті", неможливо розірвати ті глибинні коріння і зв'язки, які поєднують архіви з історією та історичну науку з архівами. Тому, незважаючи на потребу у спеціалістах, обізнаних з новітніми інформаційними технологіями, важливу роль у діяльності архівів й сьогодні мають виконувати архівісти-історики, ерудити, знавці джерел та спеціальних історичних методів дослідження, продовжуючи традиції, закладені ще у XIX ст. європейськими архівними центрами [4].

Загалом, надзвичайно важливо сформулювати відповідь на питання: як сучасне суспільство сприймає архівістів і що саме воно від них очікує? Сьогодні архіви асоціюються, передусім, з пам'яттю та історією. Однак, архівісти XXI ст. вже не можуть виконувати свою місію без використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. При цьому вони не мають перетворитися на IT-спеціалістів, але повинні розуміти глобальний вплив сучасних технологій на соціальні та культурні практики, а також розвиток архівістики як науки [14].

Архіви у XXI ст. стали частиною глобальної інформаційної інфраструктури. Вони переросли межі інституційної, локальної чи національної історії, а їх інформаційний потенціал нині стає доступним "всесвітній аудиторії" завдяки оцифровуванню та представленню у глобальній інформаційній мережі. Дуже влучне і водночас лаконічне визначення сутності архівної професії представлено сьогодні у рубриці "Відкриваючи архіви та нашу професію. Хранителі архівів та документів" на сайті Міжнародної ради архівів: "Бути архівістом чи зберігачем документів – це чудова місія. Не так багато професій, про які можна сказати, що те, над чим ви працюєте сьогодні, матиме значення кілька століть по тому. Архівіст або зберігач документів повинен любити історію, мати гостроту зору, проявляти увагу до деталей та глибоку відданість своїй справі. Він є хранителем суспільної пам'яті" [10].

Таким чином, реформа архівної освіти передбачає розширений діалог та взаємодію теоретиків архівознавства, досвідчених професіоналів-практиків та викладачів університетів. Сьогодні має бути знайдений баланс у викладанні між історичними, правознавчими та інформаційними дисциплінами. Зasadничим для архівіста є знання різних аспектів управління документами упродовж всього їх життєвого циклу, знання історії інституцій та розвитку системи управління, володіння методами історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, вміння користуватися новітніми комп'ютерними технологіями та системами комунікації, мовна компетенція, відкритість до міжнародного та міждисциплінарного співробітництва. Сучасний архівіст має бути ґрунтовно обізнаним з правовими аспектами діяльності архівів, щоб забезпечити належний доступ до документної інформації, її використання, захист авторських прав. Спеціальної уваги при підготовці архівістів потребують питання експертизи цінності, архівного описування, стандартизації, впливу новітніх технологій на архівну практику (зберігання електронних документів, управління електронною документацією, проблеми оцифрування документів, їх реставрації тощо). І, нарешті, надзвичайно важливим завданням для сучасної архівної освіти є подолання психологічних, ментальних стереотипів, виховання нової генерації "самодостатніх" архівістів, здібних репрезентувати та відстоювати свої інтереси перед суспільством.

Список використаних джерел

1. Архівознавство: Підручник для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України / за заг. ред. Я. С. Калакура, І. Б. Матяш. – К.: Видавн. дім "Києво-Могилянська академія", 2002. – 356 с.
2. Калакура Я. Наукова школа архівістів та археографів Університету св. Володимира / Я. Калакура // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2013. – Вип. 5 (118). – С. 25-30.
3. Калакура Я. Центр архівістики та джерелознавства в Київському університеті / Я. Калакура, М. Щербак // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 156-161.
4. Палієнко М. Архівіст XXI ст. – історик-ерудит чи інформаційний менеджер: виклик професії / М. Палієнко // Матеріали Всеукр. наук. конф. "Шістнадцять джерелознавчих читання. Архівна наука і освіта в незалежній Україні" (Київ, 24 листопада 2015 р.) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Каф. архівознавства та спец. галузей іст. науки. – К.: [б. в.], 2015. – С. 10-12.
5. Палієнко М. Г. Історичні традиції та сучасні тенденції розвитку європейської та американської моделей архівної освіти / М. Г. Палієнко // Архіви України. – 2015. – № 6. – С. 35-60.
6. Прилепішева Ю. А. Міжнародна конференція Круглого столу архівів (CITRA) "Архівіст XXI століття: нові стратегії освіти та навчання" / Ю. А. Прилепішева // Архіви України. – 2010. – № 1. – С. 219-222.
7. VII European Conference on Archives. Archivist: Profession of the Future in Europe (Warsaw, May 18-20, 2006) / red. nauk. W. Stępnia, Warszawa: [s. n.], 2006. – 358 s.
8. Cook T. Archival Science and Postmodernism: New Formulation for Old Concepts / T. Cook // Archival Science. – 2001. – № 1. – P. 3-24.
9. Cook T. What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas since 1898, and the Future Paradigm Shift / T. Cook // Archivaria. – 1997. – Vol. 43. – P. 17-63.
10. Discover Archives and Our Profession: Archives and Records Keepers [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ica.org/en/discover-archives-and-our-profession>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 11.03.2016.
11. École nationale des chartes [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.enc.sorbonne.fr>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.03.2016.
12. Jimerson R.C. Redefining Archival Identity: Meeting User Needs in the Information Society / R. C. Jimerson // The American Archivist. – 1989. – Vol. 52. – № 3. – P. 332-340.
13. Ketelaar E. Archivist Research Saving the Profession / E. Ketelaar // The American Archivist. – 2000. – Vol. 63. – P. 322-340.
14. Ketelaar E. Time Future Contained in Time Past. Archival Science in the 21st century / E. Ketelaar // Journal of the Japan Society for Archival Science. – 2004. – № 1 – P. 20-35.
15. Nesmith T. Professional Education in the Most Expansive Sense: What Will the Archivist Need to Know in the Twenty-first Century? / T. Nesmith // Archivaria. – 1996. – Vol. 42. – P. 89-95.
16. Report on Archives in the enlarged European Union: Increased archival cooperation in Europe: action plan. Elaborated by the National Expert Group on Archives of the EU-Member States and EU-Institutions and Organs at the request of the Council of the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ec.europa.eu/archival-policy/docs/arch/reportarchives_en.pdf. – Назва з екрану. – Дата звернення: 11.03.2016.
17. Schellenberg T.R. Archival Training in Library Schools / T. R. Schellenberg // The American Archivist. – 1968. – Vol. 31. – № 2. – P. 155-165.
18. Shepherd E. Is Archives and Record Management a Profession for Practitioners or an Academic Discipline? / E. Shepherd // VII European Conference on Archives (Warsaw, May 18-20, 2006). Archivist: Profession of the Future in Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://20090209.archiwa.gov.pl/repository/wz/VII%20Konferencja/Papers/E_Shepherd_Is%20archives%20and%20records%20management....pdf. – Назва з екрану. – Дата звернення: 11.03.2016.
19. Turrini J.R. The Historical Profession and Archival Education / J. R. Turrini // Perspectives on History: The Newsletter of the American Historical Association (May, 2007) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2007/the-historical-profession-and-archival-education>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 11.03.2016.

References

1. KALAKURA, Ya. S., MATIASH, I. B. (ed.) (2002) Arkhivoznavstvo: Pidruchnyk dlia studentiv istorychnych facultetiv vyschych navchalnykh zakladiv Ukrainy. Kyiv: Vydavnychii dim "Kyievo-Mohylianska akademiia".
2. KALAKURA, Ya. S. (2013) Naukova shkola arkhivistiv ta arkhografiv Universitetu sv. Volodymyra. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii. 5 (118), 25-30.
3. KALAKURA, Ya. S., SHCHERBAK, M. H. (2004) Tcentr arkhivistyky ta dzereloznavstva v Kyivskomu universiteti. Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. 12, 156-161.
4. PALIENKO, M. (2015) Arkhivist XXI st. – istoryk-erudyty chu informatcijnyni menedzer: vyklyk profesii. In: Proceedings of "Shistnadsaiati dzereloznavchi chytannia. Arkhivna nauka i osvita v nezaleznii Ukraini" (Kyiv, 24 November 2015). Kyiv: [s. n.], pp. 10-12.
5. PALIENKO, M. (2015) Istorychni tradytsii ta suchasni tendentsii rozvytku evropeiskoi ta amerykanskoj modelei arkhivnoji osvity. Arkhivy Ukrainy. 6, 35-60.
6. PRYLEPISHEVA, Yu. A. (2010) Mizhnarodna konferenciia Kruhloho stolu arkhiviv (CITRA) "Arkhivist XXI stolittia: novi stratehii osvity ta navchannia". Arkhivy Ukrainy. 1, 219-222.
7. STĘPNIAK, W. (ed.) (2006) VII European Conference on Archives. Archivist: Profession of the Future in Europe (Warsaw, May 18-20, 2006). Warszawa: [s. n.].
8. COOK, T. (2001) Archival Science and Postmodernism: New Formulation for Old Concepts. Archival Science. 1, 3-24.
9. COOK, T. (1997) What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas since 1898, and the Future Paradigm Shift. Archivaria. 43, 17-63.
10. Discover Archives and Our Profession: Archives and Records Keepers [Online]. Available from: <http://www.ica.org/en/discover-archives-and-our-profession>. [Accessed 11 March 2016].
11. École nationale des chartes [Online]. Available from: <http://www.enc.sorbonne.fr> [Accessed 12 March 2016].
12. JIMERSON, R. C. (1989) Redefining Archival Identity: Meeting User Needs in the Information Society. The American Archivist. 52 (3), 332-340.
13. KETELAAR, E. (2000) Archivistics Research Saving the Profession. The American Archivist. 63, 322-340.
14. KETELAAR, E. (2004) Time Future Contained in Time Past. Archival Science in the 21st century. Journal of the Japan Society for Archival Science. 1, 20-35.
15. NESMITH, T. (1996) Professional Education in the Most Expansive Sense: What Will the Archivist Need to Know in the Twenty-first Century? Archivaria. 42, 89-95.
16. Report on Archives in the enlarged European Union: Increased archival cooperation in Europe: action plan. Elaborated by the National Expert Group on Archives of the EU-Member States and EU-Institutions and Organs at the request of the Council of the European Union [Online]. Available from: ec.europa.eu/archival-policy/docs/arch/reportarchives_en.pdf [Accessed 11 March 2016].
17. SCHELLENBERG, T. R. (1968) Archival Training in Library Schools. The American Archivist. 31 (2), 155-165.
18. SHEPHERD, E. (2006) Is Archives and Record Management a Profession for Practitioners or an Academic Discipline? VII European Conference on Archives (Warsaw, May 18-20, 2006). Archivist: Profession of the Future in Europe [Online]. Available from: http://20090209.archiwa.gov.pl/repository/wz/VII%20Konferencja/Papers/E_Shepherd_Is%20archives%20and%20records%20management....pdf. [Accessed 11 March 2016].
19. TURRINI, J. R. (2007) The Historical Profession and Archival Education. Perspectives on History: The Newsletter of the American Historical Association [Online]. Available from: <https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2007/the-historical-profession-and-archival-education> [Accessed 11 March 2016].

Надійшла до редколегії 16.08.16

M. Paliienko, Dr. habil., Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

AN ARCHIVIST OF INFORMATION SOCIETY: PROBLEMS OF THE PROFESSIONAL TRAINING'S MODERNIZATION

In the article it is analyzed the problems of professional training of archivists in terms of the information society's development in Ukraine and in the world. It is noted that significant changes in the social, political, cultural, informational and communicational environment during the end of the 20th – beginning of the 21st centuries caused the necessity of reconsideration and renewal of the theoretical concepts and methodological tools of Archival Science, professional activities of archivists and the concept of archival education. It is also outlined two main vectors of the archivists and records managers' professional training in the Ukrainian universities: on the basis of Departments of History and in the structure of Departments of Communication.

The main tendencies of the modernization of archival education in the world as well as the problems of adaptation of archival curriculum to the needs of information society were identified. It was stressed that the new model of professional education should be built on an interdisciplinary basis and should organically combine, on the one hand, training of archivists – keepers of the collective memory, the world historical and cultural heritage, and on the other hand – records managers that could be able to provide record-creating process and work with documents during their life cycle, adopting to the new informational challenges.

In the paper, we stressed that reformation of the archival education system in Ukraine can be implemented only on the ground of expanded dialogue and interaction between archival scientists, professional archivists and university professors. Archival education programs should include a wide range of historical, jurisprudential and informational disciplines. Responding to the contemporary needs it is also important to integrate more practical aspects into educational process. Ultimately, it was emphasized the importance of scientific research, students' and educators' international mobility for integration the Ukrainian archival education and archivists into the European and world professional community.

Key words: archives, archivists, Archival Science, archival education, modernization, information society.

УДК 94(37):355.311.1

А. Пількевич, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна**ПРИНЦИПАТ ТИБЕРІЯ В "HISTORIAE ROMANAE" ВЕЛЛЕЯ ПАТЕРКУЛА**

У статті розглядаються особливості зображення правління імператора Тиберія Веллеєм Патеркулом. Змістова частина "Historiae Romanae" аналізується на предмет пропаганди та специфіки викладу фактологічного матеріалу автором. Техніка риторичних прийомів при створенні характеристик історичних діячів складає предмет особливої наукової цінності, враховуючи першість автора у використанні багатьох елементів, що випереджають свій час. Веллей Патеркул був сучасником та безпосереднім учасником багатьох подій, що припадають на історію Раннього принципату, у зв'язку з чим його оцінка критично переглядається та порівнюється із паралельною наративною традицією, в основу якої покладені твори Публія Корнелія Тацита, Гая Светонія Транквілла, Діона Кассія та інших античних авторів. Розкривається проблема судових процесів та страт за звинуваченням у *crimen laesae majestatis*, як одна із головних складових політичної практики принципату Тиберія із врахуванням системності впливу цих явищ на історіографічне поле в окресленій хронології. Охарактеризовано кінцеву мету написання "Historiae Romanae" та витоки у формування образу ідеального правителя, що містяться у завершальній частині цієї праці.

Ключові слова: Веллей Патеркул, принципат, Тиберій Юлій Цезар Август, Луцій Елій Сеян, життєпис, історичний твір, пропаганда.

Історична праця Веллея Патеркула, незважаючи на досить стислий характер та неоднозначну оцінку серед сучасних антикознавців, залишається важливим джерелом із вивчення історії Стародавнього Риму.

На особливу увагу заслуговують розділи присвячені добі Пізньої Республіки і Раннього принципату. І хоча за змістовою частиною "Historiae Romanae" суттєво поступається творам Публія Корнелія Тацита, Гая Светонія Транквілла, Діона Кассія та ряду інших авторів, головна її наукова цінність міститься в самій оцінці Веллеєм Патеркулом тих фактів та подій сучасником яких він був особисто.

Аналіз змістової частини "Historiae Romanae" та системи викладу історичного матеріалу автором дозволяє встановити декілька закономірностей. Так, головну вагу у своїй праці Патеркул, цілком очевидно, приділяє особистості. Соціально-економічні аспекти розвитку Римської держави, як і фактологічна складова в цілому, залишені без особливої уваги автора, що вказує на справжню мету написання твору. Працю Веллея Патеркула скоріше можна охарактеризувати як життєпис окремих видатних діячів ніж як всезагальну історію Риму.

Постать Августа та головним чином Тиберія, сучасником яких був автор, підкреслено ідеалізується [11, р. 163; 8, р. 435-436]. Патеркул не намагається приховати свою необ'єктивність, його мета зовсім інша і цілком відмінна від формули, сформульованої його послідовником: "sine ira et studio". Цілком вірогідно, що слова Тацита (Tac. Ann., I, 1): "res florentibus ipsis ob metum falsae, postquam occiderant, recentibus odiis compositae sunt" були саме про Веллея Патеркула. Також, за ради уточнення, важливо зазначити, що окрім суто хронологічного аспекту важко говорити про якусь іншу послідовність чи спадковість у працях цих авторів.

Важливим прийомом у створенні позитивного іміджу правління Тиберія виступають порівняння принципса із героїчними постатями "славетного минулого". Також за цим прикладом пояснюється і обрання імператором "другою людиною в державі" Сеяна. Очевидно, Веллей Патеркул добре розумів, наскільки сильно його особисте життя залежить від префекта преторія Луція Елія Сеяна, влада якого в період написання "Historiae Romanae" була майже абсолютною. Страта останнього відбулась 18 жовтня 31 р., тобто вже після завершення твору Веллея, в якому сама характеристика Сеяна нашої епохи нас на думку про особливу прихильність до нього автора. Важливо звернути увагу на той факт, що із семи глав другої книги Патеркула, що присвячені вже безпосередньо правлінню Тиберія (II, 124-130), дві відводяться для обґрунтування "правильного" вибору ім-

ператора щодо особи Луція Елія Сеяна (II, 127-128). Розглянемо їх детальніше: "Raro eminentes viri non magnis adiutoribus ad gubernandam fortunam suam uti sunt, ut duo Scipiones duobus Laeliis, quos per omnia aequaverunt sibi, ut divus Augustus M. Agrippa et proxime ab eo Statilio Tauro, quibus novitas familiae haut obstitit quominus ad multiplicis consulatus triumphosque et complura eveherentur sacerdotia. Etenim magna negotia magnis adiutoribus egent interesse rei publicae quod usu necessarium est, dignitate eminere utilitatemque auctoritate muniri. Sub his exemplis Ti. Caesar Seianum Aelium, principe equestris ordinis patre natum, materno vero genere clarissimas veteresque et insignes honoribus complexum familias, habentem consularis fratres, consobrinus, avunculum, ipsum vero laboris ac fidei capacissimum, sufficiente etiam vigori animi compage corporis, singularem principalem onerum adiutorem in omnia habuit atque habet, virum severitatis laetissimae, hilaritatis priscae, actu otiosis simillimum, nihil sibi vindicantem eoque adsequentem omnia, semperque infra aliorum aestimationes se metientem, vultu vitaeque tranquillum, animo exsomnem."

In huius virtutum aestimatione iam pridem iudicia civitatis cum iudiciis principis certant; neque novus hic mos senatus populi que Romani est putandi, quod optimum sit, esse nobilissimum. Nam et illi qui ante bellum Punicum abhinc annos trecentos Ti. Coruncanium, hominem novum, cum aliis omnibus honoribus ium pontificatu etiam maximo ad principale extulere fastigium, et qui equestri loco natum Sp. Carvilius et mox M. Catonem, novum etiam Tusculo urbis inquilinum, Mummiumque Achaicum in consulatus, censuras et triumphos provexere, et qui C. Marius ignotae originis usque ad sextum consulatum sine dubitatione Romani nominis habuere principem, et qui M. Tullio tantum tribuere, ut paene adsentatione sua quibus vellet principatus conciliaret, quique nihil Asinio Pollioni negaverunt, quod nobilissimis summo cum sudore consequendum foret, profecto hoc senserunt, in cuiusvisque animo virtus inesset, ei plurimum esse tribuendum. Haec naturalis exempli imitatio ad experiendum Seianum Caesarem, ad iuvanda vero onera principis Seianum propulit senatumque et populum Romanum eo perduxit, ut, quod usu optimum intellegit, id in tutelam securitatis suae libenter advocet."

Контекстний аналіз обраних прикладів із врахуванням логіки викладу та стилістичної схеми, побудованої автором, дозволяє дійти наступного висновку. Цілком очевидним постає прагнення автора за допомогою широкого ряду історичних прикладів виправдати не родовите походження Сеяна. Ступінь наданих повноважень

останньому вступає в пряме протиріччя із його соціальним становищем [12, р. 259-260]. Розуміючи це, Патеркул увесь потенціал свого літературного таланту спрямовує на нівелювання можливої у цьому зв'язку критики. Спеціально відібрані та логічно скомпоновані історичні факти автор вміло використовує як інструмент для досягнення своїх цілей [9, р. 670]. Звернувши на це увагу, важко не помітити справжню пропагандистську мету Веллея Патеркула.

Цілком логічним буде припущення, що автор "Historiae Romanae" входив до кола наближених до Сеяна осіб. Про це, окрім вище вказаного, можуть свідчити декілька обставин. По-перше, їх особиста дружба, що сягала своїм корінням спільної службу на Сході. По-друге, нам відомо, що будь-які відомості про Патеркула обриваються після 30 р., що може вказувати на його страту в 31 р. у зв'язку із розкриттям змови Сеяна. Після розправи над головним винуватцем переслідування та загибелі не оминули майже всіх наближених до нього осіб, тож Патеркулу, очевидно, не вдалося виправдатись та зберегти життя. Сам факт наявного у нас тексту "Historiae Romanae" без будь-яких виправлень у схвальній характеристиці Сеяна (II, 127-128) свідчить про те, що автор вже просто не встиг внести якісь корективи.

Розпочавши своє правління досить пристойно імператор Тиберій все ж не зміг уникнути значних негативних метаморфоз своєї особистості. Він залишився в пам'яті наступних поколінь римлян як жорстокий тиран, вбивця своїх близьких, розпусник, руйнівник залишків республіканських традицій. Історично епоха принципату Тиберія відзначена жорсткими соціальними зламами, боротьбою старої сенатської аристократії із новою імператорською моделлю управління державою [5, р. 88]. Саме таку інформацію ми можемо віднайти в інших джерелах, що описують даний період більш різнобічно та об'єктивно. Співставлення та аналіз історичних матеріалів, що містяться, головним чином, у Публія Корнелія Тацита (Тас. Ann., I-VI), Гая Светонія Транквілла (Suet., Tib.), Діона Кассія (Dio., LVII-LVIII) та у текстах ряду інших авторів, серед яких особливо виділимо Сенеку Молодшого (Senec. De benef., III, 26; Epist. LV, 3), дозволяє нам побачити епоху Тиберія, у зображення Патеркула, нічим іншим, як прямою пропагандою та вихвалюванням імператорського режиму. Виклад історії, що передувє добі Августа та Тиберія, а також стислий характер праці, мали забезпечити цікавість широкої публіки до "Historiae Romanae" та слугували досягненню кінцевої політико-пропагандистської мети.

Важко однак погодитись також із максимумом критики, що містився в радянській історіографії. Найбільш виразно це помітно у А. Б. Єгорова, який сформулював наступне ставлення до тексту Патеркула, присвяченого Тиберію: "Вісім глав Веллея, присвячених часу після смерті Августа, складаються із загальних фраз, нескінченних вихвалень принципса і його оточення. Сам Тиберій у Веллея Патеркула абсолютно безликий, очевидно, це не реальна особа, а образ ідеального правителя, що зібрав в собі якості ідеального державного діяча Республіки" [2, с. 163]. Відмітимо, що оскільки правління Тиберія не було суцільним масовим терором, деякі повідомлення наприклад Тацита цілком співзвучні із Патеркулом. Так, Веллей говорить про фінансову допомогу Тиберія збіднілим сенаторам з метою поповнення їх цензу, необхідного для збереження в списку сенату (Vell., II, 129). Про це ж на прикладі Проперція Целера повідомляє Тацит (Тас. Ann. I, 75). Також паралельно та цілком об'єктивно відмічена і допомога постраждалим містам Азії та контроль над зловживаннями чиновників в провінціях (Vell., II, 126; Тас. Ann. II, 48).

Таким чином, незважаючи на досить необ'єктивну оцінку Тиберія в цілому, не всі повідомлення Веллея були синтезовані безпідставно.

Похвальна характеристика Тиберія, подана Патеркулом, могла б виглядати цілком пристойною з точки зору об'єктивності викладу подій лише в перший період його правління, а саме – в 14 – 19 рр. після Р.Х. В цей час суттєвим стримуючим фактором для імператора був інший реальний претендент на вищу владу в державі – Германік, за плечима якого стояли германські легіони (Тас. Ann., I, 31; Suet. Tib., 25). Розуміючи це, Тиберій діяв дуже виважено, позиціонуючи себе як "добротного продовжувача" справи Августа і не проявляв різких деспотичних прагнень. Але уся подальша практика розвитку *lex majestatis* обумовила досить негативне сприйняття імператора його сучасниками [7, р. 604-605], що жодним чином не могло випасти із поля зору Веллея Патеркула і спеціально було приховано автором.

Репресивна машина імператора Тиберія набирала швидкості поступово. Першими проявами стали справи проти Апулея Варілли і Гранія Марцелла. Також відомими фігурантами, що проходили за *crimen laesae majestatis*, були негідні Тиберію Фаланій та Рубрій (Тас. Ann., I, 73-74; II, 27-32; III, 38; Dio., LVII, 15). Згадуючи про Друза Лібона і Сілія, Патеркул відверто демонструє свою повну прихильність до офіційної лінії звинувачення, за якою дії імператора оцінюються, як цілком справедлива кара за "злочинні плани" змовників. При цьому обороти мови та сам стиль автора при викладі цих подій супроводжується певною принизливою формою "благоговіння" перед особою імператора (Vell., II, 130): "Si aut natura patitur aut mediocritas recipit hominum, audeo cum deis queri: quid hic meruit, primum ut scelerata Drusus Libo iniret consilia". Така стилістична форма стане цілком звичною для періоду доміну, але ще довго не буде характерною для принципату [10, р. 214]. Та обставина, що ми зустрічаємо цей елемент у Патеркула, ще раз нашоує на думку про пропагандистську мету автора.

Також для Веллея характерна велика кількість високих ступенів, деякі з них з'являються вперше саме у нього, наприклад, *cruentissimus* (II, 53, 3), *distractissimus* (II, 114, 1), *fulgentissimus* (II, 71, 1), *perfectissimus* (I, 5, 2; II, 36), а також слів, що виражають перевагу (*eminens*, *eminentia*, *claritudo*, *elucere*). [1, с. 62-63]. Ці елементи в тексті застосовуються насамперед при характеристиці принципів та членів їх родин для підкреслення особливого становища. В цілому ж Веллей користується лексикою, що характерна для римської прози кінця періоду Республіки та доби Августа [4, р. 376-377], але ряд слів, що використовує автор у своїй праці до нього не вживались: *favorabilis* (II, 34, 2; 40, 2), *praedatio* (II, 73, 3), *patratis* (II, 98, 2), *transcursus* (II, 55; I, 86; I, 99, 4) [20]. Деякі слова подані також у незвичному розумінні, наприклад, *actus* в значенні *negotium*, *adsurgere* – *ascendere*, *egredi* – *superare* [1, с. 62-63].

Повертаючись до Тиберія звернемо нашу увагу, що широкий ряд загальновідомих фактів із репресивної політики цього імператора просто не підходили ідеальному образу правителя, на якому Патеркул мав завершити свою історію [3, р. 1069-1070]. Так із величезного списку злочинів Тиберія наведемо лише декілька найбільш відомих. Загадкова смерть Германіка та суд над Кальпурнієм Пізоном (Тас. Ann., II, 71-72; III, 13-15; Dio., LVII, 18), страта Клаторія Пріска (Тас. Ann., III, 45-51; Dio., LVIII, 20), звинувачення та подальше самогубство Гая Сілія, що був близьким другом Германіка (Тас. Ann., IV, 17-20). Також за особистою участі Тиберія були організовані процеси проти Азінія Галла, Гая Ко-

мінія, Тітія Сабіна, Вотиєна Монтана, Фуфія Геміна, Мутілії Пріск, Елія Сатурніна, Клавдії Пульхр та інших (Тас. Ann., IV, 13, 18-21, 28-31, 34-36, 42, 52, 66, 68-71; VI, 23; Dio., LVII, 22-24; LVIII, 3-5). У 29 р. Тиберій відправив у заслання вдову Германіка Агріппіну та її сина Нерона, де той закінчив життя самогубством, а його мати згодом померла. Друза, ще одного сина Германіка, імператор Тиберій кинув до в'язниці в самому Римі і фактично заморив голодом (Тас. Ann., V, 3-5; VI, 3, 25; Suet. Tib., 53-54; Dio., LVII, 22).

Розглянувши вищевказані судові процеси та страти за *crimen laesae majestatis*, стає цілком зрозумілим, наскільки небезпечно було впасти у немилість до імператора. Таким чином, цілком логічно є обережність Патеркула у підборі фактологічного ряду "Historiae Romanae". Не в меншій мірі це стосувалось і формулювання оцінок, характеристик відомих діячів римської історії і, особливо, імператора – сучасника автора [6, р. 191-192]. У цьому зв'язку найбільш показовою є справа історика Кремуція Корда, якого змусили закінчити життя самогубством. Суть звинувачень зводилась до його позитивної оцінки діяльності республіканців, зокрема, Кассія, а також Брута. Першого він необережно іменував "останнім римлянином", а Гая Юлія Цезаря залишив у тексті своєї історії без схвального відгуку. Праця Кремуція була спалена, а його доля мала слугувати попередженням для інших (Senec. Ad Marc., 22, 2-3, 4-7; Тас. Ann. IV, 34-35; Suet. Tib., 61; Dio., LVII, 24).

Отже, характеристика діяльності Августа та Тиберія у праці Патеркула, що без сумніву являє собою офіційну пропаганду, могла бути обумовлена декількома обставинами. По-перше, це прагненням автора догодити імператору або наблизити до нього особам. По-друге, не можна не бачити тут і велику обережність Веллея за своє життя при написанні твору подібного жанру, оскільки про долю Кремуція Корда Патеркул не знав не міг.

Список використаних джерел

1. Дашкова М.Ф. Стилистические особенности "Римской истории" Веллея Патеркула / М. Ф. Дашкова // "Римская история" Веллея Патеркула / за ред. А. И. Немировский, М. Ф. Дашкова. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1985. – С. 7-77.
2. Егоров А.Б. Развитие политической системы принципата при Тиберии / А. Б. Егоров // Социальная структура и политическая организация античного общества: Межвузовский сборник / под ред. Э. Д. Фролова. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1982. – С. 135-162.
3. Albrecht M. A history of Roman literature : from Livius Andronicus to Boethius: with special regard to its influence on world literature / M. Albrecht; G. Schmeling. – New York: Brill, 1997. – 1843 p.
4. Alfonsi L. La dottrina dell' aemulatio in Velleio Patercolo / L. Alfonsi // Aevum. – 1966. – № 40. – P. 375-378.
5. Balsdon J. The Principates of Tiberius and Gaius / J. Balsdon // Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. Principat. – Berlin & New

York: Walter de Gruyter & Co., 1975. – Bd. 2: Politische Geschichte (Kaisergeschichte) / Ed. by H. Temporini. – P. 86-94.

6. Christ K. Velleius und Tiberius / K. Christ // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 2001. – Bd. 50. – H. 2. – P. 180-192.

7. Goodyear F. Tiberius and Gaius: their Influence and Views on Literature / F. Goodyear // Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. Principat. – Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 1984. – Bd. 32.1: Sprache und Literatur (Literatur der julisch-claudischen und der flavischen Zeit) / Ed. by W. Haase. – P. 603-610.

8. Hellegouarch J. Etat present des travaux sur l'Histoire romaine de Velleius Paterculus / J. Hellegouarch // Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. Principat. – Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co., 1984. – Bd. 32.1: Sprache und Literatur (Literatur der julisch-claudischen und der flavischen Zeit) / Ed. by W. Haase. – P. 404-436.

9. Hellegouarch J. Les buts de l'oeuvre historique de Velleius Paterculus / J. Hellegouarch // Latomus. – 1964. – T. 23. – P. 669-684.

10. Lobur J. Festinatio (Haste), Brevitas (Concision), and the Generation of Imperial Ideology in Velleius Paterculus / J. Lobur // Transactions and Proceedings of the American Philological Association. – 2007. – Vol. 137. – № 1. – P. 211-230.

11. Starr R.J. The Scope and Genre of Velleius' History / R. J. Starr // The Classical Quarterly. – 1981. – Vol. 31. – Issue 1. – P. 162-174.

12. Sumner G. V. The truth about Velleius Paterculus: Prolegomena / G. V. Sumner // Harvard Studies in Classical Philology. – 1970. – Vol. 74. – P. 257-297.

References

1. DASHKOVA, M. F. (1985) Stilisticheskie osobennosti "Rimskoj istorii" Velleia Paterkula. In: A. I. Nemirovskiy, M. F. Dashkova (eds.) "Rimskaya istoriya" Velleia Paterkula. Voronezh: Izdatel'stvo Voronezhskogo universiteta, pp. 7-77.
2. EGOROV, A. B. (1982) Razvitiye politicheskoy sistemy printsipata pri Tiberii. In: E. D. Frolov (ed.) Sotsialnaya struktura i politicheskaya organizatsiya antichnogo obshchestva: Mezhvuzovskij sbornik, pp. 135-162.
3. ALBRECHT, M., SCHMELING, G. (1997) A history of Roman literature : from Livius Andronicus to Boethius: with special regard to its influence on world literature. New York : Brill.
4. ALFONSI, L. (1966) La dottrina dell' aemulatio in Velleio Patercolo. Aevum. 40, 375-378.
5. BALSDON, J. (1975) The Principates of Tiberius and Gaius. In: H. Temporini (ed.) Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. Principat. Bd. 2: Politische Geschichte (Kaisergeschichte). 86-94.
6. CHRIST, K. (2001) Velleius und Tiberius. Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. 50 (2), 180-192.
7. GOODYEAR, F. (1984) Tiberius and Gaius: their Influence and Views on Literature. In: W. Haase (ed.) Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. Principat. Bd. 32.1: Sprache und Literatur (Literatur der julisch-claudischen und der flavischen Zeit). Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co, pp. 603-610.
8. HELLEGOUARCH, J. (1984) Etat present des travaux sur l'Histoire romaine de Velleius Paterculus. In: W. Haase (ed.) Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. Principat. Bd. 32.1: Sprache und Literatur (Literatur der julisch-claudischen und der flavischen Zeit). Berlin & New York: Walter de Gruyter & Co, pp. 404-436.
9. HELLEGOUARCH, J. (1964) Les buts de l'oeuvre historique de Velleius Paterculus. Latomus. 23, 669-684.
10. LOBUR, J. (2007) Festinatio (Haste), Brevitas (Concision), and the Generation of Imperial Ideology in Velleius Paterculus. Transactions and Proceedings of the American Philological Association. 137 (1), 211-230.
11. STARR, R. J. (1981) The Scope and Genre of Velleius' History. The Classical Quarterly. 31 (1), 162-174.
12. SUMNER, G. V. (1970) The truth about Velleius Paterculus: Prolegomena. Harvard Studies in Classical Philology. 74, 257-297.

Надійшла до редколегії 05.09.16

A. Pilkevych, Ph. D in History

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PRINCIPATE OF TIBERIUS IN VELLEIUS PATERCULUS' "HISTORIAE ROMANAE"

The article deals with the character of Tiberius Caesar Divi Augusti shown in "Historiae Romanae" written by Velleius Paterculus. The author is a conceited and shallow courtier, and destitute of real historical insight, although generally trustworthy in his statements of individual facts. He may be regarded as a courtly annalist rather than an historian. The historical work of Velleius Paterculus is a critical counter to the later accounts of Tacitus, Suetonius and Cassius Dio, not just simply because it offers a different view of Tiberius, but because Velleius saw continuity where later authors saw only radical change which destroyed the Republic and put monarchy in its place. Studies of Velleius's work have frequently focused on the ways in which it reflects the messages propagated by the new regime. Some blemishes of style, particularly the clumsy and involved structure of his sentences, may perhaps be ascribed to insufficient literary training. The inflated rhetoric, the straining after effect by means of hyperbole, antithesis and epigram.

Keywords: Velleius Paterculus, the Principate, Tiberius Caesar Divi Augusti, Lucius Aelius Sejanus, historical biography, historical work, propaganda.

УДК 94(477):351.742"1920"

А. Руккас, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна**ПОЛЬОВА ЖАНДАРМЕРІЯ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У 1920 Р.**

За допомоги польських союзників навесні 1920 р. відбувалось відродження регулярних збройних сил Української Народної Республіки. Важливе місце у цьому процесі відводилось створенню військових органів правопорядку, а саме частин польової жандармерії, що мали слідувати за порядком та забезпечувати належний рівень дисципліни серед військовослужбовців. У запропонованій статті досліджуються обставини формування перших жандармських куренів в Армії УНР, висвітлюються особливості комплектування особовим складом, розглядаються програми фахового навчання майбутніх жандармів та умови служби їхньої як в тилу, так і на фронті.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Армія УНР, польова жандармерія, військова дисципліна, військові органи правопорядку.

Навесні 1920 р., готуючись до відновлення збройної боротьби за незалежність, українське державно-політичне керівництво приділяло особливу увагу створенню ефективного правоохоронного апарату. З цією метою 14 березня Рада Народних Міністрів ухвалила постанову № 163, згідно з якою "для забезпечення спокою і ладу на терені УНР, а також для переведення відповідних евакуйованих заходів щодо організації Української Армії" передбачалося організувати в складі Армії УНР Корпус військових жандармів, що підлягав би військовому міністру. Корпус мав поділятися на: польову (для служби на фронті) і запільну (для служби в тилу) жандармерії. Перед ними ставилися аналогічні завдання: "запобігати вчинкам каригідним, їх викривати, про них доносити і слідити всяких чиновників так військових, як і цивільних; наводити лад, спокій і порядок публічний; співробітничати при налагодженні адміністрації; допильнувати, щоби зарядження військової і цивільної влади було виконано; доглядати за точним переведенням мобілізаційних наказів; контролювати легітимачії осіб чужих та підозрілих; вилловлювати дезертирів; доглядати за телеграфами, телефонами, шляхами, мостами; збирати оружжя та матеріали воєнні; контролювати друки та публічні афіші" [7, арк. 7]. Більш детально функції польової жандармерії визначалися в спеціальній "Службовій інструкції" та доповненнях до неї, затверджених 17 серпня 1920 р. Відповідно до цих нормативних документів польова жандармерія мала "виконувати військово-поліційну службу при Армії на фронті і на етапах. У компетенцію її діяльності входить переважно служба в тилу б'ючогося війська, а також там, де козак тимчасово не знаходиться під наглядом безпосереднього начальника; догляд відносно цілих частин військових в обов'язки жандармерії не входить". В основному польова жандармерія мала: утримувати порядок на перевізних пунктах; доглядати за санітарами, аби ті "зараз же після принесення поранених з позицій, вертали назад"; повертати назад вояків, котрі самовільно залишили свої частини; допомагати і доглядати за збиранням поранених, рекувізувати підводи для їх перевезення; охороняти транспорти з пораненими; збирати коней без вершників. Після боїв польові жандарми "оберігають весь простір, на якому відбувались військові події, знаходять поранених і вбитих і охороняють їх від грабунків, допомагають і доглядають за збиранням зброї і предметів військової здобичі". Крім того, польові жандарми повинні були виконувати інші різноманітні функції, а саме:

- боротись зі шпигунством, зрадою, дезертирством і розголошенням військових таємниць;
- збирати інформацію про ворога;
- захищати цивільне населення від недозволених вчинків вояків;
- запобігати бунтам і ворожим настроям серед цивільного населення, "виявляючимся на ділі";

- арештовувати підстаршин і козаків, котрі одягнуті не по формі, нетверезі, порушують громадський спокій, стежити за тим, аби вояки не грали в азартні ігри;

- збирати відсталих і розпорошених вояків, відправляти їх до відповідних начальників (особливо пильно наказувалося стежити за "місцями, які вояки при звичаєні відвідувати поодинокі, зокрема ресторани, залізничні вокзали, магазини тощо);

- охороняти вокзали, залізничні, склади, бараки, телефони, телеграфи, а також доглядати за добрим станом доріг і мостів;

- контролювати волоцюг і цивільних осіб та доглядати за виконанням "застережень, приписаних статутами і розпорядженнями військовими";

- тримати "у карності і послуш" вороже цивільне населення, збираючи інформацію про запаси військового майна, промислові об'єкти тощо;

- виконувати поліційно-санітарні функції, зокрема доглядати за криницями, закопувати пададь та різні відходи тощо;

- слідувати за торгівлею, для чого "стежити за продажем заборонених алкогольних напівків, уважати за своєчасним зачиненням підприємств торговельних, доглядати за продажем продуктів споживчих, стежити, щоби міри і ваги були правдиві, затримувати дрібних купців, котрі не мають патентів, і осіб, що займаються недозвільною торгівлею" [19, арк. 57а-57е].

Польова жандармерія мала підлягати командувачу Дієвої армії, а запільна – місцевій адміністративній владі (губернським і повітовим комісарам). На організацію жандармерії в розпорядження військового міністра з Державної скарбниці асигнувалися 30 млн грн. [7, арк. 7] На виконання урядової постанови С. Петлюра 15 березня підписав наказ Головної команди Війська УНР (ГКВ) № 11, згідно з яким військовий міністр полковник В. Сальський повинний був негайно виїхати з Варшави до Кам'янця-Подільського, де, серед інших завдань, він мав зайнятися організацією жандармерії [10, арк. 1].

Першим кроком у цьому напрямку стало створення у Кам'янці-Подільському спеціального навчального центру – польового жандармського куреня, який мав готувати майбутніх жандармів. Надалі з його випускників планувалося формувати підрозділи спочатку польової, а потім і запільної жандармерії для служби як на фронті, так і у тилу. В організації польового жандармського куреня активну участь брав начальник Військової секції при Дипломатичній місії УНР у Польщі генерал В. Зелінський. 12 березня (тобто за два дні до офіційної появи постанови українського уряду № 163 про заснування Корпусу військових жандармів) він направив начальника польського Генерального штабу лист, у якому просив дозволити закупівлю різних підручників для майбутньої частини, а також приділити до неї як інструкторів польських офіцерів жандармерії [20]. Виконуючи прохання української сторони, польський Генштаб на-

правив у розпорядження генерала В. Зелінського ротмістра Б. Греффнера. Спільно з працівниками Військової секції він розробив положення про жандармський учбовий курінь, його штатний розклад та програму навчання. 31 березня ці документи було представлено військовому міністру полковнику В. Сальському для їх подальшої передачі на затвердження Головному Отаману. Після цього 7 квітня ротмістр Б. Греффнер виїхав до Кам'янця-Подільського, де вже почалась організація польового жандармського куреня, командиром якого було призначено сотника Саєвича. З 9 квітня 4-а стрілецька та 2-а запасна бригади, що розміщувалися у Кам'янці-Подільському, стали направляти у його розпорядження "всіх козаків, коли-небудь працювавших в жандармерії і зараз бажаючих служити по цій організації" [11, арк. 11]. 16 квітня наказом Головної управи Війська УНР (ГУВ) № 34 сотник Саєвич одержав право використовувати людський матеріал, "який зараз не знаходиться на дійсній службі" [4, арк. 51]. 7 травня було визначено умови для охочих поступити до жандармерії. Так, козаком чи підстаршиною могла стати особа віком від 21 до 36 років, із обов'язковим досвідом попередньої військової служби, добре освічена і фізично розвинута, чесна і несудима, патріот України. Старшинами планувалося набирати лише тих, хто раніше служив у жандармерії [11, арк. 55]. Пізніше у "Тимчасовій загальній інструкції служби жандармерії", розробленій у вересні 1920 р., було визначено основні моральні та психологічні критерії щодо відбору кандидатів у жандарми. Ними мали призначати людей, що відрізняються "ретельним виконанням накладених на них обов'язків, пильністю, обережністю, сумлінних, ввічливих і тактовних". У документі йшлося, що "тільки жандарм, котрий відповідає згаданим вимогам, може користуватись поважанням і довірям зі сторони осіб, з котрими йому приходиться мати діло під час виконання службових обов'язків. Жандарм завжди мусить поводитись поважно, пристойно, ввічливо, але рішуче" [19, арк. 68].

Формування польового жандармського куреня просувалося дуже повільно. Ротмістр Б. Греффнер скаржився на поважні труднощі – малу кількість слухачів, брак одягу та погане харчування, які затримували початок навчання. Ситуація довкола куреня серйозно непокоїла військового міністра полковника В. Сальського, який у категоричній формі висловлював своє незадоволення ходом організаційної роботи. Він вказував, що у діях окремих начальників, у тому числі й командира жандармського куреня, "помічається кидання від одного предмета до другого без усякої послідовності і системи, загальні фрази і не єдиної конкретної пропозиції, жалоби на перешкоди і не єдиної спроби навіть у вигляді якого-небудь плану або думки ці перешкоди усунуть". Міністр вимагав не просто просити якісь абстрактні гроші, а вказувати конкретні суми, мотивуючи їх обґрунтованим кошторисом витрат. Полковник В. Сальський суворо попереджав підлеглих: "Панове! Так далі продовжуватись не може. Більш волі до здійснення поставлених цілей і подолання перешкод до них. Наказую наперед триматись правила: докладаючи про яку-небудь перешкоду зараз же додавати свій план про способи подолання її. Пам'ятайте, панове, що від вашої сучасної праці залежить доля України і ваша персональна" [4, арк. 80]. Для покращення ситуації, подолання труднощів та прискорення організації польового жандармського куреня військовий міністр вирішив замінити його командира і 26 квітня наказом ГУВ № 39 на місце сотника Саєвича призначив підполковника М. Панківа [4, арк. 65]. Наступного дня новий командир доповів

міністру про стан справ у частині. За його словами, "постачання куреня поки не улаштовано... до цього часу... ще нічого не заготовлено, за відсутністю грошей, крім 50 сінників для касарні жандармів. Необхідно заготовити наступне: помешкання для канцелярії, помешкання для людей і стайні для коней, улаштувати одяг, взуття і харчування людей, фураж для коней, зброю для людей. Матеріали, за відсутністю грошей, не заготовлялись і контракти не укладались" [6, арк. 3]. За посередництвом Військової секції при Дипломатичній місії УНР у Польщі справу з постачанням вдалося вирішити позитивно. Частину необхідних для куреня речей виділило зі своїх запасів інтендантське управління польської 6-ї армії, а частину окремим транспортом надіслало з Варшави Верховне головнокомандування Війська Польського [21]. Після цього робота куреня похвалилася.

Тут варто згадати, що, окрім польового жандармського куреня у Кам'янці-Подільському українська влада планувала сформувати також жандармську сотню у Бресті для 6-ї стрілецької дивізії. З цього приводу начальник Військової секції при Дипломатичній місії УНР у Польщі генерал В. Зелінський 1 квітня направив відповідне прохання до польських Верховного головнокомандування та Військового міністерства. У зверненні, зокрема, вказувалося, що сотня "мала б вирушити на фронт незабаром за частинами, які зараз до цього підготовлюються, і несла б жандармську службу в районі дій вказаних вище українських частин" [21]. Однак з невідомих причин поляки так і не дали згоди на створення цього підрозділу.

3 травня наказом ГУВ № 57 було затверджено зразок уніформи для української польової жандармерії:

1. "Відзнаки: ранги – загальновійськові; петлиці – кольору білого і по діагоналі національного прапору стежка; на погонах число куреня і літери "П.Ж."; аксельбанти для всіх рангів (на лівому боці) світло-блакитного кольору; для старшин повний аксельбант, а для козаків скорочений. На лівому рукаві державний герб захисного кольору;

2. Кашкет: тулія і денце – білі; околиця – синій; кокарда загальновійськова і по козирку білий джгут;

3. Френч і шаровари загального зразка, кольору синього" [3, арк. 62].

Невдовзі на прохання командира учбового куреня польової жандармерії підполковника М. Панківа колір нарукавного тризуба змінили із захисного на білий, що було закріплено наказом ГУВ № 182 від 22 липня [1, арк. 80]. Цікаві відомості про уніформу знаходимо в спогадах М. Чаборика, який у 1920 р. в ранзі підхорунжого служив в українській жандармерії. За його словами, спочатку всі ходили в різних одностроях: російських гімнастюрках, російських і австрійських шинелях, цивільних куртках. Перший формений одяг було видано десь наприкінці травня, після візиту до учбового куреня С. Петлюри. З цього приводу М. Чаборик згадував: "...ми одержали новенькі й гарні однострої. Це були англійські убрання, з доброго сукна табачково-зеленкуватого кольору, такі ж самі шапки із червоною обвідкою і тризубом, черевики і гамаші, а дехто і чоботи. Закликали з міста кравців-жидів, котрі кожному з нас припасували убрання до міри. Для прикраси ми одержали також білі плетені шнури, які носилися на блузі, білі вилоги на комірі та золоті паски і зірки для означення наших ранг. І тоді варто було подивитися: це була дійсна краса і гордість УНР!" [22, с. 12]. Як бачимо, описаний мемуаристом однострій у цілому відповідає тому мундиру, що запроваджувався наказом ГУВ № 57, за

виключенням хіба що кашкетів із червоними обвідками й тризубами. Очевидно, невдовзі головні убори було приведено у відповідність до затвердженого зразка, підтвердженням чого можуть слугувати тогочасні оригінальні фотографії українських жандармів, на яких ті носять кашкети з білою тулією.

6 травня наказом ГУВ № 63 було оголошено "Положення про організацію та вишкіл польової жандармерії" та штат польового жандармського куреня, що чотири дні раніше було затверджено Головним Отаманом. Відповідно до цих документів курінь мав складатися зі штабу та трьох учбових сотень (по 150 вояків у кожній). Його штатна чисельність становила: 21 старшину та урядовця, 52 підстаршини та 411 козаків. Крім того, при курені планувалося створити окремий старшинський вишкіл для 20 слухачів. Муштрове командування й внутрішній порядок у частині належали до компетенції українських старшин. Водночас організацією навчального процесу керував спеціально направлений для цього польський інспектор, старший офіцер жандармерії, котрий міг видавати безпосередні накази командуванню куреня, не користуючись при цьому дисциплінарними правами щодо українських вояків. Він підлягав виключно польському Командуванню жандармерії, відповідаючи перед ним за стан організації, навчання та дисципліни в курені. Крім того, до кожної учбової сотні як інструктори призначалися один молодший офіцер польської жандармерії та чотири відповідно підготовлені підстаршини. Документація в частині велася двома мовами, оскільки інструктори зверталися до представників української військової влади рідною польською, а відповіді одержували українською. Програма підготовки в курені була розрахована на 10 тижнів. Протягом цього часу польські інструктори особисто викладали такі дисципліни, як: постановка організації польової жандармерії та інструкція служби польової жандармерії. Крім того, під їхнім безпосереднім наглядом українські старшини займалися з козаками "предметами чисто військового навчання" – стрільбою, польовою муштрою, топографією, вивчали статuti, знайомилися з особливостями військового та цивільного судочинства [3, арк. 77-78]. Зазначимо, що польські інструктори, роботою яких керував ротмістр Б. Греффнер (невдовзі підвищений у майори), сумлінно й відповідально ставилися до виконання своїх службових обов'язків. Доказом цього є наказ ГУВ № 197 від 10 серпня, де від імені Головного Отамана їм всім оголошувалася "щира подяка". "При напруженій праці в тяжких умовах, – говорилося в наказі, – вони виявляли завжди найкориснішу участь у навчанні куреня, енергійно допомагали в усіх відношеннях при переїздах, одягненні, озброєнні й харчуванні" [4, арк. 156]. 29 жовтня наказом по Військовому міністерству УНР № 57а щира подяка висловлювалася особисто майору Б. Греффнеру за "енергійну діяльність на користь УНР". Підставою для цього стали рішучі дії польського офіцера, коли "при переході жандармським куренем Збруча на територію УНР у села Кудринці польським вартовим батальйоном на підставі наказу – відбирати награване майно – цей курінь був затриманий з метою відібрати коней і інше майно жандармерії. Головний інструктор майор Греффнер вжив усіх заходів, аби нічого не було відібрано: телеграфував до вищого начальства, заявив протест яко жандарм, потребував письмового наказу і не дозволив взяти жадної крихти, захищаючи яко не награване, а власність куреня" [5, арк. 97].

3 червня наказом ГКВ № 37 польовий жандармський курінь перейменовувався на учбовий курінь польової

жандармерії. По завершенні курсу навчання з його випускників планувалося створити й відправити на фронт 1-й курінь польової жандармерії [13, арк. 43].

Упродовж першої половини літа 1920 р. учбовий курінь польової жандармерії, внаслідок негативного розвитку подій на фронті, був змушений постійно змінювати місце свого розташування. 8 червня з Вінниці він перемістився до Кам'янця-Подільського, де перебував до 9 липня, коли його було евакуйовано до Городенки, а потім через Станіславів, Дрогобич, Перемишль і Тарнов вивезено до польського міста Ясло. За таких умов лише завдяки наполегливій праці українських та польських викладачів наприкінці липня в учбовому курені відбувся перший випуск – біля півтори сотні жандармів, з яких було сформовано 1-й курінь польової жандармерії на чолі із сотником О. Курковським. Головний Отаман наказав негайно відправити "свіжу" частину в розпорядження штабу Дієвої армії "для обслуговування тільки армії з метою звільнення бойової сили". 30 липня він роз'яснив, що курінь відряджається в "спеціальне розпорядження" лише тимчасово, оскільки "по поверненню нашого війська на Україну" він "повинен виконувати свою службу в місті осідку Головного Отамана і Уряду", а тому мав "схоронити свою організацію і сталість як спеціальна частина" [16, арк. 26]. 30 липня 1-й курінь польової жандармерії, чисельністю 176 вояків (15 старшин та 161 козак), прибув до Буча [16, арк. 25], де його було офіційно зараховано до складу Дієвої армії. Курінь було передано у розпорядження начальника тилу, який мав тримати одну сотню при штабі у безпосередній підлеглості коменданта², "а решту вжити для служби в тилу армії і в районі запасних бригад в своїй підлеглості. Ні в якому разі не руйнувати організації цієї частини" [16, арк. 23].

1 серпня 1-й жандармський курінь, чисельністю 205 вояків, було зараховано на утримання при управлінні начальника тилу Дієвої армії, разом із яким 10 серпня він перейшов до Тисмениці [15, арк. 20, 27]. У цей час на всіх важливих переправах через Дністер і у великих містах прифронтової смуги курінь виставив пости по 9–10 вояків кожний. Крім того, по одному посту знаходилося при Військовому міністерстві та управлінні начальника тилу Дієвої армії [15, арк. 31]. 20 серпня курінь перемістився до Делятина [15, арк. 35]. У зв'язку з успішним наступом українських військ й наближенням їх до лінії державного кордону на р. Збруч 1-й курінь польової жандармерії було виключено зі складу Дієвої армії УНР. Відтепер наказом ГКВ № 35 від 18 вересня він підпорядковувався командирові Учбового куреня польової жандармерії [2, арк. 47зв.], а через нього військовому міністру. Підлеглість штабу Дієвої армії залишалася спочатку в господарських та оперативних питаннях, а з 22 вересня – тільки в оперативних³.

На початку жовтня 1920 р. обидві жандармські частини, учбовий курінь та 1-й курінь польової жандармерії, перемістилися до щойно звільненого Кам'янця-Подільського, тимчасової столиці УНР, де зайняли для своїх потреб будинок духовного училища на Польських фільварках. Після ремонту тут розмістились 30 стар-

² При штабі Дієвої армії було залишено 3-ю сотню (командир – сотник Смирницький), у складі якої нараховувалося приблизно 40-50 піших жандармів. У разі необхідності цей підрозділ планувалося використати для охорони 1-ї управи штабу [17, арк. 30].

³ 22 вересня 1920 р. жандармів було виключено з харчового задоволення при управлінні начальника тилу Дієвої армії [15, арк. 70].

шин та біля 300 вояків, було улаштовано канцелярію учбового куреня, почалося спеціальне навчання українських жандармів. Однією з найбільш гострих проблем був цілковитий брак військової форми. Приблизно 100 осіб взагалі не мали жодного одягу – вони носили лише білизну та лахміття, а тому нікуди не виходили з казарми [9, арк. 27].

Попри всі проблеми та негаразди матеріального характеру, учбовий курінь розгорнув активну діяльність, спрямовану на підтримку безпеки та порядку в прифронтовій зоні. Відомо, що лише впродовж другої половини жовтня 1920 р. силами куреня було заарештовано: 12 дезертирів, 12 більшовиків та їхніх симпатиків, 3 чекістів, 5 комуністів. Козаки куреня виконали у Кам'янці-Подільському 16 обшуків та облав на дезертирів й підозрілих осіб; здійснили 5 розшуків злочинців та комуністів по селах Кам'янецького повіту; зробили 20 ескортів і супроводжень дезертирів та запідозрених у більшовизмі осіб; мали 25 асистенцій при обшуках, що здійснювалися чинами контррозвідки; у Кам'янці провадили повні та часткові перевірки документів; зробили 16 патрулювань у місці розташування куреня [9, арк. 2].

Протягом жовтня 1920 р. 1-й курінь польової жандармерії заарештував 168 дезертирів і 26 запідозрених у більшовизмі осіб; зробив 15 асистенцій, 14 обшуків та 95 ескортів дезертирів і запідозрених у більшовизмі осіб; вислав 358 стеж для пошуку комуністів, патрулювання місцевості, захисту населення від бандитів. Крім того, курінь здійснював охорону державного кордону від Волочиська до Могилева-Подільського.

Наприкінці листопада 1920 р. жандармські курені перейшли на західний берег Збруча, де їх роззброїли та інтернували поляки. Відомо, що станом на 20 квітня 1921 р. у таборі у м. Ланцут перебували 268 вояків 1-го куреня польової жандармерії, у тому числі 45 старшин, 16 урядовців, 93 підстаршини, 124 козаки [223, с. 61]. У вересні 1921 р. всі українські жандармські частини було зведено в одну окрему бригаду жандармерії, командиром якої було призначено підполковника М. Поготовка [12, арк. 175]. 29 квітня 1922 р. наказом ГКВ № 18 військова жандармерія перейшла у підпорядкування начальника Генерального штабу. 23 вересня того ж року наказом ГКВ № 34 окрему бригаду жандармерії було розформовано. Замість неї, створювалися кадрова комісія жандармерії та кадрова жандармська сотня, підпорядковані начальнику 2-ї Волинської стрілецької дивізії [14, арк. 78]. У квітні 1923 р. їх теж було ліквідовано [8, арк. 31].

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ, ф. 1075, оп. 2, спр. 4.
2. Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 58.

A. Rukkas, Ph.D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE FIELD GENDARMERIE OF THE ARMY OF UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN 1920

In spring 1920 with the assistance of Polish allies the Ukrainian People's Republic renewed its regular armed forces. An important role in this process was given to the establishment of military police bodies, namely the units of field gendarmerie that had to secure the order and ensure the appropriate level of discipline among soldiers. The proposed article deals with the formation of the first gendarmerie units in the Army of Ukrainian People's Republic, specific features of manning, professional training of future gendarmes and the conditions of their service both in the rear and the front.

Keywords: *Ukrainian People's Republic, Army of Ukrainian People's Republic, Field Gendarmerie, military discipline, military police.*

3. Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 61.
4. Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 62.
5. Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 73.
6. Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 387.
7. Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 426.
8. Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 1078.
9. Там само, ф. 1075, оп. 4, спр. 26.
10. Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 91.
11. Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 110.
12. Там само, ф. 1078, оп. 2, спр. 113.
13. Там само, ф. 1078, оп. 4, спр. 2.
14. Там само, ф. 1078, оп. 4, спр. 8.
15. Там само, ф. 3172, оп. 1, спр. 42.
16. Там само, ф. 3172, оп. 1, спр. 52.
17. Там само, ф. 3172, оп. 1, спр. 62.
18. Там само, ф. 3211, оп. 1, спр. 4.
19. Там само, ф. 3211, оп. 1, спр. 8.
20. Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego, New York. Ukraińska misja wojskowa w Polsce, teka 2/2. Лист начальника Військової секції при Дипломатичній місії УНР у Польщі генерала В. Зелінського начальнику польського Генерального штабу генералу С. Галлеру, 12.III.1920 р., № 397.
21. Ibid. Організація польової жандармерії.
22. Чаборик М. На шляхах визвольної боротьби // Дороговказ. – 1969. – № 26 (45). – С. 9-12.
23. Karpus Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. – 230 s.

References

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyschykh ohaniv vlady i upravlinnia Ukrainy, Kyiv, fond 1075, opys 2, sprava 4.
2. Ibid, fonf 1075, opys 2, sprava 58.
3. Ibid, fonf 1075, opys 2, sprava 61.
4. Ibid, fond 1075, opys 2, sprava 62.
5. Ibid, fond 1075, opys 2, sprava 73.
6. Ibid, fond 1075, opys 2, sprava 387.
7. Ibid, fond 1075, opys 2, sprava 426.
8. Ibid, fond 1075, opys 2, sprava 1078.
9. Ibid, fond 1075, opys 4, sprava 26.
10. Ibid, fond 1078, opys 2, sprava 91.
11. Ibid, fond 1078, opys 2, sprava 110.
12. Ibid, fond 1078, opys 2, sprava 113.
13. Ibid, fond 1078, opys 4, sprava 2.
14. Ibid, fond 1078, opys 4, sprava 8.
15. Ibid, fond 3172, opys 1, sprava 42.
16. Ibid, fond 3172, opys 1, sprava 52.
17. Ibid, fond 3172, opys 1, sprava 62.
18. Ibid, fond 3211, opys 1, sprava 4.
19. Ibid, fond 3211, opys 1, sprava 8.
20. Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego, New York. Ukraińska misja wojskowa w Polsce, teka 2/2. Lyst nachalnyka Viiskovoi sekti pri Dyplomatychnii misii UNR u Polschi henerala V. Zelinskoho nachalnyku polskoho Heneralnogo shtabu henerala S. Halleru, 12.III.1920 r., № 397.
21. Ibid. Orhanizatsiia polovoi zhandarmerii.
22. CHABORYK, M. (1969) Na shliakhakh vyzvolnoi bototby. Dorohovkaz. 26 (45), 9-12.
23. KARPUS, Z. (1999) Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919 – 1920. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Надійшла до редколегії 05.09.16

УДК 32:651.5 (045)

І. Тюрменко, д-р іст. наук, проф.
Національний авіаційний університет, Київ, Україна

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА НА ВЕБ-САЙТАХ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ: СТРАТЕГІЯ ДОСТУПУ

У статті проаналізовано контекстну поведінку веб-сайтів Державних архівів областей України для встановлення пріоритетних напрямків удосконалення їх змісту, оформлення та наповнення з метою покращення умов вільного доступу користувачів до інформаційних ресурсів, у тому числі і до історико-культурної спадщини. Зокрема, на основі розробленої методики експертної оцінки веб-сайтів здійснювався їх моніторинг за прозорістю, ефективністю, доступністю, реактивністю, засоби доступу, актуальністю інформації, мови сайту, наявність електронного архіву. Моніторинг проводився у декілька етапів. У статті подається порівняльна характеристика отриманих даних за 2014 та 2016 рр. Результати дослідження свідчать, що особливої уваги потребує вихід архівів у соціальні мережі, удосконалення навігації та функції пошуку по сайту, встановлення такої модульної архітектури, яка б полегшила доступ до ресурсів людям з обмеженими можливостями зору, створення електронних баз даних, забезпечення вільного доступу до електронних реєстрів описів фондів, збільшення кількості підбірок карт, унікальних документів та загальної цифрової експозиції. На основі аналізу отриманих результатів були зроблені висновки щодо необхідності розроблення стратегії доступу до історико-культурної спадщини. Результати та висновки, викладені у статті, є складовою наукових розроблень, проведених в рамках міжнародного проекту InterPARES Trust.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, державні архіви областей України, веб-сайт, он-лайн доступ, InterPARES Trust.

Цифрова ера з її можливостями, перспективами та загрозами є певним викликом сучасному і майбутньому поколінням. Тому збереження автентичності цифрових записів та цілісності документальних колекцій, розширення комунікативного простору інформаційних установ через забезпечення довготривалого вільного доступу до цифрової національної і колективної пам'яті рівно як і забезпечення нормативно-правового та управлінського керування документальними комплексами в умовах збільшення обсягів споживання інформаційних ресурсів в он-лайн-режимі є важливими завданнями для багатьох країн світу.

Світові програми, зокрема, програми ЮНЕСКО "Пам'ять світу", "Інформація для всіх", мали на меті створення рівних умов доступу до інформації та розроблення механізмів запобігання її знищенню. Особливе значення для збереження цифрової спадщини має Хартія ЮНЕСКО, прийнята 15 жовтня 2003 р. Її основні положення не лише окреслили принципи роботи з цифровими документами, а й спрямували країни та організації на розроблення політики та стратегії щодо зберігання, збереження, захисту та забезпечення вільного доступу до цифрової національної та світової спадщини [14]. Важливу роль у цьому процесі відіграють архівні, бібліотечні та музейні установи, які уміщують у своїх фондах документальні свідчення національної історії та культури, ментальності та духовності. Створення рівних умов доступу, захищених каналів передачі та механізмів збереження цифрових національних надбань є пріоритетними завданнями, що стоять сьогодні перед інформаційними установами, відповідно трансформуючи їхні функції та підвищуючи соціальну роль у суспільстві.

Розуміючи важливість збереження національної історико-культурної спадщини та її використання, дослідницька група кафедри історії та документознавства Навчально-наукового гуманітарного інституту Національного авіаційного університету (далі – НАУ) розробила науковий проект та представила його на розгляд міжнародного семінару InterPARES Trust, що проходив у Брюсселі у листопаді 2013 р. Проект "Соціально-етичні основи збереження цифрової історико-культурної спадщини" був узгоджений та ухвалений у грудні 2013 р. Він передбачав створення дослідницької групи, розроблення методики та проведення експертної оцінки за напрямками: вивчення умов, стану збереження цифрової документальної спадщини на веб-сайтах системи державних архівів областей України та обласних краєзнавчих музеїв. Адже саме ці установи як інститути на-

ціональної пам'яті, культурно-освітні та науково-дослідні осередки на регіональному рівні відіграють величезну роль у поширенні знань серед різних верств населення. Вони також покликані активно реалізувати зв'язки із громадськістю, бути популяризаторами багатовікової культурно-історичної спадщини, яка міститься у їхніх фондах. Тому сьогодні стоїть питання активізації їх діяльності не лише традиційними методами, а й засобами Інтернет-технологій, які дозволяють забезпечити вільний доступ до цифрового надбання. Об'єднання зусиль цих установ, дозволить на місцевому/регіональному рівні виконувати не лише культурно-освітні та просвітницькі функції, а й репрезентувати та поширювати національне надбання, надавати відповідні інформаційні послуги населенню.

Враховуючи роль зазначених інформаційних установ, завданням проекту стало вивчення стану збереження цифрової історико-культурної спадщини та забезпечення вільного доступу до неї через такі відкриті документно-інформаційні системи, як веб-сайти, які є одними із потужних комунікативних каналів сьогодення. Метою даної статті є визначення пріоритетів у формуванні стратегії доступу до цифрової спадщини на веб-сайтах державних архівів областей України. За об'єкт моніторингу було обрано веб-сайти 22 державних архівів областей України (окрім сайтів державних архівів Донецької, Луганської областей та Автономної Республіки Крим). Моніторинг здійснювався в декілька етапів: 1) протягом квітня – жовтня 2014р. – повний моніторинг; 2) протягом квітня та грудня 2015 р. йшло уточнення деяких позицій; 3) протягом грудня 2015 – січня 2016 рр. знову був здійснений повний моніторинг веб-сайтів. Похибка складає до 5 %. Такий тривалий моніторинг здійснювався задля отримання об'єктивних даних, оскільки веб-сайт є досить рухливою системою, а тому відстежити стан його інформаційної наповненості та структури в один етап вдалося неможливим. Окрім того, поетапне дослідження умов зберігання історико-культурної спадщини на веб-сайтах архівних установ дозволило показати динаміку процесів контекстної поведінки веб-сайтів та здійснити їх порівняльний аналіз за 2014 та 2016 рр.

Слід зазначити, що питання стану та умов зберігання історико-культурної спадщини на веб-сайтах архівних установ у науковій літературі залишаються ще недостатньо вивченими. Одними з перших популяризаторів веб-сайтів в архівній сфері були їх творці: Г. Боряк, Л. Дубровіна, А. Кисельова [9, с. 214–217]. Вивчення

засад функціонування, структури, змісту веб-сайтів обласних державних адміністрацій здійснила у своїй кандидатській дисертації Л. Чекмарьова [13]. Майже чи не єдиною спробою проаналізувати веб-сайти архівних установ Поділля як інформаційні ресурси краєзнавчих досліджень зробила Л. Клімчук [7]. Дослідниця порівняла головне меню сайтів Державного архіву Вінницької та Хмельницької областей, виявивши суттєві недоліки у репрезентації документальних матеріалів на веб-сайтах архівних установ Поділля. На жаль, у статті не вказана дата вивчення електронних ресурсів веб-сайтів зазначених архівів, що не дозволило провести порівняльний аналіз динаміки змін контекстної поведінки веб-сайтів між даними отриманими Л. Клімчук та дослідницькою групою НАУ.

Водночас у практичній площині моніторинг веб-сайтів органів місцевого самоврядування проводився на предмет їхньої інформаційної відкритості. Один із перших проектів був здійснений групою дослідників на основі результатів отриманих громадськими організаціями ще 2009 р. [12]. Однак лише 08 червня 2015 р. цей процес набув ознак науковості та систематичності, що визначалося нормами Порядку проведення моніторингу інформаційного наповнення офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади [5]. Моніторинг розглядався як важлива складова розвитку громадянського суспільства оскільки передбачав "комплекс операцій з пошуку та аналізу інформації на веб-сайтах з метою оцінки рівня їх інформаційного наповнення". Порядок визначив мету, об'єкт, суб'єкт моніторингу, періодичність та методологію його проведення. Проте моніторинг веб-сайтів системи архівних установ не проводився і не досліджувався ні в науковій, ні у практичній площині. Тому експертна оцінка веб-сайтів архівних установ проведена в рамках проекту InterPARES Trust є першою і чи не єдиною спробою дослідження веб-сайтів архівних установ на обласному рівні, дозволяючи отримати об'єктивну картину доступу до відкритих ресурсів у системі архівних установ України.

Для розроблення стратегії доступу до цифрової спадщини була розроблена методика експертної оцінки, яка спрямовувалась на вивчення контекстної поведінки веб-сайтів за наступними процесами: прозорість; ефективність; доступність; реактивність; науково-довідковий апарат; електронні документи/електронні архіви та їхні обсяги; актуальність інформації; мови сайту. Детальний опис методики був описаний у тезах доповідей І. Тюрменко на Міжнародній науково-практичній конференції "Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання" (квітень, 2015 р.), яка була організована кафедрою історії та документознавства НАУ [11, с. 226-229], на VIII Міжнародній науково-практичній конференції "Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття", яка проходила в Одесі 10–12 вересня 2015 р. [10, с. 43–50]. Тут лише зазначимо, що методика експертної оцінки веб-сайтів, спиралася на вимоги нормативно-правових актів України щодо порядку їх інформаційного наповнення та функціонування [2; 3; 6].

Розглянемо отримані результати моніторингу середовища веб-сайтів державних архівних установ областей України. Показник процесу прозорості, який характеризує зв'язок найменування сайту з його функціональним призначенням, засвідчив зростаючу тенденцію до уніфікації ідентифікації імені сайту в інформаційному рядку та адресному полі браузера. Якщо у 2014 р. усереднений показник прозорості становив 69 %, то у 2016 р. він підвищився до 98 %. Невідповідність в ідентифікації імені сайту з адресним полем браузера у

2016 р. зафіксована на веб-сайтах Державних архівів Житомирської та Львівської областей. Відсутність уніфікації адресного поля браузера ускладнює пошук потрібного сайту, особливо, коли запит задається латиницею.

Процес ефективності характеризує зміст сайту, його організацію та оформлення. Це, зокрема, легкість доступу до сторінки; наявність карти сайту та функції пошуку; зручність переходу по сторінкам; наявність інформації про архів; зазначення кількості електронних сторінок; гіперпосилання; навігація, ілюстрації та їх якість; реклама документів на головній сторінці; можливість авторизації на сайті для роботи в он-лайн режимі. У 2016 р. усереднений показник ефективності підвищився на 4 % проти 57 % у 2014 р. і становить 61 %. Найбільший відсоток невідповідності припадає на параметри, що стосуються інформації щодо кількості електронних сторінок на сайті загалом та реклами документів на головній сторінці сайту. Практично не змінилася ситуація 2016 р. у порівнянні з 2014 р. із зазначенням кількості електронних сторінок на сайті. Їх не фіксує 96 % веб-сайтів державних архівів областей України. Виключенням є Державний архів Сумської області, що становить лише 4 % від загальної кількості сайтів. Державні архіви Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Полтавської областей фіксують кількість електронних сторінок лише у рубриці "новини".

Станом на 2016 р. карти сайту не представлені на 36 % веб-сайтів державних архівів областей України. Це – веб-сайти Державних архівів Вінницької, Житомирської, Одеської, Полтавської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької та Черкаської областей. За результатами моніторингу 2014 р. навігація по сайту була представлена на 87 % сайтів. Але ці дані є досить умовними, оскільки враховувалася лише показник наявності функції. Станом на 2016 р. працююча функція навігації була зафіксована на 56 % сайтів, чим обумовлено зниження показників.

Важливим показником ефективності сайтів є рекламування документів на головній сторінці сайту. Однак усього 14 % сайтів використовують цю можливість. Зокрема, рубрика "Випадковий документ" на головній сторінці сайту Державного архіву Львівської області дозволяє перейти до тематичної галереї документів. З певною долею умовності можна вважати представлені реклами документів на головній сторінці сайтів Державного архіву Київської та Закарпатської областей. Зокрема, на сайті Державного архіву Закарпатської області рекламуються публікації архіву: "Історія Мукачівського замку", "Колективізація в Закарпатті" "Мараморощська святиня: нарис з історії Грушівського монастиря", "Книга скорботи України", "Карпатська Україна" тощо.

Функція авторизації за результатами моніторингу 2016 р. працює на веб-сайтах Державних архівів Вінницької, Запорізької, Полтавської, Сумської та Харківської областей, що становить 22 %. У 2016 р. функція пошуку була зафіксована на 95 % сайтів архівних установ. Цей показник на 36 % вищий, ніж у 2014 р. Однак на сайтах Державних архівів Вінницької, Львівської, Полтавської, Чернігівської областей вона не є достатньо функціональною. На сайті Державного архіву Запорізької області пошук здійснюється лише за заданими рубриками, що також обмежує пошук.

Процеси доступності характеризують універсальність проектування сайтів, а отже і кращі можливості доступу до електронних ресурсів для користувачів, які мають на комп'ютерах різне програмне забезпечення. Зокрема, вивчався доступ до сайту за протоколами каналів http, FTP; підтримка сайтом браузерів різних типів (Opera, Internet Explorer, Firefox, Google Chrome);

швидкість доступу до Інтернету; наявність функції пошуку інформації по усіх базах даних архівних установ; зв'язок з архівним порталом; наявність функції для слабкозорих та загальної інформації про графік роботи архіву, правила роботи в читальній залі, правила копіювання документів тощо. Усереднений показник процесів доступності у 2016 р. склав 57 %, що перевищило на 10 % показники 2014 р. Процес підтримки сайтів браузерами різних типів (Opera, Internet Explorer, Firefox, Google Chrome) у 2016 р. як і у 2014 р. залишається на позначці 100 %. Незмінними виявилися і усереднені показники доступу до сайтів за каналами http (100 %) та FTP (41 %). При визначенні якості оформлення сайтів враховувався його розробник. Так, за результатами тестування 2016 р. 32 % веб-сайтів (сайти Державних архівів Вінницької, Львівської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Черкаської областей) проти 27 % у 2014 р. були вже створені за допомогою спеціалізованих комп'ютерних фірм. Водночас нагальною для вирішення залишається проблема, пов'язана з пошуком інформації по базах даних архівних установ. Моніторинг зафіксував відсутність баз документальних даних. Значно полегшує пошук інформації зв'язок з архівним порталом. Його має 91 % сайтів архівних установ. У процесі моніторингу сайтів було виявлено, що Державні архіви Вінницької та Львівської областей не мають зв'язку з архівним порталом, а сайт Державного архіву Рівненської області підтримує зв'язок ще із зарубіжними архівами.

Важливою функцією доступу є врахування потреб людей із вадами зору. Кількість сайтів, які мають таку функцію суттєво зросла, що пов'язано з Наказом Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 16.02.2015 р. "Про затвердження змін до Порядку функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади" [2], який зобов'язав органи державної влади створювати "універсальні модульні архітектури" сайтів, які б полегшили доступ до інформації людям з обмеженими можливостями зору. Станом на січень 2016 р. сайти таких державних архівів, як архіви Волинської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Харківської, Хмельницької, Чернівецької областей розмістили функцію для слабкозорих, що становить 36 % в порівнянні з 14 % у 2014 р. Тоді таку функцію мали лише веб-сайти архівів Київської, Рівненської, Харківської областей.

Правила копіювання та роботи з документами представлені, як правило, нормативно-правовою базою, зокрема, Законом України "Про національний архівний фонд та архівні установи". Усереднений показник правил роботи в архіві та вимог до опрацювання архівних документів становить 95 %. Водночас слід зазначити, що сайти не всіх архівних установ мають легкий доступ до загальної інформації щодо роботи в архіві, а на сайті Державного архіву Вінницької області взагалі відсутня рубрика нормативно-правова база, що не дозволяє заздалегідь ознайомитися з порядком роботи з документами. Також потрібно констатувати відсутність в он-лайн доступі спеціальних положень, інструкцій, правил, політик для відвідувачів читальних залів. Проте фіксується позитивна динаміка у питаннях якості оформлення сайтів, їх змісту та доступу до потрібної інформації.

Вивчення процесів реактивності мало на меті встановлення меж поширення інформації про архіви, їх фонди, колекції, формування власної віртуальної цільової аудиторії т. зв. "друзів архіву", надання інформаційних послуг через он-лайн консультації, вихід у соцмережі та медіа простір тощо. Усереднений показник процесів реактивності сайтів державних архівів областей України покращився з 24 % до 33 % відповідно у 2014 та 2016 рр. Зокрема, станом на 2016 р. он-лайн консуль-

тації здійснює 18 % архівних установ. Таку послугу надають Державні архіви Запорізької, Івано-Франківської, Сумської, Харківської областей. Оперативністю відзначаються консультації на сайті Державного архіву Сумської області. Тут обмін інформацією в он-лайн режимі дозволяє швидко отримати потрібні відповіді на запитання. Слід підкреслити, що зворотній зв'язок архівні установи забезпечують також через електронну пошту.

Для вивчення ефективності роботи сайтів визначався рейтинг сайтів та кількість на них відвідувачів. Однак облік користувачів ведеться не на всіх сайтах архівних установ. У порівнянні з 2014 р. у 2016 р. цей показник збільшився на 9 % і становив 45 %. Облік користувачів ведуть сайти Державних архівів Волинської, Дніпропетровської, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Черкаської областей. Швидкому пошуку інформації на сайтах сприяють хмари тегів. Однак лише 9 % сайтів встановили хмари тегів на головній сторінці. Це – Державні архіви Рівненської та Харківської областей. Актуальність інформації на сайтах, – а відтак, і привабливість сайтів для користувачів визначається періодичністю оновлення інформації. Однак результати тестування показали, що 91 % сайтів оновлює інформацію, але як і раніше, лише у рубриці новин.

Показником поширення інформації та формування аудиторії є вихід архівів у соціальні мережі. Усереднений показник інформаційного архівного простору у соціальних мережах суттєво підвищився і становить 54 % у 2016 р. проти 27 % у 2014 р., а саме: у 2016 р. вихід у Facebook мають 18 % архівних установ (Державні архіви Дніпропетровської, Одеської, Рівненської, Тернопільської областей); ВКонтакте 4 % (Державний архів Рівненської області); у Google – 14 % (Державні архіви Кіровоградської, Чернівецької, Чернігівської областей); в Яндекс – 9 % (Державний архів Хмельницької області); вихід в усі соціальні мережі 4 % (Державний архів Харківської області); форуми мають 9 % архівних установ (Державні архіви Сумської та Черкаської областей). Більшість архівних установ традиційно використовують засоби масової інформації: радіо та телепередачі, друкують інформаційні матеріали у місцевих газетах. На січень 2016 р. 86 % державних архівів областей України здійснювали зв'язок із громадськістю через ЗМІ. На сайтах Державних архівів Житомирської, Львівської, Хмельницької областей (14 %) не зафіксована інформація про залучення ЗМІ для поширення та популяризації історико-культурної спадщини.

Засоби доступу до історико-культурної спадщини є важливими з огляду на оперативність отримання інформації щодо наявності у фондах архіву потрібних документів. Тому веб-сайти тестувалися на предмет представлення електронних путівників/каталогів, електронних анотованих реєстрів метричних книг, інформації про розсекречені матеріали та їхні електронні анотовані реєстри описів тощо. За даними експертної оцінки 2016 р. путівники представлені на 77 % сайтів Державних архівів областей України, що перевищує показники 2014 р. на 13 %. Електронні путівники відсутні на сайтах Закарпатської, Запорізької, Кіровоградської (є лише довідник з особових фондів), Миколаївської, Полтавської областей, що складає 23 % від загальної кількості. На сайті Державного архіву Київської області є пофоновий путівник присвячений архіву-музею Переходової доби.

Електронні реєстри фондів оприлюднені на 59 % сайтів архівних установ. Унікальне видання "Архіви окупації: 1941–1944 рр. Анотований реєстр фондів державних архівів України", видане Державним комітетом архівів України за сприяння фонду кафедр українознавства США, представлено в Інтернет просторі.

Електронні реєстри описів фондів на січень 2016 р. оприлюднені на 82 % сайтів архівних установ. Це – Державні архіви: Вінницької області (реєстри описів до 1917 р.); Закарпатської області (анотований перелік описів фондів угорського походження Берегівського підрозділу Державного архіву Закарпатської області до 1918/1919 рр. – та за 1938–1944/1945 рр.); Волинської області (анотований реєстр описів/фондів періоду до 1939 року, Анотований реєстр описів фондів органів і організацій Компартії України (1939 – 1991); Житомирської області (фонди дорадянського періоду); Запорізької області (фонди дорадянського періоду), Івано-Франківської області (фонди до 1939 р.); Кіровоградської області (у 5 томах: 1-ий том присвячений опису анотованим реєстрам описів дорадянського періоду та 4-и томи радянського періоду до 1944 р. включно); Миколаївської області (фонди дорадянського періоду); Одеської області (цифрові копії усіх описів усіх наявних фондів Радянського Союзу та періоду незалежності. Проект здійснено спільно з "Обласним інформаційно-аналітичним центром". Обсяг бази даних налічує 5.289 наявних фондів, 6970 описів, 107990 файлів загальним обсягом 98 Gb поаркушних фотокопій у форматі jpg); Полтавської області (анотовані реєстри описів радянського (2 томи) і дорадянського періодів (1 том)); Сумської області (фонди установ, організацій та підприємств до 1917 р., фонди установ, організацій та підприємств після 1917 р., фонди партійних органів і організацій (файли подані у форматі PDF, але віднайти на сайті їх досить важко); Тернопільської області (анотовані реєстри описів до вересня 1939 р.); Херсонської області (анотовані реєстри описів (1-2 тт.) уміщують інформацію до і після 1917 р.); Хмельницької області (фонди колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву до 1917 р.); Черкаської області (фонди дорадянського періоду, т. 1); Чернігівської області (фонди дорадянського періоду). Як показують результати експертної оцінки сайтів, в он-лайн доступі реєстри описів фондів представлені досить фрагментарно. Ще залишається 18 % сайтів архівів (Державні архіви Львівської, Рівненської, Харківської, Чернівецької областей), на яких відсутня інформація щодо реєстрів описів фондів. Незважаючи на те, що у порівнянні з 2014 р. цей показник покращився на 14 %, цей напрямок залишається стратегічно важливим для забезпечення вільного доступу до документальної спадщини для широкого загалу.

У зв'язку із зростанням інтересу до генеалогічних досліджень, одним із популярних напрямків пошуків є інформація про наявність в архівах метричних книг. Як показали результати моніторингу, у 2016 р. інформація про наявність метричних книг представлена на 86 % сайтів Державних архівів Закарпатської, Запорізької, Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Черкаської, Чернігівської областей проти 41 % у 2014 р. Однак, слід зауважити, що така інформація не завжди є легкодоступною. Так, важко віднайти потрібні дані на сайтах Державних архівів Запорізької та Житомирської областей. Водночас вона є у вільному доступі у зведеному каталозі метричних книг, уміщеному в електронному міжархівному довіднику. Це стосується і розсекречених матеріалів. Інформація про розсекречені матеріали у 2016 р. була опублікована на 96 % сайтів у вигляді анотованих реєстрів фондів та реєстрів описів фондів або загальної інформації. Так, у 2016 р. анотовані реєстри описів фондів розсекречених матеріалів представлені на 41 % сайтів. Це – Державні архіви Вінницької, Дніпропетровської, Закарпатської, Миколаївської областей, які мають реєстр фондів та реєстр розсекречених ма-

теріалів за 2004–2010 рр.; реєстр фондів періоду нацистської окупації за 1941 – 1944 рр. представлений на сайті Державного архіву Миколаївської області; Державні архіви Одеської, Полтавської областей оприлюднили на сайтах реєстр розсекречених матеріалів та реєстр фондів і архівних колекцій періоду нацистської окупації України (1941 – 1944 рр.); сайти Державних архівів Сумської, Тернопільської, Харківської областей мають список розсекречених фондів за 2013 – 2014 рр. Хоча показник наявності розсекречених матеріалів на сайтах архівів у вигляді реєстрів описів фондів становить у 2016 р. 41 % проти 37 % у 2014 р., він є досить умовним, оскільки фрагментарно представляє інформацію про наявні розсекречені матеріали. Загальна інформація про розсекречені матеріали уміщена на сайтах Державних архівів Волинської, Житомирської, Запорізької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Рівненської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської областей, що на 2016 р. становить 55 %. Хоча цей показник у 2016 р. нижчий на 8 % ніж у 2014 р., він навпаки свідчить про підвищення якості обробки архівних документів через надання конкретнішої інформації про розсекречені матеріали. Невідповідність у 4 % стосується Державного архіву Львівської області. На сайті зовсім відсутня інформація про розсекречені матеріали. Оперативніше віднайти потрібну інформацію допомагає електронний реєстр розсекречених архівних фондів України, який уміщений у тритомному міжархівному довіднику (2005–2013 рр.). На 96 % сайтів оприлюднені архівні матеріали мають науковий апарат. Виключення становлять публікації, уміщені на сайті Державного архіву Хмельницької області, що зменшує наукову значущість опублікованих документів.

Прямий доступ до цифрової історико-культурної спадщини забезпечують он-лайн виставки. За відсутності баз даних архівних документів це чи не єдиний спосіб надати широкому загалу вільний доступ до історико-культурної спадщини. Стимулював цей процес Наказ Міністерства юстиції "Про затвердження Порядку підготовки архівними установами документів Національного архівного фонду до експонування на виставках та в інших інформаційних заходах" від 1 вересня 2014 р. Зокрема, затверджений Порядок встановив правила організації та проведення документальних виставок, у тому числі і у цифровому форматі, та визначив вимоги до цифрових копій документів, представлених в он-лайн режимі [4], що суттєво вплинуло на якість експонованих документальних матеріалів. Хоча не йдеться про колекції архівних документів, а лише про їхні добірки, он-лайн експозиції відіграють велику роль у популяризації національного спадщини, підвищенні іміджу держави, освітнього рівня населення, покращенні зв'язків із громадськістю.

Результати дослідження показали, що у 2016 р. на 95 % веб-сайтів архівів були оприлюднені он-лайн експозиції. Не зафіксовано он-лайн виставок лише на веб-сайті Державного архіву Хмельницької області. Найбільше он-лайн виставок розміщено на 49 сторінках офіційного веб-сайту Державного архіву Миколаївської області. З 97 цифрових експозицій 54 виставки – тематичні, 38 – присвячені ювілейним подіям, а 5 – персоналіям. Не можна не відмітити різноманітний за тематикою матеріал, який розкриває історію Миколаєва та національних громад регіону, унікальних архітектурних пам'яток, розвиток закладів освіти та культури, актуальні події сучасної України. Державний архів Львівської області має 69 цифрових експозицій, з яких 32 виставки є тематичними, 13 – присвячено персоналіям, а 24 – висвітлюють ювілейні дати. Слід зазначити, що он-лайн виставки зазначеного веб-сайту також багатогранно представляють історію області. Найменше цифрових

експозицій зафіксовано на сайті Державного архіву Вінницької області (2 тематичні виставки он-лайн). Он-лайн експозиції присвячені персоналіям відсутні на сайтах Державних архівів Вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей, а ювілейним та пам'ятним датам – на сайтах Державних архівів Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Рівненської та Хмельницької областей. Водночас слід відмітити, що значна кількість он-лайн виставок мають відповідне цифрове розширення документів з підтекстовкою у форматі doc або rtf та науковим апаратом.

Унікальні документи оприлюднені на сайті Державного архіву Чернігівської області, що становить 5 %; підбірки фотодокументів представлені на сайтах Державних архівів Житомирської, Полтавської (4 фотовиставки), Чернігівської, Херсонської областей, що на січень 2016 р. дорівнювало 18 % проти 14 % у 2014 р.; колекції он-лайн карт мають Державні архіви Одеської, Рівненської областей, що становить 9 % від загальної кількості сайтів державних архівів. Відсутність політики щодо оцифрування та публікації документів в он-лайн режимі призводить до того, що архівні установи досить хаотично і фрагментарно представляють у вільному доступі архівні матеріали, не орієнтуючись на власні інтереси та потреби спільнот. Скоріше тут проглядається ще певна упередженість, синдром внутрішньої цензури, а можливо, і небажання оприлюднювати "власність" архівних установ, особливо, це стосується унікальних документів, фотодокументів, листівок, карт тощо.

У результаті дослідження була зафіксована відсутність електронних/цифрових архівів документів. Виключення становить електронний архів [1] та депозитарій [8], створені Державним архівом Одеської області. До депозитарію, зокрема, входять електронні друковані видання (монографії, путівники, збірки, наукові публікації) за 1961 – 2015 рр. З 2008 р. в архіві створені дві комп'ютерні бази даних. Одна з них – алфавітний покажчик прізвищ відомих історичних осіб, інформація про яких міститься у бібліотечних виданнях дореволюційного, радянського періодів і періоду незалежності. Друга – надає інформацію про наявність путівників по архівах України, країн СНД, топографічну картотеку, картотеку газет дорадянського і радянського періоду до 1950 р. включно.

Важливу роль у забезпеченні вільного доступу до цифрової спадщини має мовна політика архівних установ. Результати експертної оцінки сайтів показали зменшення з 14 % у 2014р. до 9 % у 2016 р. кількості сайтів, які розміщали інформацію двома мовами (українсько-російською або українсько-англійською). І навпаки, у порівнянні з 2014 р. у 2016 р. зросла відповідно з 9 % до 23 % кількість сайтів, які надавали доступ до інформаційних ресурсів архівних установ більше ніж трьома мовами. Це Державні архіви Дніпропетровської, Київської, Кіровоградської, Тернопільської, Харківської областей. Така мовна політика значно розширила географію доступу до інформаційних ресурсів та підвищила рейтинг сайтів не лише на національному, а й на міжнародному рівні. Так, веб-сайт Державного архіву Кіровоградської області фіксує на сайті кількість користувачів з Білорусі, Ізраїлю, Китаю, Мальти, Молдови, Норвегії, Німеччини, Польщі, Росії, США, Чеської Республіки тощо.

Отже, проведене дослідження засвідчило покращення процесів контекстної поведінки веб-сайтів державних архівів областей України щодо доступу до історико-культурної спадщини. Однак потребує розроблення політика оприлюднення цифрової історико-культурної спадщини та стратегія функціонування веб-сайтів щодо забезпечення вільного доступу до ресурсів архівних установ. При їх розробленні варто звернути увагу на вихід архівів у соціальні мережі, на удосконалення

навігації та функції пошуку по сайту, встановлення таких модулів, які б полегшили доступ до ресурсів людям з обмеженими можливостями зору, на створення електронних / цифрових баз даних, на повне представлення на сайтах електронних реєстрів описів фондів та путівників, збільшення кількості підбірок карт, листівок, унікальних документів та загалом цифрових експозицій.

Список використаних джерел

1. Електронний архів: фонди, описи справ, методичні розробки, документи [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державного архіву Одеської області. – Режим доступу: http://archive.odessa.gov.ua/el_arh. – Назва з екрану. – Дата звернення: 18.04.2016.
2. Про затвердження змін до Порядку функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади: Наказ Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 16.02.2015 р. № 24 / 26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0240-15>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 15.04.2016.
3. Про затвердження Порядку інформаційного наповнення та технічного забезпечення Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади та Порядку функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади: Наказ Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України від 25.11.2002 р. № 327 / 225 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1021-02>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 15.04.2016.
4. Про затвердження Порядку підготовки архівними установами документів Національного архівного фонду до експонування на виставках та в інших інформаційних заходах: Наказ Міністерства юстиції України від 01.09.2014 р. № 1445 / 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1072-14>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 16.04.2016.
5. Про затвердження Порядку проведення Держкомтелерадіо моніторингу інформаційного наповнення офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади: Наказ Державного комітету телебачення і радіомовлення України від 08.06.2015 р. № 118 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0759-15#n13>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 08.04.2016.
6. Про затвердження Регламенту функціонування веб-сайту Держкомархіву України: Наказ Державної архівної служби України від 20.03.2002 р. № 16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.php?2002-16>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 15.04.2016.
7. Клімчук Л.В. Веб-сайти архівних установ Поділля як джерельна база краєзнавчих досліджень / Л.В. Клімчук // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2011. – № 4. – С. 10-13.
8. Корецька О.А. Інформація про бібліотеку [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Державного архіву Одеської області. – Режим доступу: <http://archive.odessa.gov.ua/biblioteka/about/>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 18.04.2016.
9. Палієнко М. Репрезентативність веб-сайтів архівних установ та їх роль у розширенні доступу до документної інформації / М. Палієнко // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7-9 квітня 2015 р., Національний авіаційний університет / редкол. Тюрменко І.І. та ін. – К: "Талком", 2015. – С. 214-218.
10. Тюрменко І. Експертна оцінка структури та змісту веб-сайтів архівних установ України / І. Тюрменко // Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття: зб. матеріалів VIII Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 10-12 вересня 2015 року / під заг. ред. В.Г. Спрінсяна. – Одеса: ФОП-Гаража, 2015. С. 43-50.
11. Тюрменко І. Стан зберігання цифрової історико-культурної спадщини на веб-сайтах обласних державних архівних установ України / І. Тюрменко // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7-9 квітня 2015 р., Національний авіаційний університет / ред. кол. Тюрменко І.І. та ін. – К: "Талком", 2015. – С. 226-229.
12. Федорович О. Інформаційна відкритість органів місцевого самоврядування: рейтинг офіційних веб-сайтів міст обласного (республіканського) значення України: за результатами дослідження, здійсненого коаліцією громадських організацій з моніторингу інформаційної відкритості, червень-липень 2009 р. / О. Федорович, К. Рубанський. – Івано-Франківськ: Проект USID "Гідна Україна", ГО "Агенство з розвитку приватної ініціативи", 2009. – 78 с.
13. Чекмарьова Л.О. Веб-сайт обласної державної адміністрації України як документально-інформаційна система: засади функціонування, структура, зміст: автореф. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10 – документознавство, архівознавство / Чекмарьова Л.О.; Український НДІ архівної справи та документознавства. – К., 2008. – 19 с.
14. Charte sur la conservation du patrimoine numérique (15 octobre 2003) [Електронний ресурс] // http://portal.unesco.org/fr/ev.php-URL_ID=17721&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html. – Назва з екрану. – Дата звернення: 15.04.2016.

References

1. Elekonnyi arhive: fondy, opysy sprav, metodychni rozrobky, dorumenty. *Ofitsiynyi veb-sajt Derzhavnogo arhivu Odesskoi oblasti*

[Online]. Available from: http://archive.odessa.gov.ua/el_arh/. [Accessed : 18th April 2016].

2. Pro zatverdzhennia zmin do Poriadku funktsionuvannia veb-saitiv orhaniv vykonavchoi vlady: Nakaz Derzhavnogo komitetu telebachennia i radiomovlennia Ukrainy, Ministerstva rehionalnogo rozvytku, budivnytstva ta zhytlovo-komunalnogo hospodarstva Ukrainy, № 24/26 [2015]. Available from: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0240-15>. [Accessed: 15 April 2016].

3. Pro zatverdzhennia Poraidku informatsiynoho napovnennia ta tehnichnogo zabezpechennia Edynoho veb-portalu orhaniv vykonavchoi vlady ta Poriadku funktsionuvannia veb-saitiv orhaniv vykonavchoi vlady: Nakaz Derzhavnogo komitetu informatsiynoi polityky, telebachennia, ta radiomovlennia Ukrainy, № 327/225 [2002]. Available from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1021-02>. [Accessed: 15 April 2016].

4. Pro zatverdzhennia Poraidku pidhotovky arkhivnymy ustanovamy dokumentiv Natsionalnogo arkhivnogo fondu do eksponuvannia na vystavkakh ta v inshykh informatsiynnykh zahodakh: Nakaz Ministerstva yustytii Ukrainy, № 1445/5 [2014]. Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1072-14>. [Accessed : 16 April 2016].

5. Pro zatverdzhennia Poraidku provedennia Derzhkomtelegradio monitoryngu informatsiynoho napovnennia ofitsiynykh veb-saitiv orhaniv vykonavchoi vlady: Nakaz Derzhavnogo Komitetu telebachennia i radiomovlennia Ukrainy, № 118 [2015]. Available from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0759-15#n13>. [Accessed: 18 April 2016].

6. Pro zatverdzhennia Reglamentu funktsionuvannia veb-sajtu Derzhkomarhivu Ukrainy: Nakaz Derzhvnoi arhivnoi sluzhby Ukrainy, № 16 [2002]. Available from: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/index.php?2002-16>. [Accessed 15 April 2016].

7. KLIMCHUK, I. V. (2011) Web-saity arkhivnykh ustanov Podillia yaak dzherelna baza kraeznavchykh doslidzhen. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologiya*. 4, 10-13.

8. KORETSKA, O. A. Informatsiia pro biblioteku. Ofitsiyni veb-sait Derzhavnogo arhivu Odesskoi oblasti [Online]. Available from: <http://archive.odessa.gov.ua/biblioteka/about/>. [Accessed: 18 April 2016].

9. PALIIENKO, M. (2015) Reprezentatyvnist veb-saitiv arkhivnykh ustanov ta ikh rol u rozshyrenni dostupy do dokumentnoi informatsii. *Istoryko-kulturna spadshchyna: zberezhenia, dostup, vykorystannia: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 7-9 April 2015, Natsionalnyi aviatychnyi universytet*. Kyiv: Talkon, pp. 214-218.

10. TIURMENKO, I. (2015) Ekspertna otsinka struktury ta zmistu veb-saitiv arkhivnykh ustanov Ukrainy. Informatsiina osvita ta profesiino-komunikativni tehnologii XXI stolittia: zbirnyk materialiv VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, Odesa, 10-12 September 2015. Odesa: FOP-Harazha, pp. 43-50.

11. TIURMENKO, I. (2015) Stan zberigannia tsyfrovoy istoryko-kulturnoi spadshchyny na veb-saitakh oblasnykh derzhavnykh arkhivnykh ustanov Ukrainy *Istoryko-kulturna spadshchyna: zberezhenia, dostup, vykorystannia: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 7-9 April 2015, Natsionalnyi aviatychnyi universytet*. Kyiv: Talkon, pp. 226-229.

12. FEDOROVYCH, O. (2009) *Informatsiina vidkrytist organiv mistseвого samovriaduvannia: reitynng ofitsiynykh veb-saitiv mist oblasnogo (respublikanskoho) znachennia Ukrainy: za rezultatsy doslidzhennia, zdysnenoho koalitsiei gromadskykh organizatsii z monitoryngu informatsiynoi vidkrytosti, June – July 2009*. Ivano-Frankivsk: Proekt USID "Gidna Ukraina", HO "Agenstvo z rozvytku pryvatnoi initsiatyvy".

13. CHEKMAROVA, L. O. (2008) Web-sait oblasnoi derzhavnoi administratsii Ukrainy yaak dokumentalno-informatsiina systema: zasady funktsionuvannia, struktura, zmist : Abstract of unpublished thesis (PhD of Historical Sciences), Ukrainyskyi naukovo-doslidnyi instytut arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva, Kyiv.

14. Charte sur la conservation du patrimoine numérique (2003) [Online]. Available from: http://portal.unesco.org/fr/ev.php-URL_ID=17721&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html. [Accessed : 15 April 2016].

Надійшла до редколегії 07.09.16

I.Tiurmenko, Dr. habil., Professor
National Aviation University, Kyiv, Ukraine

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE ON THE WEB SITES OF THE STATE ARCHIVES OF THE REGIONS OF UKRAINE: ACCESS STRATEGY

The article analyzes the contextual behavior of State Archives of Regions of Ukraine Websites to establish priorities of improving their content and design, to improve conditions for free access to information resources, including historical and cultural heritage. In particular, on the basis of developed website expert evaluation method the following web site processes were monitored: transparency, efficiency, accessibility, efficiency, responsivity, access means, information relevance, web site languages, and availability of electronic archive. We monitored it in several stages, providing comparative analysis of data received in 2014 and 2016. The research results show that the following need special attention: archive connection to the social networks, improvement of navigation and site search function, installation of modular architecture to facilitated the resource access for visually impaired people, creation of electronic databases, free access to the fund description electronic register, increasing the number of card collections, unique documents and digital expositions in general. We can conclude that a need exists to develop strategy for access to historical and cultural heritage. The results and conclusions set forth in the article constitute an integral part of scientific developments conducted within the framework of InterPARES Trust international project.

Key words: digital historic and cultural heritage, the system of regional state archives of Ukraine, websites, on-line access, InterPARES Trust.

УДК 94(436):327"16/17"

А. Штроемер, д-р іст. наук, проф.
Зальцбургський університет імені Паріса Лодрона, Зальцбург, Австрія

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІСТОРІЇ РАНЬОМОДЕРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ (НА ПРИКЛАДІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГАБСБУРЗЬКИХ ДИПЛОМАТІВ У КОНСТАНТИНОПОЛІ В РАНЬОМОДЕРНУ ЕПОХУ)

Дослідження ранньомодерної дипломатії вступило у свою надзвичайно динамічну фазу, розпочату запозиченням теорій та методів з культуральних наук. Постали нові сфери дослідження, розробка яких значно поглиблює наше знання ранньомодерного періоду загалом. Взявши за приклад Габсбурзьких дипломатів у Константинополі було вибрано чотири сфери дослідження в рамках "Культуральної історії дипломатії" або "Нової історії дипломатії": мікрополітика та мережі, символічна комунікація, гендерні студії та медіальність дипломатичної комунікації. Звичайно, є і інші напрямки досліджень, які є не менш багатообіцяючими. Дослідження в цьому напрямку мають враховувати, що історія дипломатії стикається з тими ж викликами, як і інші історичні науки: з огляду на обмежені ресурси вона має довести свою значущість для суспільства сьогодення. Було виділено два предметні поля, особливо актуальні на сьогодні: інтеркультуральність та історичне дослідження миру.

Незважаючи на значну історіографічну традицію, "Нова історія дипломатії" потребує нової синтези, ґрунтованої на всеохоплюючому підході, що включає і культуральні студії. Важливими точками відліку мають бути мікрополітика та дослідження дипломатичних мереж, символічні форми комунікації, гендер та медіальність.

Ключові слова: дипломатія, ранньомодерний час, Європа, Оттомани, Габсбурги, медіальність, гендер, мікрополітика, комунікація.

Вступ

"Якби вона вже до цього не існувала роками, то і не було б необхідності її винаходити" [76, р. 370]. Цими словами Збігнев Бжезинський (нар. 1928) коротко окреслив значення дипломатії. Видатний вчений Вищої

Школи Міжнародних досліджень (SAIS) Університету ім. Джона Хопкінса у Вашингтоні, радник Джиммі Картера з питань безпеки у 1977 – 1981 рр. та до сьогодні – думай дипломатичного корпусу США був думки, що дипломати є зайвими, позбавлені якогось політичного зна-

чення. Чи означає це, що дана стаття є ні про що, про безцільну групу людей? Навпроти. В ранньомодерний період дипломати були дуже важливою групою, і з їх досвіду ми можемо багато чого навчитись – і не лише у сфері міжнародної політики. Їх сучасники погодились би з нами. У той час дипломатичні зв'язки зміцнювались. Європа була вкрита мережею постійних посольств, і дипломатична діяльність професіоналізувалась. В межах сучасного історичного дискурсу дипломатія також не є феноменом, позбавленим будь-якого сенсу. Навпаки, останніми роками вона привертає все більшу увагу дослідників.

У цій статті ми лише коротко окреслимо етапи цього розвитку. Вона буде скоріш націлена на майбутнє і матиме за мету дати імпульс майбутнім дослідженням у сфері ранньомодерної дипломатії. Виходячи із ситуації, яка склалась на сьогодні, будуть визначені найбільш перспективні напрямки та сформульовані центральні завдання дослідження дипломатії. Перша частина статті присвячена сучасним дослідницьким трендам; у другій – окреслені сфери досліджень із найбільшим потенціалом для подальшої розробки. Предметом третьої частини є найголовніші завдання історії дипломатії. Якщо сформулювати по-іншому: так навіщо ж займатись ранньомодерною дипломатією у 21 столітті? Вихідною точкою для відповіді на це запитання стане Габсбурзька дипломатія у Блискучій Порті. Хоча в цій статті йдеться про габсбурзьких дипломатів, проте їх діяльність окреслена в такий спосіб, що дане дослідження буде релевантним і для інших регіональних контекстів історії дипломатії.

Відносини між Оттоманською імперією та європейськими політичними силами привертають сьогодні особливу увагу [37; 55], і тому, в дослідженнях цієї проблематики можна прослідкувати останні розробки у сфері історії дипломатії. Для такої підвищеної уваги є декілька причин: підйом інтересу до крос-культурних зустрічей, конфлікти між мусульманами та християнами, питання "європейськості" Туреччини і глобалізація в цілому. Тим не менш, відносини між Габсбургами та Оттоманами мали певні відмінності від відносин між християнськими політичними силами [18; 7; 1; 44; 28; 41; 8; 2]. Навіть якщо останні дослідження довели, що контакт не був виключно військовим, а мав місце і крос-культурний обмін, все ж залишалися певні розломи: не говорячи вже про контраст між Християнством та Ісламом, який мав вплив на всі сфери життя, адже зв'язок між релігією та політикою залишався дуже тісним, варто згадати самі Турецькі війни, які вирізнялись надзвичайною жорстокістю, і залишилися такими в колективній пам'яті народів Східної Європи [69; 73]; не було іншої політичної сили, з якою Габсбурги знаходились би у стані війни так довго, навіть з їх найбільшим європейським противником – Францією. Також варто згадати політичне суперництво цих двох сил, відзначене імперською ідеологією та відчуттям своєї цивілізаційної вишості. Обидві сторони мали різні системи цінностей та норм, а також негативних стереотипів, підсилені політичною пропагандою, таких як "спадковий ворог" [108; 109; 38; 25; 68; 27]. В Австрії образ Турка як ворога, глибоко вкоренився в колективній пам'яті, і до сьогодні він може бути використаний у політичному дискурсі, що довела права популістська пропаганда, розгорнена під час виборчої кампанії до місцевих органів влади у Відні у 2010 році. Все ж таки сходились дві дуже різні політичні культури [33].

Звичайно, останніми роками дослідження показали, що двосторонні стосунки не мають бути зведені виключно до таких контрастів, адже обидві сторони доклада-

ли великі зусилля задля досягнення миру і, починаючи з XVIII ст. і далі, торгові відносини набули великого значення [20]. Щобільше, сфери міжкультурного обміну розширювались, зокрема дипломатія, в межах якої відбувався культурний обмін; Мусульманський та Християнський світи перепліталися [35; 87; 65; 20]. Тому інтерпретація деякими істориками цих відносин як раннього "зіткнення цивілізацій" між двома повністю відмежованими та статичними культурними просторами, "Західним" та "Ісламським", була останнім часом піддана критиці [54; 100]. Однак не слід недооцінювати і контрасти, адже для Габсбургів вони в цьому випадку були більш відчутні, ніж по відношенню до європейських політичних сил, таких, як їх архі-ворога Франції, і на відносини з Портою вони мали великий вплив.

1. Дослідницькі тренди: "Нова Історія Дипломатії"

Наприкінці XX ст. історія дипломатії як поле для досліджень була значною мірою маргіналізована. Багато хто вважав її академічно застарілою. Причиною цього було те, що у багатьох дослідницьких місцях вона розроблялась так, як описує у своїх мемуарах, виданих у 1999 р., співзасновник "Білефельдської школи" Ханс-Ульріх Велер (1931-2004): "У кінці 1953 р. я повернувся [із США] і з політичних причин відправився до Бонну. Я хотів побачити [канцлера Німеччини] Аденауера в роботі, [...] і Аденауер справляв враження [...]. Історики в Бонні, однак, були жалюгідними, особливо у порівнянні з їх американськими колегами, які вже займалися соціальною та культуральною історією, ті ж були надзвичайно консервативні. Макс Браубах [професор середньовічної та ранньомодерної історії від 1928 до 1967 року] викладав історію дипломатії в такий спосіб: "король подумав... посол сказав..." – жахливо" [105, р. 244].

Ці слова виражають сутність дебатів, що особливо мали місце у 1970-тих – 1980-тих роках, між історичними соціальними науками, які фокусувались на структурах та процесах історії, та традиційною історією політики, у фокусі якої були видатні особистості. Щодо історії дипломатії вони не були надто продуктивними, адже поки що був відсутній імпульс для їх подальшого розвитку. Було зрозуміло, що історію дипломатії вже не можна досліджувати в такий спосіб, як це було до цього. Ніхто вже не зводив її виключно до рішень державних діячів та допомоги, яку надавали їм їхні дипломатичні "сторожеві пси" під час перемовин. Кельнський історик Йост Дюльффер коротко підсумував ситуацію, яка склалась, у 2004 році: "Історія дипломатії мертва, коли ви визначаєте її як історію взаємодії дипломатів, що один сказав до іншого" [21].

Рецепція підходів, започаткованих в межах культуральних студій, як і історизація та контекстуалізація концепту політики фундаментально змінили перспективу досліджень історії дипломатії [57; 103; 53; 23; 15; 50; 51]. Наслідком формування цієї "Культуральної історії дипломатії" чи "Нової історії дипломатії" стало постання нових сфер дослідження: як дипломати сприймали чужеземців [70]; їхні методи вести перемовини [79]; театральна природа дипломатичних місій [90; 95]; культура дарування [74; 75; 13; 72]; когнітивні структури в процесі комунікації між дипломатами та властями [92]; ключові політичні принципи [93; 94]; робота перекладачів та лінгвістичні характеристики перекладу [19; 46], як і їх самовираження [16] та економіка дипломатії; значне збільшення вкладених коштів із розвитком дипломатії, чия інституціоналізація мала далекосяжні наслідки [32; 78].

Широкий спектр тем ілюструє наявну на сьогодні динаміку історії дипломатії, яка репрезентує себе як лабораторія теорій та методів культуральної історії.

Навряд чи є інша така сфера досліджень ранньомодерної історії, яка б розвивалась такими ж бурхливими темпами. У фокусі знаходяться, безсумнівно, внутрішньо-європейські стосунки та стосунки європейських політичних сил із Османською імперією. Все більшого визнання набуває і значення дипломатії поза межами Європи, і акцент зміщується на неєвропейські області дипломатії. Дипломатія не була виключно європейським феноменом, і припущення, що сучасна дипломатія місцем свого народження має виключно стосунки між європейськими політичними силами, залишається величезно дискусійним. Адже саме міжкультурні контакти зробили найбільш значний вклад у формування сучасної дипломатії [54].

Всі ці сфери досліджень розроблялись з різною інтенсивністю. Деякі з них вже чітко структуровані і мають історію плідних досліджень, у випадку інших є поки що короткі начерки. Розмаїтість тем вимагає певного обмеження: надалі мова буде йти лише про чотири сфери досліджень, які є найбільш перспективними. Звичайно, ця вибірка є суб'єктивною, і є інші напрямки досліджень, що виглядають не менш багатобачними. Вихідною точкою тут є Габсбурзько-Османська дипломатія, проте тематичні напрямки є визначальними і для історії дипломатії в цілому.

1.1. Мікрополітика – дипломатичні мережі

Серед найбільш важливих досягнень "Нової історії дипломатії" є фокусування на дипломатах як на особистостях. Їх досліджують як думаючих та діючих індивідумів, які здатні "розважати над своєю ситуацією, формувати запити, приймати рішення, втілювати ці рішення своїми діями та змінювати оточуюче середовище цими діями" [81, р. 50]. Таким чином, вони постають не лише реципієнтами існуючих порядків, але творчими акторами із власними інтересами, об'єднані соціальною мережею клієнтів та патронажу, дружби та спорідненості. В межах цього напрямку дослідження відбувається на історичному мікро-рівні, через що "актороцентричний" постав як технічний термін [99].

Протягом декількох останніх років було опубліковано низку досліджень, в яких дипломатія аналізується саме з цих позицій [98]. Проте існує необхідність більш систематичного викладу цього рівня Габсбурзько-Османської дипломатії. Ми маємо певну кількість праць, сфокусованих на думках та діях окремих дипломатів, але дослідження їх мереж у Константинополі на сьогодні відсутні. Праця, подібна до дослідження британського історика Джона-пола Гобріала мережі Вільяма Трамбулла, який перебував у Блискучій Порті з 1687 до 1692 року в якості англійського посла, поки що не існує. Найбільш важливими персонами, з якими він контактував, були Османські сановники, серед інших же – послы, торговці, перекладачі, родичі, клієнти та шпигуни. Ці особисті стосунки мали – і це виявляє, як багато знань ми можемо отримати завдяки подібним дослідженням, – надзвичайне значення для здобуття інформації, яку він передавав до Лондону. Можна побачити, що Константинополь був частиною системи обміну новинами, яка об'єднувала його з Лондоном та Парижем. Отже, якщо поглянути на неї під цим кутом зору, то Османська імперія втрачає свій статус аутсайдера у міжнародних стосунках. Вона була частиною Європи [30].

Питання, чи мали габсбурзькі дипломати настільки ж щільну соціальну мережу, чи ні, залишається відкритим. Безсумнівно, що вони отримували інформацію та спілкувалися з великою кількістю людей. В якості прикладу можна навести діяльність Йохана Рудольфа Шміда цум Шварценхорна (1590 – 1667), одного з найбільш видатних дипломатів Габсбургів у Блискучій Порті.

Шмід вів дуже активне життя: народившись від батьків із середнього класу в Південній Німеччині у 1590 р., юнаком він був взятий у полон Османами під час своєї подорожі в Угорщину. Він прибув до Константинополя, де вивчив османську турецьку мову, завдяки чому працював пізніше перекладачем та тлумачем під час політичних перемовин. У полоні він налагодив контакти з імперськими дипломатами, які, зрештою, посприяли його визволенню та допомогли йому повернутись до Відня у 1624 р. Знання мов і досвід міжкультурної взаємодії – він прожив в Османській імперії майже два десятиліття – наперед визначили його дипломатичну кар'єру [59]. Коли Шмід був резидентом у Блискучій Порті у 1629 – 1643 роках, він підтримував близькі контакти з венеціанським балю та англійським послом, але мав напружені відносини з послами Нідерландів, Швеції та Франції. Набагато важче прослідкувати неформальні контакти зі шпигунами та секретними інформаторами, про яких багато йдеться у джерелах. Вузовими контактами в його мережі були, на додачу, його перекладач у Константинополі та декілька людей при імперському дворі у Відні [22; 34].

При дослідженні цих контактів можна побачити, що часто вони спрацьовували на ґрунті близькості та дружби, принципу клієнти та патронажу, приймання в дар та дарування, а також особистої симпатії, і формувались завдяки власним амбіціям дипломата, його інтересів та соціального походження⁴. Шмід діяв як кар'єрист. Бачення його діяльності виключно як руки імператора чи борця за абстрактні інтереси Габсбурзької монархії нічого не пояснює, і поділ на державних акторів та акторів, відділених від держави, видається вкрай застарілим. Враховуючи все вищесказане, можна побачити, в якому напрямку нас веде актороцентричний аналіз дипломатії на мікрополітичному та мережевому рівні: традиційне розуміння зовнішньої політики як взаємодії між суверенними державами зникає. Акцент зміщується на особистості та групи, їх соціальні стосунки і мережі. Держава стає історизованою і більше не є єдиною вихідною точкою у дослідженні міжнародних стосунків. Лише поступово вона стає центральним актором зовнішньої політики. Така перспектива довела свою цінність при аналізі історичних подій. Існує, проте, небезпека загубитись у деталях та знехтувати прив'язаністю до політичних сил на макрорівні, а також такою центральною проблемою дипломатичної діяльності як питання "війни та миру".

1.2. Символічна комунікація

Міжнародна політика має символічну складову. Це твердження, яке є актуальним і сьогодні, все ж таки більше підходить для ранньомодерного періоду, коли необхідно було неодмінно символічно продемонструвати міжнародний порядок. Тому важливо підходити до дослідження цього збалансовано, беручи до уваги єдність творення і репрезентації політики, техніко-інструментальної та символічної дії [89]. Символічний вимір протягом довгого часу не отримував належної уваги, бо дослідники інтерпретували символічні дії як свого роду нав'язливу рекламу, що не мала ніякого значення. Зрушення в дослідженні історії дипломатії, однак, змінили погляд на цю проблему, і на сьогодні символічна взаємодія є предметом багатьох праць. Особливо це помітно в дослідженні стосунків між Османською імперією та європейськими політичними силами. Виходячи з існуючого доробку в рамках "Нової історії дипломатії", ця тема роз-

⁴ Угорська архівна делегація в Австрійських державних архівах у Відні наразі готує до друку видання листів та рапортів Шміда в його бутність імперським резидентом в Константинополі (1629 – 1643).

робляється в декількох напрямках. Об'єднує ці праці дослідження придворних церемоній, аудієнцій, банкетів, одягу, виразів обличчя, жестів та дарів.

В Габсбурзько-Оттоманській дипломатії символічна комунікація була особливо важливою, як можна побачити на прикладі конференції з питань миру в Сремські-Карловці в Сербії у 1699 р., яка призвела до появи одного з найбільш важливих мирних договорів між Габсбурзькою монархією та Оттоманською імперією [60]. Конференцію завершилась "Великою Турецькою війною", яка розпочалася Другою Турецькою облогою Відня у 1683 р. Вона стала поворотним моментом у Габсбурзько-Оттоманських стосунках, адже це посприяло перетворенню Габсбурзької монархії на значну політичну силу; на додаток до цього, конференція стала поворотним моментом і для європейської історії загалом, бо з військовою вищістю Оттоманів було безповоротно покинено. Знаменним було те, що Султан вперше погодився на присутність дипломатів двох європейських сил – Англії та Нідерландів – як посередників. Щоби уникнути демонстрації вищості з боку однієї зі сторін, будівля, в якій відбувались перемовини, була побудована симетрично, а стіл перемовин був круглим.

Окрім великої мирної конференції чотири події мали особливе символічне значення:

1. Урочистий від'їзд дипломатів та їх почету з Відня. Час від часу десь сотня розкішно вдягнених людей полишала місто. Прикладом такого є від'їзд графа Вольфганга IV Еттінген-Валлерштайна, Імперського великого посла у 1699 – 1701 роках. Дійство нагадувало тріумфальну процесію і мало розумітися як аллюзія на перемоги Габсбурзької армії у Великій Турецькій війні [101, р. 245].

2. Другим пунктом можна згадати перетин кордону великим послом, де відбувався обмін відповіддю з послом Оттоманської сторони. Ця частина місії мала чи не найбільший символічний підтекст, адже дипломати перетинали не лише політичний кордон, але й емоціональний. Згідно із сучасною їм політичною думкою, що інтерпретувала світ як театр, перетин кордону був своєрідною виставою. Який, отже, відбувався на "сцені", де "актори" – в першу чергу, дипломати та присутні військові чини – "виступали" перед "публікою": приблизно тисячею солдат, членами делегацій та іншими присутніми. Програма була ретельно спланована і мала певний "сценарій" з дуже точними критеріями гри. "Актори" доносили до "публіки" певні послання, не лише вербально, але і не вербально, за допомогою міміки та жестів – наприклад, потискань рук, обіймів та цілунків, – які виражали мир, дружбу та примирення [88; 94].

3. Також були урочисті в'їзди до Константинополя, масові дійства, за якими спостерігали жителі міста. В центрі уваги були такі символічні знаки, як одяг, прапори, музика та бенкети.

4. Останніми, але не за значенням, були аудієнції при дворі, особливо перші та останні: нічого у палаці Султана не було позбавлене значення, і майже все було наділене символічним підтекстом [16]. Особливо те, що стосується дарів, які приносили з цього приводу. Дари мали велике значення в Габсбурзько-Оттоманській дипломатії, адже вони створювали і символізувати певні стосунки між дарувальником і одержувачем. Тому вони безпосередньо стосувались спірного питання про рівність правителів, яку Султан протягом довгого часу відмовлявся визнавати. Більше того, важливо відзначити, що в питанні дарів не завжди існувала відповідність між Габсбургами та Оттоманами, бо оттоманське суспільство мало не настільки яскраво виражену стратифікацію, і для нього була більш характерна соціальна мобільність. Тому, отже, дари часто мали саме продемонструвати соціальну асиметрію [75].

Символізм комунікації сформувався за деякий час як провідна парадигма історії ранньомодерної політики [47]. Існує, однак, і певна критика. Так, важливо пам'ятати, що іноді немає ніякого прихованого значення. Більше того, часто всі стикаються із труднощами у розумінні символів та їх двозначності; інколи їх зміст залишався темним навіть для сучасників. Наявну критику варто враховувати, розуміючи в той же час, що і використання неоднозначних символів зробило свій внесок у процес комунікації та досягнення миру. Загалом, аналіз символічних практик є невід'ємною складовою історії дипломатії. Він дозволяє краще зрозуміти, в яких вимірах творилась політика ранньомодерної доби.

1.3. Гендер

Один підхід до дослідження Габсбурзько-Оттоманської дипломатії майже не був задіяний до сьогодні – гендерний. Частково це пояснюється затримкою визнання феномену гендеру як предмету дослідження в історії дипломатії. Однак останніми роками з'явилась значна кількість досліджень, в яких розкриваються сфери жіночого впливу та значення жінки в європейській дипломатії, чий вплив іноді був дуже значимим. В центрі таких досліджень – жінки та їх праця в сфері дипломатії: їх вплив на зовнішню політику, законність такого впливу чи його приховування, а також рамки їх дій. Перш за все, до дипломатії були долучені аристократки і в значно більшій мірі, ніж це допускалось колись [6; 49; 63; 64].

Щоби даний напрямок був плідним у випадку дослідження Габсбурзько-Оттоманської дипломатії, варто звернутися до аналізу розвитку історіографії. Якщо ми врахуємо, що жіноча історія розвивалась, етап за етапом, в гендерні студії, в межах яких аналізувались, окрім жіноцтва та жіночих способів життя, також чоловіки та їх способи життя, щоби зрештою перетворити категорію гендеру на предмет дослідження, то побачимо, який потенціал цей підхід має для дослідження Габсбурзько-Оттоманської історії стосунків. Адже, коли ми маємо справу зі світом, де домінують чоловіки, категорія гендеру має особливе значення. Чоловіки живуть включеними в певні культурні порядки, і ці порядки відповідають за гендерні ролі та маскуліність.

Варто відзначити, що "чоловіки" та "жінки" не формують інваріантні чи гомогенні соціальні групи; "гендер", як категорія диференціації, залежала від контексту та конструювалася різними шляхами [31; 43, р.14f]. Як це відбувалося, було досліджено протягом останніх десятиліть в межах гендерних студій в таких сферах життя, як родина та шлюб, в яких чоловіки та жінки взаємодіяли безпосередньо. Однак, якщо ми поглянемо на дипломатів у Константинополі, то ці гендерні конструкції особливо важко виявити, адже вони діяли у світі, де домінували чоловіки. Наскільки нам відомо, жінки не брали відчутної участі в Габсбурзько-Оттоманській дипломатії, якщо ми відкидаємо неформальні шляхи впливу, і що жінки народжували чоловіків, з діями яких ми маємо справу, та, вірогідно, брали участь у їх вихованні. Жінок, подібних до Мері Уортлі Монтегю, яка подорожувала до Константинополя як дружина британського посла у 1716 та написала низку листів, згодом надзвичайно популярних в Європі, бо вони висвітлювали жіночий погляд на життя в Оттоманській імперії, на жаль, більше не було. Листи ж Мері Уортлі Монтегю мали багато перевидань і були перекладені різними мовами [61].

Проте беззаперечним є той факт, що дипломатичні практики асоціювались з певними рольовими моделями, сформованими в полі уявлень про "маскуліність" та "фемініність". Тому варто дослідити, які образи маскуліності мали дипломати, їх чоловіче усвідомлення світу та їх дії як чоловіків. Йохан Рудольф Шмід, наприклад, позиціонує себе у своїх звітах як сміливого та рішучого захисника імперських інтересів, який здобуває

статус, честь і славу, що є результатом його соціалізації та типовою рисою його рідного суспільства, на формування уявлень якого вплинули гендерні ролі. Навіть якщо він діяв у соціальному середовищі, в якому військова складова, ключовий елемент маскулінності, грала важливу роль, оттоманським жінкам в його рапортах приділена деяка увага. Варто також дослідити, чи була дипломатія тією сферою, в межах якої продукувалась ідея маскулінності. Звичайно, таке завдання є вкрай непростим, адже важко знайти жінок, чия поведінка стала би контрастом, завдяки якому було би легше визначити маскулінність.

1.4. Медійність дипломатичної комунікації.

Проблема медійності дипломатичної комунікації на сьогодні ще не отримала належної уваги в рамках історії дипломатії. Що означає сам термін "медійність"? Ми живемо в час, коли політика все більше запозичує з медіа: телебачення та Інтернету. Вона має бути розважальною і візуально ефективною. Є достатньо причин для використання терміну "медіократія", що слугує для позначення політичної системи, де репрезентація політики в медіа є надзвичайно важливою і навіть важливішою за її зміст. Формування політики через медіа є вкрай відчутним та, можливо, інтенсивнішим, ніж колись, але не новим у своїй суті, адже політика завжди спиралась на медіа, бо базується вона на комунікації. Комунікація, в свою чергу, потребує медіа.

Медійні студії розглядають медіа не як об'єктивні посередники, але конструюючи суб'єкти, що означає, що вони значно впливають на процес комунікації [10, р. 22; 56, р. 107]. Концепт "медійності" є для цих студій центральним. Відповідно до нього, посередник в певний спосіб конструє "реальність", що є характерною рисою "медіальності". Його продукція, зокрема, підкорюється певним правилам [17; 24]. Медіа, в такий спосіб, не просто відображають "реальність"; вони не передають повідомлення нейтрально. Якщо брати крайнощі, то їх варто розглядати як активного агента, що слідує власним поведінковим паттернам [104, р. 29].

Які засоби комунікації використовували Габсбурзькі дипломати в Оттоманській імперії для зв'язку із Віденським двором? Комунікація відбувалась, по-перше, через листування; дипломати повинні були регулярно надсилати звіти імператору, приблизно кожні два тижні, а інколи і частіше. На додачу до цього були листи адміністрації, родичам, вченим та патронам. Оскільки одержувачі зазвичай (хоч і не завжди) відповідали, то мав місце регулярний обмін листами. Це було типовою рисою дипломатії загалом, оскільки постійне звітування було головним завданням дипломатів. Наше знання міжнародної історії ранньомодерного періоду сформовано, головним чином, манерою, в якій була написана, а згодом і інтерпретована істориками, дипломатична кореспонденція. По-друге, були описи подорожей. Вони є характерною рисою Габсбурзької дипломатії в Ближньому Орієнті. Їх писали послы, їх слуги чи попутники. Загалом, більша половина літератури, пов'язаної з Оттоманською імперією, що була розповсюджена в Священній Римській імперії німецької нації у XVI – XVII ст., була написана протягом дипломатичних місій. У Франції цей відсоток був навіть вищим [38, р. 161; 110, р. 124-440]. Деякі описи часто перевидавались та перекладались різними мовами і, таким чином, були широкі відомі [45]. В цьому контексті були написані такі впливові тексти як листи Оже Гіслена де Бюсбека (1522–1592) та опис подорожі Соломона Швайгера (1551–1622) [4; 84]. Вони сформували той центральньо-європейський образ Оттоманів, який превалював потім протягом довгого часу. На додаток до листування та описів подорожей були також інструкції, таємні та останні звіти (написані автором або за власним бажанням, або

за наказом), а також зображення, адже деякі посольства включали художників. Наостанок варто згадати ті медіа, які не слугували напряму засобом комунікації між дипломатами та Імперським двором, але з'являлись в цьому контексті, як, наприклад, публіцистичні медіа (лістівки, памфлети, газети) та щоденники. Отже, медійний ландшафт був дуже диференційованим: комунікація відбувалась на багатьох рівнях та за допомогою різних медійних засобів. Оскільки двохсторонніх контактів було мало через напружені політичні відносини та великі небезпеки, пов'язані з подорожжю до "спадкового ворога", значна частина наявного знання про Оттоманів в Священній Римській імперії та Габсбурзькій монархії аж до XVIII ст. походила саме з дипломатичних джерел.

"Медійність" дипломатії буде нижче пояснена на прикладі найбільш важливого медійного засобу: дипломатичного листування. В ідеалі, вона детально документує всю місію дипломата, яка могла тривати декілька років. Навіть якщо автори мали бути об'єктивні, листи не розкривають відчуття та досвід їх автора без певних фільтрів і фальсифікацій, адже на їх зміст впливало декілька факторів:

По-перше, варто згадати про обов'язки дипломата: репрезентація влади, збирання інформації та перемовини. Деталі були викладені в інструкціях. Цей перелік завдань мав довгостроковий вплив на вибір тем. Були навіть листи, які трактували, пункт за пунктом, певні завдання, вказані в інструкції. Загалом, можна констатувати велику тематичну різноманітність. Основними темами були, звичайно, перемовини, проблеми із забезпеченням миру, культурні відмінності, відносини між християнством та ісламом, повсякденне і релігійне життя в Константинополі, церемонії в Топкапі-Серая, урочисті прийоми та в'їзди, а також аудієнції і свята. Так, листування підтримувало обмін інформацією та знанням між Константинополем та Віднем.

Другим фактором, який визначав зміст листування, були стосунки між дипломатами та одержувачами листів. Стосунки з Імператором, найбільш важливим одержувачем, були асиметричними, оскільки він беззаперечно вивищувався над автором у соціально-політичному порядку. На додаток, ці відносини мали характеристики стосунків клієнти та патронажу; як клієнт, дипломат писав своєму патрону, Імператору. Обидва були з'єднані принципом надання та повернення послуги. Мала місце, отже, певна ідентичність інтересів. Враховуючи фінансові витрати дипломата та низьку, часом нерегулярну, платню, була також і виняткова економічна залежність. Інвестиція, якою була місія, мала виявитись вартою того для дипломата, тобто, мала привести до зростання економічного чи символічного капіталу. Явною стратегією, отже, було звітування Імператору про власні бажання та потреби. Тому і не дивує репрезентація дипломатів самих себе як вірних та відданих слуг Габсбургів.

Третью важливою рисою написання листів було розкриття свого "я". Дипломати, загалом, мали звітувати об'єктивно і, отже, відсунути "себе" на задній план. Однак, "его", як індивідуальна ідентичність, виявляв себе в листах, частково не навмисно, частково – з певним умислом. На це впливало сучасне їм розуміння свого "я" [43; 52, р.11-12] та соціальних ролей дипломатів, наприклад, аристократа як лояльного підданого імператора та вірного Христу.

Останнім, але не за значенням, фактором було те, що листування було частиною епістолярної теорії, що бере свій початок ще в Античності. Вже у Середньовіччі існували конкретні інструкції щодо правильного написання листів [62, р. 248]. Навчання мистецтву написання листа було частиною навчальної програми людини знатного походження. Аж до XVIII ст. мистецтво написання листів визначалося принципами риторики [102,

р. 116f]. На додаток, на нього впливав і дискурс теорії дипломатії. В трактатах та посібниках, присвячених розгляду образу "ідеального посла", серед інших завдань дипломата згадується і правильне звітування. Врешті, варто зазначити, що дипломатам часто давали почитати перед місіями листування їх попередників. Концепцію історії як вчительки життя (*historia magistra vitae*) – наведення прикладів з історії як керівництва до дій – можна віднайти у багатьох трактатах про теорію дипломатії [85, р. 62-65]. Спадкоємність у формуванні листування можна також прослідкувати на прикладі шифрів – лише деякі листи не містять задованих частин – та композиції листів, визначеної стильовими принципами. Можна побачити, наприклад, що дипломати намагались викладати все дуже стисло та висловлюватись ясно, коротко і компактно, що було одним із найбільш давніх ідеалів в германській теорії словесності [62, р. 206f].

Таким чином, медійність комунікації між Габсбурзькими дипломатами та Імперським двором є однією з найбільш важливих предметних сфер історії дипломатії загалом, адже вона стосується її джерел та піднімає питання, як ці джерела мають бути прочитані та інтерпретовані, що, в свою чергу, визначає наше знання про міжнародну історію в цілому.

2. Завдання історії дипломатії

Ми живемо у часи обмежених фінансових ресурсів, коли університети, наукові академії та дослідницькі інститути борються за власні бюджети. Особливо у випадку гуманітарних та соціальних наук, коли дослідники мають доводити свою корисність для суспільства. Щоби впоратись із "великими викликами" нашого часу політика потребує нового знання. Саме тому Європейський Союз інвестує майже дві п'яті свого дослідницького бюджету в сучасні "великі виклики" [39; 40]. Однак для науки ця ситуація ставить певну проблему, адже вона завдає удару автономії науки. Тому варто поставити наступні питання: навіщо проводити дослідження діяльності габсбурзьких дипломатів у Константинополі у ранньомодерну добу? Чи не веде це до накопичення "цілком непотрібного" знання вузьким колом спеціалістів для вузького кола спеціалістів? Неможливо не розмірковувати над цим питанням. Відповідаючи на них, ми, по-перше, маємо нагадати, які функції виконує історичне знання в суспільстві загалом [83, р. 241-246]: воно уможливорює розуміння та пояснення теперішнього часу, адже ілюструє процес, який привів до подій і ситуацій, що мають місце зараз. Історичне знання говорить нам, як ми стали тими, ким є. Історія також дає нам приклади певних людських дій, які дають нам усвідомити, якими можуть бути дії в майбутньому. Тобто, мова йде не лише про генетичні пояснення, як у попередньому випадку, але про переконання, що історія може навчити визначати поведінкові паттерни, адже людська поведінка залишається приблизно однаковою протягом віків. Ризику під цією позицією можна підвести часто цитованими словами американського філософа Джорджа Сантяни, сказаними ним у 1905 р.: "Той, хто не пам'ятає свого минулого, приречений його повторювати" [80, р. 284]. Ця точка зору, однак, залишається дебатованою. Якщо впасти у крайнощі, то, можливо, з історії ми можемо навчитись лише того, що ми нічого не можемо з неї навчитись, адже, як відзначив Георг Вільгельм Фрідріх Гегель у своїх лекціях з філософії історії: "В натовпі світових подій загальне правило та пам'ятання схожих умов не допоможуть, бо бліда пам'ять не має сили проти тріпотіння та свободи теперішнього". По-третє, історія може показати, що можливі були альтернативні напрями розвитку. Наявний на сьогодні стан речей не є самоочевидним фактом. Тому історичне знання розмиває теперішній час, позбавляючи його

статусу невідворотного. І, останнє, варто відзначити, що історичне знання розширює наше знання про соціальну, економічну та політичну поведінку в цілому [83, р. 241-246]. Навіть тоді, коли історія контекстуалізує історичні події та візуалізує інакшість минулого у порівнянні з теперішнім часом.

У випадку з історією дипломатії ранньомодерної доби, мова не йде про надання якихось конкретних рішень та пониження до саморобної політики чи економіки. Однак важливість минулого полягає у відображенні. Не підпадаючи під диктат релевантності, необхідно робити внески до скарбниці знання, яка дозволяє орієнтуватись в історії та допомагає подолати сучасні політичні і соціальні проблеми. Спираючись на це твердження, можна назвати декілька точок відліку для дослідження ранньомодерної дипломатії. Нижче мова йтиме детальніше про два з них. Ми не будемо торкатись такої очевидної речі, як відкритість дослідницького процесу до непередбачуваних результатів.

2.1. Інтеркультуральність

Такі фундаментальні процеси як глобалізація, інтернаціоналізація споживацької культури, світовий масовий туризм та транснаціональні міграційні рухи призводять до постійних зіткнень з іншими культурами. Ці процеси тісно пов'язані зі значною кількістю болючих політичних проблем сьогодення. Тому не дивно, що інтеркультуральність стала однією з провідних тем гуманітарних та соціальних наук. Інтеркультуральність це, однак, не лише феномен сучасності, адже і в минулому різні культури також стикались одна з іншою, усвідомлювалась різниця культур, а люди стикались з інакшістю чужоземців. Особливо справедливим є це твердження у випадку дипломатів. Історія дипломатії тому є ідеальною сферою досліджень для висвітлення історичного виміру інтеркультуральності [107].

В ранньомодерну добу дипломати були частиною відносно обмеженого кола людей, які, завдяки значній географічній мобільності, мали стикатися з глибокими культурними прірвами. Оскільки їх робота часто розтягувалась на декілька років, а інколи – і десятиліть, інтеркультуральність може бути досліджена в їхньому випадку протягом довшого періоду часу, ніж у випадку більшості інших мандрівців – торгівців, пілігримів, вчених. Той факт, що професіоналізація дипломатів відбувалась дуже повільно, також означав, що вони часом мали широке коло функцій у країні перебування, а саме, працювали інколи докторами, фармацевтами. У випадку нунцій, дипломати також мали церковно-релігійні функції; з цього випливає, що дипломатична інтеркультуральність відбувалась одночасно у декількох вимірах [96].

Інтеркультуральний підхід у дослідженні історії ранньомодерної дипломатії застосовується вже протягом деякого часу. Звичайно, увагу приділяють не лише дипломатам у Близькій Порті, адже культурні відмінності існували і всередині самої Європи. Однак у випадку дипломатів у Константинополі культурні відмінності були особливо відчутні; саме тому інтеркультуральність може бути досліджена на їх прикладі з особливим успіхом. Вони діяли у транскультурній зоні, зоні зіткнення культур, в якій, і це, однак, важливо врахувати, відбувались процеси обміну та асиміляції [5; 9]. Дипломати діяли як "культурні посередники", агенти, які перекладали мову однієї культури на мову іншої [14; 48; 77].

В якості прикладу наведемо знову Йохана Рудольфа Шміда, чия робота у Близькій Порті ілюструє, з одного боку, що на нього впливали певні паттерни його рідної культури, наприклад, стереотип спадкового ворога та усвідомлення цивілізаційної вищості. З іншого боку, можна прослідкувати, як змінювалась його точка зору, що дозволило йому, зрештою, сприймати його співбесідників не виключно як варварів. Також він зро-

зумів політичну систему Оттоманів не як тиранію, але конгломерат різних європейських систем управління. Інтерпретація дипломатії як транс культурної зони, одначе, не може применшити важливість того факту, що політична культура Габсбургів та Оттоманів була відмінною у багатьох аспектах. Тому Шмід не лише слугував містком між різними культурами, але і конструював іншість, відзначаючи знову і знову чужоземність звичаїв Оттоманів. Неодноразово у своїх звітах він відзначає, що живе серед варварів, що він зіткнувся з "грубими тваринами", і що мріє про день, коли він буде від них звільнений. Його співрозмовники, згідно з його дописами, були схильні шаленіти під час перемовин "у варварській манері". Що загалом важко підтримувати дипломатичні контакти з Оттоманами через їх варварську поведінку. Під "варварським" він розумів схильність до насилля, войовничість, аморальність, беззаконність, брутальність та невір'я – те, в чому він та його співвітчизники вважали себе культурно відмінними від Оттоманів. Оттомани, таким чином, стали антиподом до ідеального типу християнської цивілізованої культури суспільства, з якого походив автор. Більше того, дипломатія постає в цій інтеркультуральній перспективі як дискурс конструювання та деконструкції культурних кордонів [93]. Історія дипломатії може, таким чином, показати, що культури не були монолітними, закритими блоками, але тісно перепліталися одна з одною [54]. Могло також ставатися і так, що контрасти накопичувалися, і швидко назрівали жорсткі конфлікти. Турецька війна є тому гарним прикладом. Мали місце і однаково інтенсивні намагання встановити мир.

Це приводить нас до другого важливого завдання історії дипломатії, до детального розгляду якого я зараз перейду: питання "війни та миру" і, у зв'язку з ним, історичного дослідження миру.

2.2. Війна і мир – історичне дослідження миру

Метою історичного дослідження миру є намагання зробити свій внесок у краще розуміння питання "війни та миру" в сьогоденні, досліджуючи минуле. В рамках цього напрямку постає декілька предметів для дослідження, починаючи з аналізу причин війни через дослідження забезпечення миру і до історії менталітету жорсткості. З цього приводу є обґрунтовані застереження не будувати прості паралелі між минулим та сьогоденням; історія не надає панацеї для забезпечення миру в світі. Можна, проте, перевіряти теорії та попереджати про недопустимі узагальнення [106].

У ранньомодерну добу дипломати були нерозривно пов'язані з питанням "війни та миру" як з одним з найбільш важливих інструментів міжнародної політики. Так, вони не тільки забезпечували мир, але і готували до війни. Тому історія дипломатів може, висвітлюючи та досліджуючи ці зв'язки, зробити свій внесок в історичне дослідження миру [82]. Однак західноєвропейська історіографія Габсбурзько-Оттоманських стосунків протягом довгого часу розподіляла свою увагу нерівномірно, бо головний акцент досліджень стояв на подіях війни та сприйнятті Оттоманів як ворогів. Знаменні мирні договори були згадані, проте дослідження більш мирних фаз стосунків та утримування миру були недостатніми. Більше того, домінувала колективна пам'ять війни. Нерівномірність спричинювали, частково, і тенденції в академічній історії, зокрема, політизація історіографії та домінування національної історії. В історіографії держав-спадкоємиць Оттоманської імперії на Сході та Південному Сході Європи широко присутні наративи, які підтримують думку, що турки перешкоджали розвитку національної державності та призвели до запізнення модернізації. Тому оттоманські завоювання в пізньому середньовіччі та війни за визволення, які почалися у кінці XVIII ст., стали локусом пам'яті, а не намагання

досягти миру. Однак останніми роками значна кількість праць була написана з цього приводу, тобто, дещо вже змінилось [86; 91].

Протиріччя між Габсбургами та Оттоманами стали надзвичайно впливовими в Турецьких війнах, в яких колективна жорстокість проявилася у своїх крайнощах. Тому Війни набули в дослідженнях особливих рис, що відрізняли їх від військових конфліктів між європейськими політичними силами [11; 12]. Справедливо це і для питання забезпечення миру, адже різні юридичні норми мали бути приведені до спільного знаменника [26, р. 123-138, 298-301, 384-386, 453-460, 539-548; 66, р. 127-136]. Це головна причина того, що для восьми Турецьких війн австрійських Габсбургів існує більше 60 мирних договорів, чи, відповідно, договорів про тимчасове припинення вогню. Низка договорів свідчить, що досягти миру було непросто, і часто траплялось, що довгоочікувані перемовини зривалися. Дослідження цього конфлікту-менеджменту доводить, наскільки важко часом було досягти миру та потім його підтримувати [67; 71].

Які ж мисленнєві паттерни допомогли згладити культурні контрасти? Досліджуючи Габсбурзько-Оттоманську дипломатію можна побачити, що концепт дружби грав при цьому головну роль. Підтвердження цьому можна знайти у мирних договорах, щодо яких дипломати вели перемовини, – "дружба" була у них ключовим словом – а також при перетині кордонів, про які мова йшла вище, в'їзди до Відня та Константинополя, у культурі дарів та дарування. Дипломати, отже, були представлені в якості друзів, що прагнули принести мир [94]. Концепт політичної дружби використовували під час процесу досягнення миру між Габсбургами та Оттоманами, адже він був досить гнучкий у змісті та знайомий для обох сторін, дружба-бо первинний феномен людського існування; навіть якщо її зміст варіюється, її можна побачити в усіх суспільствах, як у християнських, так і в мусульманських. Окрім певних відмінностей в уявленнях про дружбу у Габсбургів та Оттоманів, було і спільне ядро, яке уможливлювало розуміння один одного. Дружба для обох сторін була пов'язана з побудовою довіри, дотримання угод, зменшення жорсткості та інтенсифікацією контактів. Протягом ранньомодерної доби до цього додався і паритет між Імператором та Султаном. Очевидно, такі мисленнєві паттерни, які, хоч і не були ідентичні, але знайомі для обох сторін, були необхідні для процесу досягнення миру. Вони створювали той рівень спільності, що був незамінний для встановлення миру [94].

Висновки

Дослідження ранньомодерної дипломатії вступило у свою надзвичайно динамічну фазу, розпочатку запозиченням теорій та методів з культуральних наук. Поставили нові сфери дослідження, розробка яких значно поглиблює наше знання ранньомодерного періоду загалом. Взявши за приклад Габсбурзьких дипломатів у Константинополі було вибрано чотири сфери дослідження в рамках "Культуральної історії дипломатії" або "Нової історії дипломатії": мікрополітика та мережі, символічна комунікація, гендерні студії та медіальність дипломатичної комунікації. Звичайно, є й інші напрямки досліджень, які є не менш багатообіцяючими. Дослідження в цьому напрямку мають враховувати, що історія дипломатії стикається з тими ж викликами, як й інші історичні науки: з огляду на обмежені ресурси вона має довести свою значущість для суспільства сьогодення. Було виділено два предметні поля, особливо актуальні сьогодні: інтеркультуральність та історичне дослідження миру.

Американський історик Гаррет Меттінглі (1900-1962) видав свою книжку "Ренесансна дипломатія" у 1955 році [58]. Вона була перевидана десять разів, а також випущена у м'якій обкладинці. Це одна з класич-

них праць з історії дипломатії. Меттінглі розповідає в своїй ретельно дослідженій та елегантно написаній праці про витoki дипломатії, простежуючи постання професії дипломата та її роль від політичної системи італійських міст-держав до XVI-XVII ст. Головною лінією є еволюція європейських політичних систем, починаючи від італійської у другій половині XV ст. Схожа ситуація з працею "Піднесення модерної дипломатії (1450-1919 pp.)" Метью Сміта Андерсона (1922 – 2006), професора історії міжнародних відносин в Університеті Лондона, опублікованою у 1993 році [3]. В ній розглядається постання модерної дипломатії в Європі, від її витоків в Італії після укладення Лодійського миру у 1454 р. до Першої світової війни в контексті державотворення та створення європейського балансу сил як головного гаранту миру та безпеки. Однак "Нова історія дипломатії" потребує нової синтези, ґрунтованої на всеохоплюючому підході, що включає і культуральні студії. Важливими точками відліку мають бути мікрополітика та дослідження дипломатичних мереж, символічні форми комунікації, гендер та медійність. Звичайно, є й інші впливові фактори, які варто взяти до розгляду. Мета ж має полягати у "тотальній" історії дипломатії, вільної від евро центричності та тісно пов'язаної з потребами історичного знання нашого суспільства. Звичайно, наразі не існує теоретичної моделі, яка б враховувала весь комплекс підходів та об'єднувала б всі напрямки в цілісну картину. Багато досліджень ще належить провести.

Список використаних джерел:

1. Ágoston G. *Európa és az Oszmán hódítás* / G. Ágoston. – Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014. – 436 p.
2. Ágoston G. Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy. Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry / G. Ágoston // Aksan V.H. *The Early Modern Ottomans* / ed. by V.H. Aksan, D. Goffman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 75–103.
3. Anderson M.S. *The rise of modern diplomacy: 1450–1919* / M.S. Anderson. – London: Longman, 1993. – 320 p.
4. Avgerii Gisleinii Bvsbeqvii D. *Legationis Tvrcaiae Epistolae quatuor* [...] / Avgerii Gisleinii Bvsbeqvii D. – Frankfurt: Officina Plantiniana, apud Aegidium Beys, 1595. – 376 p.
5. Baramova M. Die Übersetzung der Macht. Die Profile der habsburgisch-osmanischen Translationen im 16.–18. Jahrhundert / M. Baramova // Duchardt H. *Frieden übersetzen in der Vormoderne. Translationsleistungen in Diplomatie, Medien und Wissenschaft* / ed. by H. Duchardt, M. Espenhorst. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2012. – P. 197 – 206.
6. Bastian C. Das Geschlecht der Diplomatie. Geschlechterrollen in den Außenbeziehungen vom Spätmittelalter bis zum 20. Jahrhundert / ed. by C. Bastian, E. Dade, H. von Thiesen, C. Windler. – Köln: Böhlau, 2014. – 316 S.
7. Bérenger J. *Habsbourg et Ottomans (1520–1918)* / J. Bérenger. – Paris: Honoré Champion, 2015. – 359 p.
8. Bóka É. From Holy War to a Balance of Power. Europe and the Ottoman Empire (16th–17th Century) / É. Bóka // Strohmeyer A. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* / ed. by A. Strohmeyer, N. Spannenberger. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. – P. 333–341.
9. Born R. Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa: Perzeptionen und Interaktionen in den Grenzzonen zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert / ed. by R. Born, A. Puth. – Stuttgart: Steiner, 2014. – 336 p.
10. Bösch F. Mediengeschichte. Vom asiatischen Buchdruck zum Fernsehen / F. Bösch. – Frankfurt-New York: NY Campus-Verl., 2011. – 268 S.
11. Brendle F., Schindling A. Religionskriege in der Frühen Neuzeit. Begriff, Wahrnehmung, Wirkmächtigkeit / F. Brendle // Brendle F. *Religionskriege im Alten Reich und in Alteuropa* / ed. by F. Brendle, A. Schindling. – Münster: Aschendorff, 2006. – P. 15–52.
12. Brendle F., Schindling A. Religious War and Religious Peace in the Age of Reformation / F. Brendle, A. Schindling // Evans R.J.W. *The Holy Roman Empire 1495–1806* / ed. by R.J.W. Evans, M. Schaich, P.H. Wilson. – Oxford-New York: Palgrave Macmillan, 2011. – P. 165–181.
13. Burschel P. Der Sultan und das Hündchen. Zur politischen Ökonomie des Schenkens in interkultureller Perspektive / P. Burschel // *Historische Anthropologie*. – 2007. – No. 15. – P. 408 – 421.
14. Burschel P. *Diplomatiegeschichte* / ed. by P. Burschel, B. Kundrus. – Köln: Böhlau Verlag, 2013. – 158 S.
15. Burschel P. Topkapı Sarayı oder Salomon Schweiggers Reise ans Ende der Zeit / P. Burschel // Bähr A. *Räume des Selbst. Selbstzeugnisforschung transkulturell* / ed. by A. Bähr, P. Burschel, G. Jancke. – Köln: Böhlau Verlag, 2007. – P. 29–40.
16. Burschel P. Die Audienz. Ritualisierter Kulturkontakt in der Frühen Neuzeit / ed. by P. Burschel, C. Vogel. – Köln: Böhlau Verlag, 2014. – 335 p.
17. Crivellari F., Sandl M. Die Medialität der Geschichte. Forschungsstand und Perspektiven einer interdisziplinären Zusammenarbeit von Geschichts- und Medienwissenschaften / F. Crivellari, M. Sandl // *Historische Zeitschrift*. – 2003. – No. 277. – P. 619–654.
18. Dávid G. Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest / ed. by G. Dávid, P. Fodor. – Leiden–Boston: BRILL, 2000. – 335 p.
19. Dierks D. Friedensbild und Herrscherbild in osmanisch-habsburgischen Friedensverträgen des 16. und 17. Jahrhunderts / D. Dierks // Strohmeyer A. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* / ed. by A. Strohmeyer, N. Spannenberger. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. – P. 311–331.
20. Do Paço D. *L'Orient à Vienne au dix-huitième siècle* / D. Do Paço. – Oxford: Voltaire Foundation, 2015. – 303 p.
21. Dülffer J., Review of Eckart Conze, Ulrich Lappenküper, Guido Müller, ed., *Geschichte der internationalen Beziehungen. Erneuerung und Erweiterung einer historischen Disziplin* [Online] / J. Dülffer. – Köln–Weimar–Wien, 2004. // *Sehepunkte*. – 2004. – No. 4. Available from: <http://www.sehepunkte.de/2004/09/6404.html> – Accessed on: 23.2.2016.
22. Duregger S. *Diplomatische Kommunikation zwischen Kaiserhof und Hoher Pforte. Die Berichte der kaiserlichen Residenten Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn und Alexander Greiffenklau von Vollrats, Masterthesis* / S. Duregger. – Salzburg: Saarbrücken AV Akademikerverlag, 2015. – 140 p.
23. Externbrink S. Internationale Politik in der Frühen Neuzeit. Stand und Perspektiven der Forschung zu Diplomatie und Staatensystem / S. Externbrink // Kraus H.-C. *Geschichte der Politik. Alte und Neue Wege* / ed. by H.-C. Kraus, T. Nicklas. – München: Oldenbourg, 2007. – P. 15–39.
24. Faulstich W., Meyer-Kalkus R., Wirth U. Medialität / W. Faulstich, R. Meyer-Kalkus, U. Wirth // *Handbuch Literaturwissenschaft*, vol. 1: Gegenstände und Grundbegriffe / ed. by T. Antz. – Stuttgart: J. B. Metzler, 2007. – S. 203–264.
25. Feigl I., Auf den Spuren der Osmanen in der österreichischen Geschichte / ed. by I. Feigl, V. Heuberger, M. Pittioni, K. Tomenendal. – Frankfurt am Main–Wien: P. Lang, 2002. – S. 99–113.
26. Fisch J. *Krieg und Frieden im Friedensvertrag. Eine universalgeschichtliche Studie über Grundlagen und Formelemente des Friedensschlusses* / J. Fisch. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1979. – 866 s.
27. Fodor P. In Quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire / P. Fodor. – Istanbul: Isis press, 2000. – 304 p.
28. Fodor P. The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – the Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566) / P. Fodor. – Budapest: Research Centre for the Humanities Hungarian Academy of Sciences, 2015. – 175 p.
29. Gábor Á., Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy. Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry / Á. Gábor // Aksan V. H. *The Early Modern Ottomans* / ed. by V.H. Aksan, D. Goffman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 75–103.
30. Ghobrial J.-P. *The Whispers of Cities. Information Flows in Istanbul, London, and Paris in the Age of William Trumbull* / J.-P. Ghobrial. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 192 p.
31. Griesebner A., Lutter C. Geschlecht und "Selbst" in Quellen des Mittelalters und der Frühen Neuzeit / A. Griesebner, C. Lutter // *Querelles. Jahrbuch für Frauen- und Geschlechterforschung*. – 2005. – No. 10. – S. 51–70.
32. Häberlein M. *Materielle Grundlagen der Diplomatie. Schenken, Sammeln und Verhandeln in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* / ed. by M. Häberlein, C. Jeggel. – Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft, 2013. – 292 p.
33. Hafez K. Islam and the West. The Clash of Politicised Perceptions / K. Hafez // *The Islamic World and the West. An Introduction to Political Cultures and International Relations* / ed. by K. Hafez. – Leiden–Boston–Köln: BRILL, 2000. – P. 3–18.
34. Hamilton A. D'Asquier M. Imperial Interpreter and Bibliophile / A. Hamilton // *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*. – 2009. – No. 72. – P. 237–241.
35. Haug-Moritz G. Repräsentationen der islamischen Welt im Europa der Frühen Neuzeit / ed. by G. Haug-Moritz, L. Pelizaeus. – Münster: Aschendorff, 2010. – 305 p.
36. Hegel G.W.F. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* / G.W.F. Hegel. – Leipzig: Reclam, 1924. – 566 S.
37. Helmedach A. Das osmanische Europa. Methoden und Perspektiven der Frühneuezeitforschung zu Südosteuropa / ed. by A. Helmedach. – Leipzig: Eudora-Verlag, 2014. – 506 p.
38. Höfert A. Den Feind beschreiben. "Türkengefahr" und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600 / A. Höfert. – Frankfurt am Main–New York: Campus, 2003. – 465 p.
39. Horizon 2020. The EU Framework Programme for Research and Innovation [Online]. Available from: <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/> – Accessed on: 22.4.2016.
40. Horizon 2020. The EU Framework Programme for Research and Innovation. Sections. Societal Challenges. [Online]. Available from: <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/h2020-section/societal-challenges> – Accessed on: 22.4.2016.
41. Işıkkel G. Ottoman-Habsburg Relations in the Second Half of the 16th century: The Ottoman Standpoint / G. Işıkkel // Strohmeyer A. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* / ed. by A. Strohmeyer, N. Spannenberger. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. – S. 51–61.

42. Jancke G. Autobiographie als soziale Praxis. Beziehungskonzepte in Selbstzeugnissen des 15. und 16. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum / G. Jancke. – Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2002. – 264 p.
43. Jancke G. Vom Individuum zur Person. Neue Konzepte im Spannungsfeld von Autobiographietheorie und Selbstzeugnisforschung / ed. By G. Jancke, C. Ulbrich. – Göttingen: Wallstein-Verl., 2005. – 254 S.
44. Kármán G. Europe and the "Ottoman world": exchanges and conflicts (Sixteenth to Seventeenth Centuries) / ed. By G. Kármán, R. Páun. – Istanbul: Isis Press, 2013. – 261 p.
45. Kármán G. Identity and borders: seventeenth-century Hungarian travellers in the West and the East / G. Kármán // *European Review of History. Revue européenne d'histoire*. – 2010. – No. 17. – P. 555–579.
46. Kármán G. Translation at the Seventeenth-Century Transylvanian Embassy in Constantinople / G. K. Páun // *Born R. Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa. Perzeptionen und Interaktionen in den Grenzregionen zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert* / ed. by R. Born, A. Puth. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2014. – P. 253–277.
47. Kautz R. Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der frühen Neuzeit / ed. by R. Kautz, G. Rota, J.P. Niederkorn. – Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009. – 412 S.
48. Koblusek M. Double agents: cultural and political brokerage in early modern Europe / ed. By M. Koblusek, B.V. Noldus. – Leiden: BRILL, 2011. – 280 p.
49. Keller K. Mit den Mitteln einer Frau – Handlungsspielräume adliger Frauen in Politik und Diplomatie / K. Keller // *Thiessen H. von. Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel* / ed. by H. von Thiessen, C. Windler. – Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2010. – S. 219–244.
50. Kleinschmidt H. Kultur der Diplomatie. Beobachtungen zu den Bedingungen der Genese internationaler Beziehungen / H. Kleinschmidt // *Saeculum*. – 2015. – No. 65. – S. 71–113.
51. Köhler M. Neue Forschungen zur Diplomatengeschichte / M. Köhler // *Zeitschrift für Historische Forschung*. – 2013. – No. 40. – S. 257–271.
52. Kormann E. Ich, Welt und Gott. Autobiographik im 17. Jahrhundert / E. Kormann. – Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2004. – 357 s.
53. Kugeler H. Internationale Beziehungen in der Frühen Neuzeit. Ansätze und Perspektiven / ed. by H. Kugeler, C. Sepp, G. Wolf. – Hamburg: Lit, 2006. – 279 s.
54. Kühnel F. Westeuropa und das Osmanische Reich in der Frühen Neuzeit. Ansätze und Perspektiven aktueller Forschungen / F. Kühnel // *Zeitschrift für Historische Forschung*. – 2015. – No. 42. – S. 251–283.
55. Kurz M. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung / ed. by M. Kurz, M. Scheut, K. Vocelka, T. Winkelbauer. – Wien: R. Oldenbourg Verlag, 2004. – 650 p.
56. Landwehr A. Historische Diskursanalyse / A. Landwehr. – Frankfurt am Main: Campus, 2008. – 187 p.
57. Lehmkuhl U. Diplomatengeschichte als internationale Kulturgeschichte: Theoretische Ansätze und empirische Forschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Soziologischem Institutionalismus / U. Lehmkuhl // *Geschichte und Gesellschaft*. – 2001. – No. 21. – P. 394–423.4
58. Mattingly G. Renaissance diplomacy / G. Mattingly. – Boston: Houghton Mifflin, 1955. – 323 p.
59. Meinenberger P. Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643 / P. Meinenberger. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 1973. – 283 p.
60. Molnár M. F. Der Friede von Karlowitz und das Osmanische Reich / M. Molnár // *Strohmeyer A. Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* / ed. by A. Strohmeyer, N. Spannenberger. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. – S. 197–220.
61. Montagu M.W. Letters of the Right Honourable Lady M–y W–y M–y written, during her travels in Europe, Asia and Africa, to persons of distinction, men of letters [...] / M.W. Montagu. – London: T. Becket, P.A. de Hondt, 1763–1767. – 4 Vol.
62. Nickisch R. M. G. Die Stilprinzipien in den deutschen Briefstellern des 17. und 18. Jahrhunderts. Mit einer Bibliographie zur Briefschreiblehre (1474–1800) / R.M.G. Nickisch. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1969. – 308 p.
63. Nolde D. Eléonore Desmier d'Olbreuse (1639–1722) am Celler Hof als diplomatische, religiöse und kulturelle Mittlerin / D. Nolde // *Nolde D. Grenzüberschreitende Familienbeziehungen in der Frühen Neuzeit: Akteure und Medien des Kulturtransfers* / ed. by D. Nolde, C. Opitz. – Köln: Böhlau, 2008. – P. 107–118.
64. Nolde D. Was ist Diplomatie und wenn ja wie viele? Herausforderungen und Perspektiven einer Geschlechtergeschichte der frühneuzeitlichen Diplomatie / D. Nolde // *Burschel P. Themenheft Diplomatie. Historische Anthropologie* / ed. by P. Burschel, B. Kundrus. – 2013. – No. 2. – S. 179–198;
65. Oborni T. The Artful Diplomacy of István Báthory and the Survival of the Principality of Transylvania (1571) / T. Oborni // *Strohmeyer A. Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* / ed. By A. Strohmeyer, N. Spannenberger. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. – P. 85–93.
66. Panaite V. The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers / V. Panaite. – New York: Columbia University Press, 2000. – 561 p.
67. Papp S. Friedensoptionen und Friedensstrategien des Fürsten Gábor Bethlen zwischen dem Habsburger- und Osmanenreich // *Strohmeyer A. Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* / ed. by A. Strohmeyer, N. Spannenberger. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. – P. 109–127.
68. Parvev I. "Enemy Mine". Das osmanische Feindbild und seine Wandlung in der Habsburgermonarchie der späten Frühneuzeit / I. Parvev // *Strohmeyer A. Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* / ed. by A. Strohmeyer, N. Spannenberger. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. – S. 371–383;
69. Petritsch E. D. Die Schlacht am Kahlenberg 1683 / E.D. Petritsch // *Boer P. den. Europäische Erinnerungsorte, vol. 2: Das Haus Europa* / ed. by P. den Boer, H. Duchardt, G. Kreis. – München: Oldenbourg Verlag, 2012. – P. 413–419;
70. Petritsch E. D. Fremderfahrungen kaiserlicher Diplomaten im Osmanischen Reich (1500–1648) / E.D. Petritsch // *Rohrschneider M. Wahrnehmungen des Fremden. Differenzierungen von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert* / ed. by M. Rohrschneider, A. Strohmeyer. – Münster: Aschendorff, 2007. – S. 345–366.
71. Petritsch E. D., Dissimulieren in den habsburgisch-osmanischen Friedens- und Waffenstillstandsverträgen (16.–17. Jahrhundert): Differenzen und Divergenzen / E.D. Petritsch // *Boer P. den. Europäische Erinnerungsorte, vol. 2: Das Haus Europa* / ed. by P. den Boer, H. Duchardt, G. Kreis. – München: Oldenbourg Verlag, 2012. – P. 145–161.
72. Petritsch E. D., Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts / E.D. Petritsch // *Springer E. Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas* / ed. by E. Springer, L. Kammerhofer. – Wien–München: Verlag für Geschichte und Politik, 1993. – S. 49–58.
73. Rauscher P. Die Erinnerung an den Erbfeind. Die "Zweite Türkenbelagerung" Wiens 1683 im öffentlichen Bewusstsein Österreichs im 19. und 20. Jahrhundert // *Haug-Moritz G., Pelizaeus L. (ed.) Repräsentationen der islamischen Welt im Europa der Frühen Neuzeit*. – Münster: Aschendorff, 2010. – S. 278–305.
74. Reindl-Kiel H. Ottoman-European Cultural Exchange. East is East and West is West, and Sometimes the Twain Did Meet Diplomatic Gift Exchange in the Ottoman Empire / H. Reindl-Kiel // *Imber C. Frontiers of Ottoman Studies. State, Province, and the West, vol. 2* / ed. By C. Imber, K. Kiyotaki, R. Murphey. – London: I.B. Tauris, 2005. – P. 113–123.
75. Reindl-Kiel H. Symbolik, Selbstbild und Beschwichtigungsstrategien: Diplomatische Geschenke der Osmanen für den Wiener Hof (17.–18. Jahrhundert) / H. Reindl-Kiel // *Strohmeyer A. Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* / ed. by A. Strohmeyer, N. Spannenberger. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. – S. 265–282.
76. Reinhard W. Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart / W. Reinhard. – München: Beck, 1999. – 631 p.
77. Rothman N. E. Brokering Empire. Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul / N.E. Rothman. – Ithaca (N.Y.)–London: Cornell University Press, 2012. – 323 p.
78. Rudolph H. Ökonomische Grundlagen der habsburgisch-osmanischen Diplomatie im 16. und beginnenden 17. Jahrhundert. Ein Problemaufriss / H. Rudolph // *Strohmeyer A. Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* / ed. by A. Strohmeyer, N. Spannenberger. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. – S. 239–263.
79. Rudolph H. The Material Culture of Diplomacy. The Impacts of Objects on the Dynamics of Habsburg-Ottoman Negotiations / H. Rudolph // *Barth-Scalmani G. Politische Kommunikation zwischen Imperien. Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa* / G. Barth-Scalmani, H. Rudolph, C. Steppan. – Innsbruck: Studien-Verl., 2013. – P. 211–238.
80. Santayana G. The Life of Reason: Reason in Common Sense / G. Santayana. – London: Scribner, 1905. – 291 p.
81. Schimmelfennig F. Internationale Politik / F. Schimmelfennig. – Paderborn: UTB GmbH, 2015. – 334 s.
82. Schmid-Voges I. Pax perpetua. Neuere Forschungen zum Frieden in der Frühen Neuzeit / ed. by I. Schmid-Voges, S. Westphal, T. Bartke, V. Arnke. – München: Oldenbourg, 2010. – 389 s.
83. Schulze W. Einführung in die Neuere Geschichte / ed. by W. Schulze. – Stuttgart: Ulmer, 2010. – 336 S.
84. Schweigger S. Ein Neue Reyßbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel vnd Jerusalem [...] / S. Schweigger. – Nürnberg: Johann Lantzenberger, 1608. – 341 p.
85. Scott H. Diplomatic culture in old regime Europe / H. Scott // *Scott H. Cultures of Power in Europe during the Long Eighteenth Century* / ed. By H. Scott, B. Simms. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 58–85.
86. Spannenberger N. Ein Raum im Wandel. Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert / ed. by Spannenberger, S. Varga. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2014. – 308 p.
87. Štefanec N. Institutional Control of Violence: Imperial Peace and Local Wars on the Slavonian Border in the Second Half of the 16th Century / N. Štefanec // *Strohmeyer A. Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* / ed. by A. Strohmeyer, N. Spannenberger. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. – S. 63–83.

88. Steiner P. Zwischen religiösen Vorbehalten und diplomatischem Pflichtgefühl. Die habsburgische Großbotschaft unter Walter Leslie an die Hohe Pforte (1665–1666) / P. Steiner // *Historisches Jahrbuch*. – 2012. – No. 132. – P. 276–303.
89. Stollberg-Rilinger B. *Rituale* / B. Stollberg-Rilinger. – Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2013. – 294 p.
90. Strohmeier A. Die Theatralität interkulturellen Friedens: Damian Hugo von Virmont als kaiserlicher Großbotschafter an der Hohen Pforte (1719/20) / A. Strohmeier // Braun G. *Frieden und Friedenssicherung in der Frühen Neuzeit. Das Heilige Römische Reich und Europa. Festschrift für Maximilian Lanzinner zum 65. Geburtstag* / ed. by G. Braun, A. Strohmeier. – Münster: Aschendorff, 2013. – S. 413–438.
91. Strohmeier A. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit* / ed. by A. Strohmeier, N. Spannenberger. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. – 389 S.
92. Strohmeier A. Kategorisierungsleistungen und Denkschemata in diplomatischer Kommunikation: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident an der Hohen Pforte (1629–1643) / A. Strohmeier // Barth-Scalmani G. *Politische Kommunikation zwischen Imperien. Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa* / ed. by G. Barth-Scalmani, H. Rudolph, C. Steppan. – Innsbruck–Wien–Bozen: Studien Verl., 2013. – S. 21–29.
93. Strohmeier A. Politische Leitvorstellungen in der diplomatischen Kommunikation: Kaiserliche Gesandte an der Hohen Pforte im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges / A. Strohmeier // Kampmann C. *L'art de la paix. Kongresswesen und Friedensstiftung im Zeitalter des Westfälischen Friedens* / ed. by C. Kampmann, M. Lanzinner, G. Braun, M. Rohrschneider. – Münster: Aschendorff, 2011. – P. 409–439.
94. Strohmeier A. Power and the Changing Face of Habsburg-Ottoman Friendship (Sixteenth – Eighteenth Centuries) / A. Strohmeier // Baramova M. *Power and Influence in South-Eastern Europe 16th–19th century* / ed. by M. Baramova, P. Mitev, I. Parvev, V. Racheva. – Wien–Zürich–Berlin: Lit, 2013. – P. 9–23.
95. Strohmeier A. The theatrical performance of peace. Entries of Habsburg grand embassies in Constantinople (17th–19th centuries) / A. Strohmeier // *Proceedings of the 20th CIEPO Symposium "New Trends in Ottoman Studies"*. Papers presented at the 20th CIEPO Symposium, Rethymno, 27 June–1 July 2012 / ed. by M. Sariyannis. – Rethymno: University of Crete – Department of History and Archaeology & Foundation for Research and Technology-Hellas – Institute for Mediterranean Studies, 2014. – P. 486–494.
96. Strohmeier A. Wahrnehmungen des Fremden: Differenzverfahren von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert: Forschungsstand – Erträge – Perspektiven / A. Strohmeier // Rohrschneider M. *Wahrnehmungen des Fremden: Differenzverfahren von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert* / ed. by M. Rohrschneider, A. Strohmeier. – Münster: Aschendorff, 2007. – S. 1–50.
97. Teply K. Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. im Jahre 1628. Des Freiherrn Hans Ludwig von Kuefsteins Fahrt zur Hohen Pforte / K. Teply. – Wien: Schendl, 1976. – 151 S.
98. Thiessen H. von. Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel / ed. by H. von Thiessen, C. Windler. – Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2010. – 546 S.
99. Thiessen H. von. Diplomatie vom Typ ancien. Überlegungen zu einem Idealtypus des frühneuzeitlichen Gesandtenwesens / H. von Thiessen // Thiessen H. von. *Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel* / ed. by H. von Thiessen, C. Windler. – Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2010. – S. 471–503.
100. Tracy J. D. The Habsburg Monarchy in Conflict with the Ottoman Empire, 1527–1593. A Clash of Civilizations / J.D. Tracy // *Austrian History Yearbook*. – 2015. – No. 46. – P. 1–26.
101. Trauth N. *Maske und Person. Orientalismus im Porträt des Barock* / N. Trauth. – Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2009. – 494 S.
102. Uka W. Brief / W. Uka // *Grundwissen Medien* / ed. by Faulstich. – München: Wilhelm Fink, 1998. – S. 114–132.
103. Urbach K. Diplomatic History since the Cultural Turn / K. Urbach // *Historical Journal*. – 2003. – No. 46. – P. 991–997.
104. Wagner E. *Mediensoziologie* / E. Wagner. – Konstanz–München: UVK/Lucius, 2014. – 149 S.
105. Wehler H.-U. Historiker sollen auch politisch zu den Positionen stehen, die sie in der Wissenschaft vertreten" / H.-U. Wehler // Hohls R. *Versäumte Fragen. Deutsche Historiker im Schatten des Nationalsozialismus* / ed. by R. Hohls, K. Jarausch. – München: Dt. Verl.-Anst, 2000. – P. 240–266.
106. Wette W. Selbstverständnis und Aufgaben historischer Friedensforschung / W. Wette // Gestrich A. *Gewaltfreiheit. Pazifistische Konzepte im 19. und 20. Jahrhundert* / ed. by A. Gestrich, G. Niedhart, B. Ulrich. – Münster: Lit, 1996. – S. 191–206.
107. Windler C. La diplomatie comme expérience de l'Autre: consuls français au Maghreb (1700–1840) / C. Windler. – Genève: Droz, 2002. – 633 p.
108. Wrede M. Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der reichspatriotischen Publizistik zwischen Westfälischem Frieden und Siebenjährigem Krieg / M. Wrede – Mainz: P. von Zabern, 2004. – 669 p.
109. Wrede M., Die ausgezeichnete Nation. Identitätsstiftung im Reich Leopolds I. in Zeiten von Türkenkrieg und Türkensieg, 1663–1699 / M. Wrede // Leuschner E. *Das Bild des Feindes. Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa, Italien und Osmanisches Reich* / ed. by E. Leuschner, T. Wünsch. – Berlin: Gebr. Mann Verlag, 2013. – S. 19–31.
110. Yerasimos S., *Les Voyageurs dans l'Empire ottoman, XVe–XVIIe Siècles* / S. Yerasimos. – Ankara: Société turque d'histoire, 1991. – 494 p.

References:

1. ÁGOSTON, G. (2014) *Európa és az Oszmán hódítás*. Budapest: HM Hadtörténeli Intézet és Múzeum.
2. ÁGOSTON, G. (2007) Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy. Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry. In: V.H. Aksan, D. Goffman, ed. *The Early Modern Ottomans*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, pp. 75–103.
3. ANDERSON, M.S. (1993) *The rise of modern diplomacy: 1450–1919*. London: Longman.
4. AVGERII GISLENI BVSBEQVII D. (1595) *Legationis Tvrcaee Epistolae quatuor [...]*. Frankfurt 1595; Salomon Schweigger, *Ein Neue Reyßbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel vnd Jerusalem [...]*. Frankfurt: Officina Plantiniana, apud Aegidium Beys.
5. BARAMOVA, M. (2012) Die Übersetzung der Macht. Die Profile der habsburgisch-osmanischen Translationen im 16.–18. Jahrhundert. In: H. Duchhardt, M. Espenhorst, ed. *Frieden übersetzen in der Vormoderne. Translationsleistungen in Diplomatie, Medien und Wissenschaft*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 197–206.
6. BASTIAN, C. et al. (2014) *Das Geschlecht der Diplomatie. Geschlechterrollen in den Außenbeziehungen vom Spätmittelalter bis zum 20. Jahrhundert*. Köln: Böhlau.
7. BÉRENGER, J. (2015) *Habsbourg et Ottomans (1520–1918)*. Paris: Honoré Champion.
8. BÓKA, É. (2013) From Holy War to a Balance of Power. Europe and the Ottoman Empire (16th–17th Century). In: A. Strohmeier, N. Spannenberger, ed. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 333–341.
9. BORN, R., PUTH, A. (2014) *Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa: Perzeptionen und Interaktionen in den Grenzregionen zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert*. Stuttgart: Steiner.
10. BÖSCH, F. (2011) *Mediengeschichte. Vom asiatischen Buchdruck zum Fernsehen*. Frankfurt-New York: NY Campus-Verl.
11. BRENDLE, F., SCHINDLING, A. (2006) Religionskriege in der Frühen Neuzeit. Begriff, Wahrnehmung, Wirkmächtigkeit. In: F. Brendle, A. Schindling, ed. *Religionskriege im Alten Reich und in Alteuropa*. Münster: Aschendorff, pp. 15–52.
12. BRENDLE, F., SCHINDLING, A. (2011) Religious War and Religious Peace in the Age of Reformation. In: R.J.W. Evans, M. Schaich, P. H. Wilson, ed. *The Holy Roman Empire 1495–1806*. Oxford, New York: Palgrave Macmillan, pp. 165–181.
13. BURSCHEL, P. (2007) Der Sultan und das Hündchen. Zur politischen Ökonomie des Schenkens in interkultureller Perspektive. *Historische Anthropologie*. 15, 408–421.
14. BURSCHEL, P. (2007) Topkapı Sarayı oder Salomon Schweiggers Reise ans Ende der Zeit. In: BÄHR, A., BURSCHEL, P., JANCKE, G., ed. *Räume des Selbst. Selbstzeugnisforschung transkulturell*. Köln: Böhlau Verlag, pp. 29–40.
15. BURSCHEL, P., KUNDRUS, B. (2013) *Diplomatiegeschichte*. Köln: Böhlau Verlag.
16. BURSCHEL, P., VOGEL, C. (2014) *Die Audienz. Ritualisierter Kulturkontakt in der Frühen Neuzeit*. Köln: Böhlau Verlag.
17. CRIVELLARI, F., SANDL, M. (2003) Die Medialität der Geschichte. Forschungsstand und Perspektiven einer interdisziplinären Zusammenarbeit von Geschichts- und Medienwissenschaften. *Historische Zeitschrift*. 277, 619–654.
18. DÁVID, G., FODOR, P. (2000) *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Leiden, Boston, Köln: BRILL.
19. DIERKS, D. (2013) Friedensbild und Herrscherbild in osmanisch-habsburgischen Friedensverträgen des 16. und 17. Jahrhunderts, in: A. Strohmeier, N. Spannenberger, ed. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 311–331.
20. DO PAÇO, D. (2015) *L'Orient à Vienne au dix-huitième siècle*. Oxford: Voltaire Foundation.
21. DÜLFFER, J. (2004) Review of Eckart Conze, Ulrich Lappenküper, Guido Müller, ed., *Geschichte der internationalen Beziehungen. Erneuerung und Erweiterung einer historischen Disziplin*. [Online] Köln, Weimar, Wien, 2004. *Sehepunkte*. 4 (9) Available from: <http://www.sehepunkte.de/2004/09/6404.html> [Accessed 23rd February 2016].
22. DUREGGER, S. (2015) *Diplomatische Kommunikation zwischen Kaiserhof und Hoher Pforte. Die Berichte der kaiserlichen Residenten Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn und Alexander Greiffenklau von Vollrats. Masterthesis*. Salzburg: Saarbrücken AV Akademikerverlag.
23. EXTERNBRINK, S. (2007) Internationale Politik in der Frühen Neuzeit. Stand und Perspektiven der Forschung zu Diplomatie und Staatensystem. In: H.-C. Kraus, T. Nicklas, ed. *Geschichte der Politik. Alte und Neue Wege*. München: Oldenbourg, pp. 15–39.
24. FAULSTICH, W., MEYER-KALKUS, R., WIRTH, U. (2007) Medialität. In: T. Anz, ed. *Handbuch Literaturwissenschaft, vol. 1: Gegenstände und Grundbegriffe*. Stuttgart: J. B. Metzler, pp. 203–264.
25. FEIGL, I. et al. (2002) *Auf den Spuren der Osmanen in der österreichischen Geschichte*. Frankfurt am Main, Wien: P. Lang.
26. FISCH, J. (1979) *Krieg und Frieden im Friedensvertrag. Eine universalgeschichtliche Studie über Grundlagen und Formelemente des Friedensschlusses*. Stuttgart: Klett-Cotta.

27. FODOR, P. (2000) *In Quest of the Golden Apple. Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire*. Istanbul: Isis press.
28. FODOR, P. (2015) *The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – a Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Budapest: Research Centre for the Humanities Hungarian Academy of Sciences.
29. GÁBOR, Á. (2007) Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy. Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry. In: V. H. Aksan, D. Goffman, ed. *The Early Modern Ottomans*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 75–103.
30. GHOBRIAL, J.-P. (2013) *The Whispers of Cities. Information Flows in Istanbul, London, and Paris in the Age of William Trumbull*. Oxford: Oxford University Press.
31. GRIESEBNER, A., LUTTER, C. (2005) Geschlecht und "Selbst" in Quellen des Mittelalters und der Frühen Neuzeit. *Querrelles. Jahrbuch für Frauen- und Geschlechterforschung*. 10, 51–70.
32. Häberlein M., JEGGLE, C. (2013) *Materielle Grundlagen der Diplomatie. Schenken, Sammeln und Verhandeln in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.
33. HAFEZ, K. (2000) Islam and the West. The Clash of Politicised Perceptions. In: Hafez K., ed. *The Islamic World and the West. An Introduction to Political Cultures and International Relations*. Leiden, Boston, Köln: BRILL, pp. 3–18.
34. HAMILTON, A., D'ASQUIER, M. (2009) Imperial Interpreter and Bibliophile. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*. 72, 237–241.
35. HAUG-MORITZ, G., PELIZAEUS, L. (2010) *Repräsentationen der islamischen Welt im Europa der Frühen Neuzeit*. Münster: Aschendorff.
36. HEGEL, G.W.F. (1924) *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Leipzig: Reclam.
37. HELMEDACH, A. (2014) *Das osmanische Europa. Methoden und Perspektiven der Frühneuezeitforschung zu Südosteuropa*. Leipzig: Eudora-Verlag.
38. HÖFERT, A. (2003) *Den Feind beschreiben. "Türkengefahr" und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600*. Frankfurt am Main, New York: Campus.
39. Horizon 2020. *The EU Framework Programme for Research and Innovation. Sections. Societal Challenges* [Online] Available from: <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/> [Accessed on: 22nd April 2016].
40. Horizon 2020. *The EU Framework Programme for Research and Innovation*. [Online] Available from: <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/h2020-section/societal-challenges> [Accessed: 22nd April 2016].
41. İŞIKSEL, G. (2013) Ottoman-Habsburg Relations in the Second Half of the 16th century: The Ottoman Standpoint. In: A. Strohmeier, N. Spannenberger, ed. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 51–61;
42. JANCKE, G. (2002) *Autobiographie als soziale Praxis. Beziehungskonzepte in Selbstzeugnissen des 15. und 16. Jahrhunderts im deutschsprachigen Raum*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
43. JANCKE, G., ULBRICH, C. (2005) *Vom Individuum zur Person. Neue Konzepte im Spannungsfeld von Autobiographietheorie und Selbstzeugnisforschung*. Göttingen: Wallstein-Verl.
44. KÁRMÁN, G. (2010) Identity and borders: seventeenth-century Hungarian travellers in the West and the East, in: *European Review of History. Revue européenne d'histoire*. 17, 555–579.
45. KÁRMÁN, G. (2014) Translation at the Seventeenth-Century Transylvanian Embassy in Constantinople. In: R. Born, A. Puth, ed. *Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa. Perzeptionen und Interaktionen in den Grenzzonen zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 253–277.
46. KÁRMÁN, G., PÁUN, R.G. (2013) *Europe and the "Ottoman world": exchanges and conflicts (Sixteenth to Seventeenth Centuries)*. Istanbul: Isis press.
47. KAUZ, R. et al. (2009) *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der frühen Neuzeit*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
48. KEBLUSEK, M., NOLDUS, B. V. (2011) *The Embassy Of Art: Diplomats As Cultural Brokers*. Leiden: BRILL.
49. KELLER, K. (2010) Mit den Mitteln einer Frau – Handlungsspielräume adliger Frauen in Politik und Diplomatie. In: H. von Thiesen, C. Windler, ed. *Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, pp. 219–244.
50. KLEINSCHMIDT, H. (2015) Kultur der Diplomatie. Beobachtungen zu den Bedingungen der Genese internationaler Beziehungen. *Saeculum*. 65, 71–113.
51. KÖHLER, M. (2013) Neue Forschungen zur Diplomatiegeschichte. *Zeitschrift für Historische Forschung*. 40, 257–271.
52. KORMANN, E. (2004) *Ich, Welt und Gott. Autobiographik im 17. Jahrhundert*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
53. KUGELER, H. et al. (2006) *Internationale Beziehungen in der Frühen Neuzeit. Ansätze und Perspektiven*. Hamburg: Lit.
54. KÜHNEL, F. (2015) Westeuropa und das Osmanische Reich in der Frühen Neuzeit. Ansätze und Perspektiven aktueller Forschungen. *Zeitschrift für Historische Forschung*. 42, 251–283.
55. KURZ, M. et al. (2004) *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Wien: R. Oldenbourg Verlag.
56. LANDWEHR, A. (2008) *Historische Diskursanalyse*. Frankfurt am Main: Campus.
57. LEHMKUHL, U. (2001) Diplomatiegeschichte als internationale Kulturgeschichte: Theoretische Ansätze und empirische Forschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Soziologischem Institutionalismus. *Geschichte und Gesellschaft*. 21, 394–423.
58. MATTINGLY, G. (1955) *Renaissance diplomacy*. Boston: Houghton Mifflin.
59. MEIENBERGER, P. (1973) *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
60. MOLNÁR, M. F. (2013) Der Friede von Karlowitz und das Osmanische Reich. In: A. Strohmeier, N. Spannenberger, ed. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 197–220.
61. MONTAGU, M.W. (1763-1767) Letters of the Right Honourable Lady M–y W–y M–e written, during her travels in Europe, Asia and Africa, to persons of distinction, men of letters [...], 4 vol. London: T. Becket, P.A. de Hondt.
62. NIKISCH, R. M. G. (1969) *Die Stilprinzipien in den deutschen Briefstellern des 17. und 18. Jahrhunderts. Mit einer Bibliographie zur Briefschreiblehre (1474–1800)*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.
63. NOLDE, D. (2008) Eléonore Desmier d'Olbreuse (1639–1722) am Celler Hof als diplomatische, religiöse und kulturelle Mittlerin. In: D. Nolde, C. Opitz, ed. *Grenzüberschreitende Familienbeziehungen in der Frühen Neuzeit: Akteure und Medien des Kulturtransfers*. Köln: Böhlau Verlag, pp. 107–118.
64. NOLDE, D. (2013) Was ist Diplomatie und wenn ja wie viele? Herausforderungen und Perspektiven einer Geschlechtergeschichte der frühneuzeitlichen Diplomatie. In: P. Burschel, B. Kundrus, ed. *Themenheft Diplomatie. Historische Anthropologie*. 2, 179–198.
65. OBORNI, T. (2013) The Artful Diplomacy of István Báthory and the Survival of the Principality of Transylvania (1571). In: A. Strohmeier, N. Spannenberger, ed. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 85–93.
66. PANAIT, V. (2000) *The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers*. New York: Columbia University Press, pp. 127–136.
67. PAPP, S. (2013) Friedensoptionen und Friedensstrategien des Fürsten Gábor Bethlen zwischen dem Habsburger- und Osmanenreich. In: A. Strohmeier, N. Spannenberger, ed. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 109–127.
68. PARVEY, I. (2013) "Enemy Mine". Das osmanische Feindbild und seine Wandlung in der Habsburgermonarchie der späten Frühen Neuzeit. In: A. Strohmeier, N. Spannenberger, ed. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 371–383.
69. PETRITSCH, E. D. (2012) Die Schlacht am Kahlenberg 1683. In: P. den Boer, H. Duchhardt, G. Kreis et al., ed. *Europäische Erinnerungsorte, vol. 2: Das Haus Europa*. München: Oldenbourg Verlag, pp. 413–419.
70. PETRITSCH, E. D. (2012) Dissimulieren in den habsburgisch-osmanischen Friedens- und Waffenstillstandsverträgen (16.–17. Jahrhundert): Differenzen und Divergenzen. In: P. den Boer, H. Duchhardt, G. Kreis et al., ed. *Europäische Erinnerungsorte, vol. 2: Das Haus Europa*. München: Oldenbourg Verlag, pp. 145–161.
71. PETRITSCH, E.D. (1993) Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: E. Springer, L. Kammerhofer, ed. *Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas*. Wien, München: Verlag für Geschichte und Politik, pp. 49–58.
72. PETRITSCH, E.D. (2007) Fremderfahrungen kaiserlicher Diplomaten im Osmanischen Reich (1500–1648). In: M. Rohrschneider, A. Strohmeier, ed. *Wahrnehmungen des Fremden. Differenzenerfahrungen von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert*. Münster: Aschendorff, pp. 345–366.
73. RAUSCHER, P. (2010) Die Erinnerung an den Erbfeind. Die "Zweite Türkenbelagerung" Wiens 1683 im öffentlichen Bewusstsein Österreichs im 19. und 20. Jahrhundert. In: G. Haug-Moritz, L. Pelizaeus, ed. *Repräsentationen der islamischen Welt im Europa der Frühen Neuzeit*. Münster: Aschendorff, pp. 278–305.
74. REINDL-KIEL, H. (2005) Ottoman-European Cultural Exchange. East is East and West is West, and Sometimes the Twain Did Meet Diplomatic Gift Exchange in the Ottoman Empire. In: C. Imber, K. Kiyotaki, R. Murphey, ed. *Frontiers of Ottoman Studies. State, Province, and the West, vol. 2*. London: I.B. Tauris, pp. 113–123.
75. REINDL-KIEL, H. (2013) Symbolik, Selbstbild und Beschäftigungsstrategien: Diplomatische Geschenke der Osmanen für den Wiener Hof (17.–18. Jahrhundert). In: A. Strohmeier, N. Spannenberger, ed. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 265–282;
76. REINHARD, W. (1999) *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München: Beck.

77. ROTHMAN, N. E. (2012) *Brokering Empire. Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*. Ithaca (N.Y.), London: Cornell University Press.
78. RUDOLPH, H. (2013) Ökonomische Grundlagen der habsburgisch-osmanischen Diplomatie im 16. und beginnenden 17. Jahrhundert. Ein Problemaufriss. In: A. Strohmeier, N. Spannenberger, ed. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 239–263.
79. RUDOLPH, H. (2013) The Material Culture of Diplomacy. The Impacts of Objects on the Dynamics of Habsburg-Ottoman Negotiations. In: G. Barth-Scalmani, H. Rudolph, C. Steppan, ed. *Politische Kommunikation zwischen Imperien. Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa*. Innsbruck: Studien-Verl., pp. 211–238.
80. SANTAYANA, G. (1905) *The Life of Reason: Reason in Common Sense*. London: Scribner.
81. SCHIMMELFENNIG, F. (2015) *Internationale Politik*. Paderborn: UTB GmbH.
82. SCHMID-VOGES, I. et al. (2010) *Pax perpetua. Neuere Forschungen zum Frieden in der Frühen Neuzeit*. München: Oldenbourg.
83. SCHULZE, W. (2010) *Einführung in die Neuere Geschichte*. Stuttgart: Ulmer.
84. SCHWEIGER, S. (1608) Ein Neue Reyßbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel vnd Jerusalem [...]. Nürnberg: Johann Lantzenberger.
85. SCOTT, H. (2007) Diplomatic culture in old regime Europe. In: H. Scott, B. Simms, ed. *Cultures of Power in Europe during the Long Eighteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 58–85.
86. SPANNENBERGER, N., VARGA, S. (2014) *Ein Raum im Wandel. Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
87. ŠTEFANEK, N. (2013) Institutional Control of Violence: Imperial Peace and Local Wars on the Slavonian Border in the Second Half of the 16th Century. In: A. Strohmeier, N. Spannenberger, ed. *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp. 63–83.
88. STEINER, P. (2012) Zwischen religiösen Vorbehalten und diplomatischem Pflichtgefühl. Die habsburgische Großbotschaft unter Walter Leslie an die Hohe Pforte (1665–1666). *Historisches Jahrbuch*. 132, 276–303.
89. STOLLBERG-RILINGER, B. (2013) *Rituale*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
90. STROHMEYER, A. (2007) Wahrnehmungen des Fremden: Differenzenerfahrungen von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert: Forschungsstand – Erträge – Perspektiven. In: M. Rohrschneider, A. Strohmeier, ed. *Wahrnehmungen des Fremden: Differenzenerfahrungen von Diplomaten im 16. und 17. Jahrhundert*. Münster: Aschendorff, pp. 1–50.
91. STROHMEYER, A. (2011) Politische Leitvorstellungen in der diplomatischen Kommunikation: Kaiserliche Gesandte an der Hohen Pforte im Zeitalter des Dreissigjährigen Krieges. In: C. Kampmann, M. Lanzinner, G. Braun, M. Rohrschneider, ed. *L'art de la paix. Kongresswesen und Friedensstiftung im Zeitalter des Westfälischen Friedens*. Münster: Aschendorff, pp. 409–439.
92. STROHMEYER, A. (2013) Die Theatralität interkulturellen Friedens: Damian Hugo von Virmont als kaiserlicher Großbotschafter an der Hohen Pforte (1719/20). In: G. Braun, A. Strohmeier, ed. *Frieden und Friedenssicherung in der Frühen Neuzeit. Das Heilige Römische Reich und Europa. Festschrift für Maximilian Lanzinner zum 65. Geburtstag*. Münster: Aschendorff, pp. 413–438.
93. STROHMEYER, A. (2013) Kategorisierungsleistungen und Denkschemata in diplomatischer Kommunikation: Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident an der Hohen Pforte (1629–1643). In: G. Barth-Scalmani, H. Rudolph, C. Steppan, ed. *Politische Kommunikation zwischen Imperien. Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa*. Innsbruck/Wien, Bozen: Studien Verl., pp. 21–29.
94. STROHMEYER, A. (2013) Power and the Changing Face of Habsburg-Ottoman Friendship (Sixteenth – Eighteenth Centuries). In: M. Baramova, P. Mitev, I. Parvev, V. Racheva, ed. *Power and Influence in South-Eastern Europe 16th–19th century*. Wien, Zürich, Berlin: Lit, pp. 9–23.
95. STROHMEYER, A. (2014) The theatrical performance of peace. Entries of Habsburg grand embassies in Constantinople (17th–19th centuries). In: *Proceedings of the 20th CIEPO Symposium "New Trends in Ottoman Studies". Papers presented at the 20th CIEPO Symposium, Rethymno, 27 June–1 July 2012*. Rethymno: University of Crete, Department of History and Archaeology & Foundation for Research and Technology-Hellas, Institute for Mediterranean Studies, pp. 486–494.
96. STROHMEYER, A., SPANNENBERGER, N. (2013) *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
97. TEPLY, K. (1976) *Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. im Jahre 1628. Des Freiherrn Hans Ludwig von Kuefsteins Fahrt zur Hohen Pforte*. Wien: Schendl.
98. THIESSEN, H. von, Windler C. (2010) *Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag.
99. THIESSEN, H., von. (2010) Diplomatie vom Typ ancien. Überlegungen zu einem Idealtypus des frühneuzeitlichen Gesandtenwesens. In: H. von Thiesen, C. Windler, ed. *Akteure der Außenbeziehungen. Netzwerke und Interkulturalität im historischen Wandel*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, pp. 471–503.
100. TRACY, J.D. (2015) The Habsburg Monarchy in Conflict with the Ottoman Empire, 1527–1593. A Clash of Civilizations. *Austrian History Yearbook*. 46, 1–26.
101. TRAUTH, N. (2009) *Maske und Person. Orientalismus im Porträt des Barock*. Berlin: Deutscher Kunstverlag.
102. UKA, W. (1998) Brief. In: W. Faulstich, ed. *Grundwissen Medien*. München: Wilhelm Fink, pp. 114–132.
103. URBACH, K. (2003) Diplomatic History since the Cultural Turn. *Historical Journal*. 46, 991–997.
104. WAGNER, E. (2014) *Mediensoziologie*. Konstanz, München: UVK/Lucius.
105. WEHLER, H.-U. (2000) Historiker sollen auch politisch zu den Positionen stehen, die sie in der Wissenschaft vertreten. In: R. Hohls, K. Jarausch, ed. *Versäumte Fragen. Deutsche Historiker im Schatten des Nationalsozialismus*. München: Dt. Verl.-Anst., pp. 240–266.
106. WETTE, W. (1996) Selbstverständnis und Aufgaben historischer Friedensforschung. In: A. Gestrich, G. Niedhart, B. Ulrich, ed. *Gewaltfreiheit. Pazifistische Konzepte im 19. und 20. Jahrhundert*. Münster: Lit, pp. 191–206.
107. WINDLER, C. (2002) *La diplomatie comme expérience de l'Autre: consuls français au Maghreb (1700–1840)*. Genève: Droz.
108. WREDE, M. (2004) *Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der reichspatriotischen Publizistik zwischen Westfälischem Frieden und Siebenjährigem Krieg*. Mainz: P. von Zabern.
109. WREDE, M. (2013) Die ausgezeichnete Nation. Identitätsstiftung im Reich Leopolds I. in Zeiten von Türkenkrieg und Türkensieg, 1663–1699. In: E. Leuschner, T. Wunsch, ed. *Das Bild des Feindes. Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa, Italien und Osmanisches Reich*. Berlin: Gebr. Mann Verlag, pp. 19–31.
110. YERASIMOS, S. (1991) *Les Voyageurs dans l'Empire ottoman, XIVe–XVIe siècles*. Ankara: Société turque d'histoire.

Надійшла до редколегії 12.09.16

A. Strohmeier, Dr. habil., Professor
Paris Lodron University of Salzburg, Salzburg, Austria

TRENDS AND PERSPECTIVES IN EARLY MODERN DIPLOMATIC HISTORY: THE CASE OF HABSBURG DIPLOMATS IN CONSTANTINOPLE IN THE EARLY MODERN PERIOD

The research about Early Modern diplomacy is currently in a very dynamic phase, released by the adoption of theories and methods of the cultural sciences. Many new areas of research developed, whose exploitation widens our knowledge of the Early Modern Period in general substantially. Based on the example of Habsburg diplomats in Constantinople, four areas of research in the sense of this "Cultural History of Diplomacy" or "New Diplomatic History" are selected: micro politics and networks, symbolic communication, gender studies and the mediativity of diplomatic communication. Of course, there are further areas of research that seem no less promising. Research in this way should consider that diplomatic history faces the same challenge as historical sciences in general: In view of scanty resources, it must indicate its social usefulness for the present. Two subject fields were exemplarily picked out which particularly are suited for it: interculturality and historical peace research. Still "New Diplomatic History" needs new syntheses, based on an all-encompassing approach, which integrates cultural studies. Important points of reference must be micro politics and networks, symbolic forms of communication, gender and mediativity.

Key words: diplomacy, early modern times, Europe, Ottomans, Habsburgs, mediativity, gender, micro politics, communication.

РЕЦЕНЗІЇ

І. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

УКРАЇНА В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ: СХІДНІ РУКОПИСНІ ДОКУМЕНТИ**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:**

**Туранли, Фергад. Козацька доба історії України
в османсько-турецьких писемних джерелах
(друга половина XVI – перша чверть XVIII століття)
/ Фергад Ґардашкан Оглу Туранли. –
К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2016. – 606 с.**

Історія України козацької доби перебуває під прискіпливим поглядом науковців багатьох країн вже кілька століть. Зайве називати тут імена як українських, так і зарубіжних вчених – їх і справді легіон. Але працям цих дослідників завжди була притаманна одна основна вада: не стільки небажання, як об'єктивна неможливість взяти до уваги сукупність інформації, виконаної всіма потрібними для цього мовами. Досить сказати, що до останнього часу українські історики не мали можливості скористатися уповні працями турецьких, кримськотатарських історіографів, а коли поширювати коло істориків тюркського походження, то, очевидно, вітчизняним вченим варто увести до наукового обігу ще й праці азербайджанських, турецьких, узбецьких, татарських та інших дослідників.

У 2000-тисячному році пан Ф. Туранли запропонував нашій науковій громадськості свою монографію "Літописні твори Гаджі Мегмед Сена'ї та Галім Гірая Султана як історичні джерела", яка фактично стала першим науковим дослідженням української історії, виконаним на основі тюркськомовних писемних джерел.

Минуло шістнадцять років, і пан Ф. Туранли поступово накопичував нову інформацію, працюючи в архівах та наукових установах Стамбула, Львова, Баку, Сімферополя, Києва, спілкувався з десятками науковців Туреччини, Азербайджану, Казахстану, Молдови, Італії, Польщі, не кажучи вже про співпрацю з відомими українськими істориками. Ф. Туранли є ініціатор та фактично відповідальний за проведення численних сходознавчих міжнародних наукових конференцій, в роботі яких взяли участь вчені з багатьох країн, зокрема й Туреччини, Італії, Казахстану, Єгипту. Зайве й говорити про ті плідні наслідки, які для пана Туранли мали творчі взаємини між ним та покійними вже Омелянком Прицаком, Ярославом Дашкевичем, Павлом Соханем, Зією Буніатовим, Вагідом Чабуком та інші. Таким чином, визріла ідея продовжити тему, започатковану ще у дев'яностих роках минулого століття, наповнивши нове дослідження щойно віднайденими документами, особливо архівними, а також матеріалами з праць відомих турецьких літописців доби історії Нового часу, зокрема Печеві, Найіми, Рашіда, Фіндикли, Веджігі та інших [91, 104–120].

Монографія охоплює чималий період історії нашої батьківщини, що свідчить про намагання автора викласти ідеологію Османської держави та Кримського ханства вустами своїх літописців не у вигляді фрагментарного опусу, а як серйозне фундаментальне дослідження, виконане на рівні вимог сучасної історичної науки. Перед автором монографії могла виникнути загроза загубитися в огромні архівних документів, історіографічних праць та наукових висновків, зроблених у цій царині сотнями попередників. Пан Фергад Туранли майстерно зорієнтувався в цьому морі наукової інформації, зосередившись на матеріалах, виконаних більшою чи меншою мірою об'єктивно. Могли виникнути труднощі й іншого плану перед істориком тюркського походження, який працює на ниві української історії: виявити суб'єктивізм в оцінці складних, то мирних, то войовничих взаємин українського та тюркських народів. Потрібно віддати належне цьому вченому, що він цю проблему розв'язує цілком успішно, тобто об'єктивно й повністю на відповідних методологічних засадах дослідження історичної науки. Крім того, автор згаданої монографії у дослідженні порушеної проблеми урахував об'єктивних обставин виникнення та розвитку історичних подій, які знайшли своє відображення у досліджуваних писемних джерелах, які є предметом джерелознавчого аналізу із застосуванням відповідної методології. У них спостерігаються динамічний розвиток подій у впродовж другої половини XVI – першої чверті XVIII століть відносин Османської імперії не лише державами, які були розташовані на теренах сучасної України, а саме Кримським ханством і Українською козацькою державою, але також з країнами, прилеглими до останніх, тобто з Молдовою, Трансильванією, Валахією, Річчю Посполитою та Московським царством. Слід підкреслити, що беззаперечним науковим здобутком Ф. Туранли є те, що до опрацювання теми дослідження залучені не лише історичні писемні джерела, які виникли на теренах Османської держави, зокрема Кримського ханства, включно й з тими писемними джерелами, які були створені в козацько-гетьманській Україні, Речі Посполитій та Московській державі. Адже, Туранли уможливив простеження діалектики розвитку історичних подій у їх, як у просторовому, так і у часовому вимірах [с. 29–67].

Рецензована монографія Ф. Туранли стала відкриттям стосовно декотрих мало або й зовсім ще не порушуваних у науці проблем. Йдеться передусім про ті архівні матеріали, пошук котрих потребував якнайдетальнішої тривалої роботи за межами України. Не менш важливу роботу виконав цей автор і щодо прочитання та коментування османсько-турецьких рукописних документів зазначеного періоду історії – не боюся сказати, що сьогодні попри значний розвиток української тюркології та арабістики праці, написані османсько-турецькою мовою, на жаль, читати, а тим більше перекладати й коментувати на такому рівні, як це виконав шановний автор, не може ніхто з українських істориків та філологів [с.19–28]. Навіть ця ділянка роботи, що її виконав пан Туранли, заслуговує на найвищу оцінку. Фахові рецензії на рукопис монографії, а також рекомендації відповідних наукових установ (Інститут сходознавства ім. А. Кримського та Львівський національний університет ім. І. Франка) засвідчують об'єктивність перекладу праць турецьких історіографів та архівних документів, що його зробив автор монографії. Обґрунтованими є висновки авто-

ра, в яких, зокрема йдеться таке: "впровадити в навчальний процес у відповідних навчальних закладах України здавна практикувану в Європі спеціальність "сходознавство" з поглибленим вивченням східних мов та культур" [с. 423-433]. Вважаю, що монографія Ф. Туранлі – це нове слово в українській орієнталістиці та має неабияке значення для розвитку української орієнталістики.

Зокрема, можу зауважити лише те, що, як мені здається, автор захоплюється занадто детальним коментуванням досліджуваних рукописних документів, а хронологічну межу дослідження у перспективі необхідно розширити.

I. Patrylak, Dr. habil., Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**UKRAINE IN HISTORICAL RETROSPECTIVE: EASTERN HAND-WRITTEN DOCUMENTS
A REVIEW OF MONOGRAPH:**

**Turanli Ferhad. The Cossack Ukraine in Osmanish-Turkish narratives
(the second half of the 16th – the first quarter of the 18th centuries)**

Ferhad Gardashkan Oglu Turanli. – K.: Kyiv-Mohyla Academy Publ., 2016. – 606 p.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 3(130)

Редактор англійського тексту С. Ковбасюк
Технічний редактор В. Павлов

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 10,34. Наклад 300. Зам. № 216-8009.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-2.
Підписано до друку 31.10.16

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02